Я. ШУМЕЛДА

Від Маркса до Маленкова

ВІД МАРКСА ДО МАЛЕНКОВА

ВІД МАРКСА ДО МАЛЕНКОВА

Доценту Др. С. Кротової
на спомин
Автор
Мюнхен, 5/V, 1955 р.

Проект зі збереження видавничої спадщини української еміграції

Я. ШУМЕЛДА

ВІД МАРКСА ДО МАЛЕНКОВА

Видання
Першої Української Друкарні у Франції
Париж 1955

Всі права застережені

Накладом
Української Національної Єдности у Франції

ЧАСТИНА I

Совєтська Економічна Система

ПЕРЕДМОВА

Праця «Совєтська економічна система» — є вислідом довших наших студій над теорією та практивою господарства СССР. Її завданням є коротко та приступно поінформувати читата про головні елементи цієї системи та дати образ процесів і змін, які в ній відбуваються.

Розвідка ця під оглядом змісту та будови творить окрему цілість. Та проте вона тісно пов'язана з другою нашою працею про «Післявоєнну кризу ідеології мерксобольшевизму на території СССР». Вона роз'яснює економічне підложжя совєтської дійсности, якої духова та політична сторона є предметом цієї другої праці. Одночасно картина змін на духово-ідеологічному та політичному відтинку, що є предметом праці про «Післявоєнну кризу ідеології...» вияснює та доповнює деякі процеси на економічному відтинку Совєтського Союзу.

Тісна пов'язаність обох праць насувала нам деякий час думку про те, щоб працю про «Совєтську економічну систему» включити й друкувати як один з розділів книжки про «Післявоєнну кризу...». Але проти цієї думки промовляло те, що перша своїм об'ємом виходила поза рами одного з розділів другої. Це порушувало б необхідну рівновагу між розмірами складових частин.

До того ж часто читач, який має велике зацікавлення ідеологічно-політичними проблемами, не завжди має охоту, чи нахил, розбиратися в тонкощах економіки. І навпаки: людина з нахилом до студій економіки нерідко відноситься байдуже до ідеологічно-політичних питань.

Взявши до уваги пов'язаність праць з одної сторони та їх своєрідну самостійність з другої, ми рішилися надрукувати їх як дві окремі брошури в одній книжці під спільною назвою «Від Маркса до Маленкова». В цей спосіб, на нашу думку, знайдений був компроміс, який буде корисний як для читачів, так і для питань, на які ми шукали відповіді.

Каліфорнія, листопад 1953 року.

Я. ШУМЕЛДА

ВСТУП

Совєтська економічна система стягає на себе все більшу увагу не лише наукових та політичних експертів, але одночасно широких кіл громадянства внутрі СССР та у вільному світі. Причиною такого стану є у великій мірі те, що Москва веде вже від деякого часу посилену пропаґанду, яка намагається малювати цю систему та її досягнення в найбільш приманливих красках і переконати весь світ у тому, що Совєтський Союз, опираючись в першу чергу на свою економіку, прямує твердо до переходу від соціялізму до комунізму в СССР.

Соціялізм в СССР, що є офіційною назвою цієї системи, представляється совєтськими економістами й пропаґандистами, чи їх помічниками на Заході, як найбільш передова економічна формація сучасности, яка опирається на всенародній власності, на головних засобах виробництва, на спрямуванні економіки в інтересах всього народу, на найбільше справедливому розподілі суспільного продукту, що несе зі собою безперервний розвиток продуктивних сил і постійно зростаючий добробут всього населення. Під час дискусії на економічні теми, або вірніше — у своїх заввагах до тої дискусії, що написані були в 1952 році, Й. Сталін черговий раз запевнив своїх громадян і весь світ, що для переходу до комунізму совєтській економіці треба сповнити лише три основні передумови:

1. дальше піднести все виробництво, а зокрема продукцію засобів виробництва;

2. піднести колгоспну власність до рівня «всенаціональної» власности та заступити товарообмін продуктообміном;

3. добитися сильного зменшення кількости годин праці кожного громадянина СССР, щоб таким чином забезпечити всебічний розвиток фізичних і духових здібностей кожного члена суспільства.

У вичислених Й. Сталіном передумовах вражає між іншим те, що він не згадав уже про потребу усунення капіталістичного оточення, яке до вибуху другої світової війни уважалося за одну з істотних передумов для переходу Совєтського Союзу до комунізму. Коли ж зовнішньо — політичне положення не є вже перешкодою, то одинока затримка є за економікою. І тому не лише для найбільше завзятого ворога марксо-большевизму, але й для найзапеклішого марксиста виринає запит: яка ж є справжня сила економіки СССР? Як вона справиться з цим завданням?

У згаданих вище заввагах до економічної дискусії Й. Сталін твердив теж що, економіка СССР розвивається на базі «вищої техніки» та що вся сила тієї економіки лежить у тому, що вона визбулася різних капіталістичних господарських законів і замінила їх вищими — «соціялістичними», які дають їй новий розмах, нечувані досі в історії матеріяльні досягнення та інші благодійні вигоди. Чи відповідають фактам реальної дійсности всі ці твердження Й. Сталіна? В чому лежить сила совєтської економіки, а де її слабість? Які зміни проходять у цій економічній системі та в якому напрямку йде її еволюція?

Це питання, що виринають перед кожною думаючою людиною в СССР і в усьому світі. На них ми шукаємо відповіді у формі ряду статтей, які є перед нами..

1. ОСНОВНИЙ ЗАКОН СОЦІЯЛІЗМУ СССР

В останній праці свого життя, що появилася під заголовком «Економічні проблеми соціялізму в СССР» (1), Й. Сталін дав у формі основного закону соціялізму СССР таке визначення головних властивостей совєтської економічої системи:

«Послідовно: замість найвищого зиску — максимальне заспокоєння матеріяльних і культурних потреб суспільства; замість розвитку продукції зі зламами від розквіту до кризи і від кризи до розквіту — безперервний розвиток продукції; замість періодичних заломань у технічному розвитку, що супроводиться знищенням продуктивних сил суспільства — безперервний розвиток продуктивних сил суспільства на базі вищої техніки».(2)

Не треба глибшої аналізи, щоб переконатися, що «головний економічний закон соціялізму» Й. Сталіна, який мав би бути відзеркаленням реальної дійсности та щоденного життя Совєтського Союзу, ніяк не є їхньою відбиткою. Ми залишаємо тут на боці питання про те, чи тоталітарна держава російсько-большевицького типу, що систематично калічить і обтинає всі прояви вільної думки та свобідної творчости людини та

---

1) Праця Й. Сталіна «Економічні проблеми соціялізму в СССР», що появилася друком в 1952 р., є збіркою статтей і листів Й. Сталіна, що написані були у зв'язку з дискусією економістів СССР, що відбулася в листопаді 1951 р.

2) J. Stalin: «Economic problems of socialism in the U.S.S.R.», Foreign languages publishing house, Moscow 1952, ст. 45-46.

цілих народів, може принести якенебудь заспокоєння духових потреб суспільства. Цю проблему ми точніше розгортаємо в праці про «*Кри у ідеології марксо-большевизму на території СССР в роках після другої світової війни*».

Тут ми лише зупинимося над «максимальним заспокоєнням» матеріяльних потреб населення СССР. Як низьким було це заспокоєння в довоєнних роках, а закрема в 1940 році, що в ньому згідно зі совєтською статистикою населення СССР досягнуло вже рівня високого добробуту, видно найкраще з того, що в найбільше критичних роках війни, в 1942-43 роках, Кремлеві вдалося лише на 4-5% знизити спожиття населення в добрах і послугах у порівнянні з останнім довоєнним роком. (1)

Для порівняння візьмім ЗДА, країну, де згідно з тезою марксо-большевизму економіка працює не для населення, але для осягнення високих прибутків. Тут Федеральний уряд без більших труднощів міг знизити це спожиття, коли порівнювати 1941 і 1944 роки, на 20%, при чому життєвий стандарт американського громадянина в час найбільшої воєнної напруги економіки залишався далеко вищим від життєвої стопи людини «країни соціялізму».

Що говорить це порівняння і наведені цифри для СССР?

Вони вказують на те, що в мирний час населення Совєтського Союзу жило фактично на воєнному пайку і коли прийшли важкі воєнні роки, з цього пайка вже важко було вирізати більше кількох відсотків. ЗДА навпаки — маючи високий життєвий рівень населення, могли його зменшити на 1/5 і звільнені таким шляхом продукційні сили кинути на задоволення потреб фронту.

На підтвердження того, як «максимальне заспокоєння постійно зростаючих... матеріяльних потреб

1) Н. Вознесенский: «Военная экономика СССР в период отечественной войны». ОГИЗ, 1948. Розділ «Баланс Народного Хозяйства», ст. 64-67.

всього населення» розходиться з дійсністю Совєтського Союзу, ми могли б навести цілу масу статистичного матеріялу та інших фактів. Та в цьому не має потреби, бо Й. Сталін у цій же праці — «Економічні проблеми соціялізму СССР» сам відкрито говорить про те, що в Совєтському Союзі потреби споживача відходять на дальший плян перед іншими завданнями. Він пише:

«Цілковито неправильне також є твердження, що при нашій сучасній економічній системі, в першій фазі розвитку комуністичного суспільства, закон вартости «регулює пропорції» праці, які розділяються між різними галузями продукції.

«Як що б це було правдою, то було б незрозумілим, чому повністю не розвинено нашу легку індустрію, яка є найбільш рентовна, але першенство дано важкій індустрії, яка є менш профітабельна, а часом в цілому — непрофітабельна.

«Якщо це було б правдою, то було б неясно, чому не замкнено цілого ряду заводів нашої важкої індустрії, які є нерентвні й де праця робітників не приносить «відповідних зворотів коштів», чому не відкривається нових заводів легкої індустрії, які були б профітабельні й де праця робітників приносила б відповідні звороти коштів»... (1)

Про яке ж тоді «максимальне забезпечення постійно зростаючих матеріяльних потреб» може бути мова, коли першенство дано важкій промисловості, що в центрі її уваги в СССР лежить продукція танків і гармат, а легку індустрію, що виробляє продукти для спожиття населення, відведено на другий плян і розвинено недостатньо? Як погодити це першенство важкої індустрії перед легкою з максимальним заспокоєнням біжучих потреб населення?

Можна б логічно говорити про те, що ті матеріяльні потреби будуть заспокоєні десь, колись — у майбут-

1) J. Stalin : « Economic problems of socialism in the U.S.S.R. », ст. 27-28.

ньому, а не про те, що їхнє заспокоєння є вже головним «законом» совєтської економіки.

Подібно мається теж справа і з другою половиною сталінського основного закону економіки СССР. Для відрізнення соціялістичної системи Совєтського Союзу від формації капіталізму Й. Сталін хотів покористуватися старою марксистською думкою, яка говорить про «нечуваний» розвиток науки, техніки та господарства після знесення приватної власности на засоби виробництва. Він, хоч і не сказав відкрито, хотів би вбудувати в «основний закон соціялізму» таку саму велику різницю в рівні техніки та в організації засобів виробництва, яка була в історичному розвитку між середньовічною ремісничою господарською системою та мануфактурним способом виробництва, що виник пізніше, чи як між тою ж мануфактурою і капіталістичним фабричним виробництвом.

Та цей стрибок техніки й організації виробництва при «соціялізмі», що його Й. Сталін хотів вбудувати у свій основний економічний закон у формі «безперебійного розвитку і удосконалення соціялістичної продукції на базі вищої техніки», ніяк не відповідає фактам дійсности. В наш час ця «вища техніка» продовжує ще далі плисти зі заходу на схід і СССР, не дивлячись на всі зусилля в напрямі технічного розвитку, продовжує черпати перлини тої техніки у великій мірі з капіталістичних країн, а зокрема ЗДА.

Таємниці атомової енерґії розв'язано й атомову енерґію перемінено в рушійну силу вперше не в «країні соціялізму», але в ЗДА, звідси різні секрети продукції атомової сили викрадали совєтські аґенти. Це саме можна сказати про десятки інших технічно-господарських винаходів.

2. МОДЕРНА ТЕХНІКА Й ОРГАНІЗАЦІЯ ПІДПРИЄМСТВ ПРИ КАПІТАЛІЗМІ І «СОЦІЯЛІЗМІ».

Ступінь розвитку техніки, форми й розміри примінення в господарському житті, що можуть бути одним з елементів у визначенні характеру різних господарських систем, а зокрема систем виробництва на протязі історичного минулого, не в силі визначити істотні різниці між існуючими побіч себе різними модерними типами народніх господарств сьогодні. Капіталізм ЗДА і «соціялізм» СССР, чи ліберальні системи Европи, в яких пробиваються нотки різних відмін соціялізму, користуються тією ж самою господарською технікою. Не було теж особливих різниць між технікою плянових народніх господарств Німеччини та Італії з одної сторони і ліберальними економічними системами з другої сторони — напередодні другої світової війни.

Головні технічні винаходи, для чого знов може бути прикладом відкриття атомової енерґії, назрівають якось одночасно в різних країнах, а різниці в роках у їх практичному приміненні в мілітарній чи господарській ділянці не відіграють поважнішої ролі, коли брати маштаби людської історії.

Де немає одночасности у відкритті техніки, там приходить скоре переливання різними шляхами технічних винаходів і господарських поліпшень між поодинокими країнами. Тяглість технічного розвитку ґарантується в наш час, незалежно від економічної системи, трьома шляхами: практичним досвідом і експериментальними досвідами на підприємствах, головно великих, науковими установами і закладами та спеціяльними, часто дуже засекре-

ченими, лябораторіями і підприємствами, що ведуться під безпосереднім наглядом різних державних органів.

Немає теж великих різниць, коли брати не назви чи форми, але істотне, в технічній організації поодиноких підприємств у різних сучасних системах. У всіх галузях виробництва та обміну, при всіх модерних економічних системах, існує нахил до дальшого наснажування їх технікою, чи до механізації всіх, а зокрема виробничих процесів. Узброїти людину технікою, щоб зробити її працю більш видайною, а продукцію господарських дібр і послуг дешевшими по собівартості — це засада, яка проходить крізь всі підприємства різних систем і вона випливає зі самого економічного принципу, що міг би звучати: при найменших затратах енерґії й коштів — найбільші осяги.

Під оглядом наснаження господарських процесів електроенерґією, механізмами тощо, в СССР протягом п'ятирічок зроблено значний поступ в порівнянні до часів з-перед першої світової війни, але під цим оглядом Совєтський Союз в багатьох галузях ще далеко відстає від ЗДА. Це видно нпр. в тому, що в СССР на виробничі процеси, особливо на допомічні роботи, витрачається далеко більше людської робочої сили як у ЗДА.

І так для прикладу: в кам'яновугільній промисловості Донбасу чи Уралу робітники, що затруднені в роботах над землею (мелення, сортування, тощо) творять 25% всіх робітників, затруднених у кам'яновугільній промисловості, коли в ЗДА цей відсоток виносить лише 14-18%

В автомобільній промисловості СССР в 1937 році доля робітників, що заняті були на допомічних працях, виносила 55,3% всіх робітників, коли в ЗДА лише 29,3%. В текстильній промисловості дотичні цифри виносили 18-20% для СССР й 8-12% для ЗДА. (1)

---

1) «Экономика социалистической промышленности». Под редакцией докторов экономических наук Е. Л. Грановского и Б. Л. Маркуса. Государственное Социально-Экономическое Издательство, Москва, 1940, ст. 469.

У всіх модерних економічних системах панує засада раціонально-наукової організації технічних і людських засобів виробництва. Далеко посунений поділ праці і співпраця у виробництві між поодинокими звенами одного процесу, кооперація між цехами, відділами, доповнювання та ланцюг співдії між горизонтальними і вертикальними з'єднаннями поодиноких заводів, максимальне використання технічних спроможностей шляхом усунення перебоїв у праці та постійно удосконалювана наукова організація людської праці — це їх спільні риси. Різниці можуть виринати лише в інтензивності використання тих всіх факторів. СССР з уваги на недостаточність його технічних сил у відношенні до продукційних плянів є змушений боротися за повне використання коефіцієнту, скажім, своїх доменних печей, за безперебійність праці своїх станків і моторів, коли ЗДА, що мають високий технічний потенціял в нормальних, мирних обставинах — цього робити не мусять.

Майже всі економічні підприємства, не дивлячись на капіталістичну чи соціялістичну систему народнього господарства, в якій вони існують і діють, наставлені на зиск і то на найбільший зиск. Кожне підприємство намагається якнайнижче держати власні затрати на продукцію дібр і послуг, щоб різниця між собівартістю й даним рівнем цін, що в різних системах устійнюється різними факторами, була якнайбільша. Виїмок тут, в ліберальних системах, творять деякі групи кооперативних і т.зв. недоходові підприємства, які поруч економічних ставлять собі інші завдання: харитативного, допомогового чи наукового характеру.

До цього виїмку в кожній державі належать державні заводи воєнної індустрії, в яких момент успіху самих зброєнь є найважніший, і де про принцип рентабельности не може бути й мови. Державні органи в ліберальних системах будують і провадять часто підприємства, як напр. автостради, залізниці тощо, які мають загально-господарське значення, або які, з уваги на

малі зиски, чи довгий процес амортизації вложеного капіталу, є неприманливими для приватних підприємств.

Закон рентабельности підприємств, що випливає зі самої суті економіки, з економічного принципу, про який була мова вище, що є головним джерелом і пружиною господарської розбудови, лежить теж в центрі уваги всіх господарських органів і підприємств СССР. Клич про «контролю рубля над виробництвом», що на нього кладеться такий натиск, особливо в усіх галузях промисловости, є нічим іншим як «соціялістичною формою» для «капіталістичного» закону рентабельности.

І той же Й. Сталін, що у своїх «**Заввагах до членів економічної дискусії**», в розділі про «Закон вартости при соціялізмі», заговорив про «вищу форму стабільної і безперервної профітабельности», діючої в СССР, що мала б протиставитися «тимчасовій і непостійній профітабельності деяких заводів і індустрій», вже в листі до тов. Іліча Ноткіна кладе весь натиск на вагу доходовости підприємств в СССР. Він пише:

«... *Рентабельність заводів та індустрій є не лише особливої ваги, але вимагає теж особливої уваги. Профітабельність індивідуальних заводів і індустрій має потужну вартість для розвитку нашої індустрії. Її треба брати до уваги і при плянуванні будівництва і при плянуванні продукції. Це елементарна вимога нашої господарської діяльности при сьогоднішній стадії розвитку.*» (1)

Так отже: принцип рентабельности є не лише, як твердив Й. Сталін в іншому місці, законом капіталізму, але й «соціялізму СССР». Коли ж так, то й профітабельність, не дивлячись на деякі її особливості в різних економічних системах, може бути радше мірилом успіхів або невдач совєтської економічної системи, як принциповим критерієм для відрізнення її від капіталізму.

1) J. Stalin : «Economic problems of socialism in the U.S.S.R.», ст. 62.

3. ПРИНЦИПИ ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ ГОЛОВНИХ РИС ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

Як тоді окреслити та які принципи взяти в основу для характеристики совєтської економічної системи, коли її батьки та творці не можуть дати їй дефініції, яка відповідала б її головним рисам?

Для визначення стадії розвитку та для схоплення головних прикмет поодиноких історично-економічних формацій, різні економісти брали різні принципи господарського життя. Поруч стану розвитку техніки, маємо в теорії та історії національної економіки поділ економічних систем в залежності від величини території, яку дана суспільна формація охоплювала, від родів господарської діяльности та галузів господарства, які були у ній домінуючими, від способу обміну господарськими добрами та різниць між господарськими засобами, що для нього служили. Економічну систему визначувалося часто характером власности на засоби виробництва. Але найновіший поділ — це шукання різниць між поодинокими народніми господарствами в залежності від розмірів і сили впливів державних органів на різні процеси господарської діяльности. Деякі науковці намагалися брати за вихідні для своїх міркувань два, а то й більше факторів, при чому деякі з них включали у визначення системи вплив духових факторів на наставлення людини до господарської діяльности тощо.

На нашу думку, не один, а всі ці принципи й фактори разом можуть розкрити особливості даної модерної економічної формації. Вони застосовані до аналізи історичного розвитку господарського життя, можуть роз-

крити типові риси і рушійні сили змін в системах господарства та виправити десятки різних спрощень, збочень і вульґаризацій, що мають місце в різних галузях економічних наук, джерелом яких є або погоня даного науковця за однопринциповою системою, під яку він намагається підтягати всі інші принципи, або свідоме викривлювання наукової правди по лінії позанаукових, в більшості, «політичних» інтересів.

Методу не одно але багато-причиновости у кожному суспільному, а в тому і в економічному явищі й розвитку, може зокрема розвіяти міт про науковість «наукового соціялізму»; він поміг би тисячам науковців і літераторів, що перебувають в полоні різних догм марксизму, визволитися від нього, та взагалі визволитися нашій епосі, що на місце колишніх абсолютних царів, королів, князів, ставить собі не менше абсолютні, однобічні догми, в ім'я яких насилує і спиняє часто суспільне життя, мільйони людей переміняє в духових чи фізичних рабів, а сотні тисяч знищує нагальною або поступовою смертю.

Візьмім для прикладу догму К. Маркса про те, що все суспільне життя визначається в основі економічними факторами, а зокрема станом засобів виробництва, що у догматичній формуловці батька марксизму звучала:

«У суспільній продукції свого життя входять люди в певні, конечні, від їхньої волі незалежні відносини, відносини продукційні, які відповідають станові розвитку продукційних сил... Жорна творять суспільство із феодальними панами, а паровий млин — суспільство з індустріяльними капіталістами». (1)

По лінії цієї догми, щоб виказати вирішальний вплив засобів виробництва на суспільне життя, створено всі ці положення про базу й надбудову, де за базу взято, очевидно, засоби виробництва, а за надбудову — духову

1) «Комуністичний Маніфест».

й політичну організацію суспільства, під її кутом нагнено відповідно осяги різних галузів наук, а на території СССР протягом останніх 30 років в її ім'я розстріляно або заслано тисячі науковців різних дисциплін, що їх погляди, праці або виклади стверджували важливість чи вирішальність інших, протилежних до тих рушійних факторів, що їх визнає марксистський матеріялізм.

Для прочищення шляху цій догмі повільно або нагально знищено сотні керівників різних релігійних культів.

Подивімся як у дійсності виглядав розвиток суспільного життя й яка була в ньому роля засобів виробництва та інших економічних, духових і політичних чинників. Для прикладу покористуємося тут виникненням капіталізму, що на думку К. Маркса, є створений паровим млином, який міг би символізувати новий етап у розвитку засобів виробництва.

На виникнення модерного капіталізму зложилися не лише великі технічні відкриття на переломі 18-го і 19-го століть, але й цілий ряд інших факторів, без яких ці відкриття були б неможливі або коли вони навіть і прийшли б, то господарський розвиток міг би набрати зовсім відмінного характеру. До виникнення модерної індустріялізації Англії та інших західньо-европейських країн там відбулися значні злами в духовості.

На тлі намагань запевнити людині якнайбільшу свободу та звільнити її від станових оков і залежности від держави, у всіх галузях духових наук пробилися нові напрямки, в яких центрі став індивідуалізм, раціоналізм і гедонізм.

Індивідуалізм в осередок всіх своїх міркувань і мети поставив одиницю, людину, беручи її в основу різних суспільних груп, а не навпаки, як було раніше.

Раціоналізм, що виявився у відомому напрямку просвічення, положив наголос на людський розум, дав йому перевагу над релігійними моментами та почу-

ваннями людини і — не дивлячись на всі його однобічності і спрощення різних явищ, — дав великий поштовх для розвитку точних наук, економіки, а особливо техніки.

Утилітаризм, що знайшов собі типового представника в особі англійського філософа Бентама, поставив в центрі уваги людини земні блага, заспокоєння бажання приємностей, збагачення, що разом означало звільнення людини від етичних і релігійних норм і обмежень, які існували раніше.

До виникнення модерного капіталізму сформувалися також на заході модерні нації й держави. Зломано опір, відосередні тенденції поодиноких споріднених племен і князівств, знесено митні бар'єри між ними, зроблено їх доступними для одної монетарної системи, а тим самим створено передумови для масової продукції, масового збуту і забезпечено постачання нових центрів індустрії сировиною та людською робочою силою. Поступ у медицині причинився до скорого зросту населення, що значно збільшило число споживачів.

В надрах попередніх господарських формацій все більше й більше удосконалювалися різні господарські інституції. Гріш, як засіб обміну, став універсальним засобом і витиснув сильно зі сфери торгівлі натуральний обмін. Систематично зростав засяг і сфери дій банкової системи, кредитів і кредитових знаків. Товарова продукція, себто виробництво дібр на продаж для невідомого консумента, почала здобувати собі загальне право громадянства.

Вже до великих технічних відкрить, до винайдення парової машини, можна говорити про заводи. Мануфактурні виробництва 17-го та 18-го століття мали вже майже усі головні прикмети модерного фабричного виробництва. Вони скупчували в одному приміщенні більше число невільничої або наємної робочої сили, мали головні зариси поділу праці, робітники працювали чужими засобами виробництва і на чужих сирівцях, а

продукти їхньої праці, хоч в основі призначені були для пануючого двору чи власника даного виробництва, нерідко збувалися на далеких ринках.

Так ми бачимо, що капіталізм був створений не лише «паровим млином», але трьома факторами, а саме: духовими, суспільно-політичними та економічно-технічними силами. Ці три фактори, до яких можна звести всі інші, а не жорна, зложилися також на виникнення феодалізму, над яким тут ближче зупинятися не будемо.

4. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ СССР

Розгляньмо тепер під кутом згаданих вище факторів подібності й відмінності економічної системи СССР від ліберальних чи капіталістичних.

В територіяльному відношенні важко знайти якісь різниці. За своїм засягом СССР є, подібно як ЗДА, британська чи французька імперія, — великопростірним господарством. Розселення індустрій внутрі цієї багатонаціональної імперії визначається, подібно як при капіталізмі, сирівцевою базою, догідностями транспорту, ринком збуту, наявністю робочої сили, хоч тут є виключення, й часто — як зрештою й при капіталізмі — робочу силу стягається до місць з вигідним географічним положенням сирівців.

Вплив на розміщення заводів мають воєнні міркування й цей момент виступає в економіці СССР в різних аспектах далеко сильніше чим в ліберальних країнах.

Під оглядом структури економіка СССР має всі риси аґрарно-індустріяльної й торговельної системи. Під впливом форсовної індустріялізації все виробництво, а закрема важка індустрія, набирають все більше питомої ваги в мережі інших ділянок і цей процес подібний до того, який вже раніше пройшли ЗДА та інші високоіндустріяльні країни.

Індустріялізація знаходить свій вислів і зміни структури населення, себто у збільшенні питомої ваги людности міста в порівнянні зі селом. І так міське населення зросло з 26 млн. в 1926 році до 61 млн. в 1940,

а сільське населення за той час піднеслося лише з 121 млн. до 132. Так доля населення міст в балянсі всього населення СССР зросла з 18% в 1926 до 32% в 1940, а відсоток населення на селі відповідно зменшився. (1)

Механізація сільського господарства створює резерви робочої сили, що потрібні для міст і вони, коли порівнювати структуру населення СССР з ЗДА, Анлією чи Німеччиною, де в середньому 50-70% всього населення живе в містах, є ще значними, що одночасно вказує на те, що насичення господарства СССР індустрією ще далеко відстає від капіталістичних країн.

Торгівля в СССР не відограє такої питомо великої ролі як у капіталістичних країнах. На це складаються різні причини. Перш усе, як ми бачили вже вище, потреби населення сходять на дальший плян перед продукцією засобів виробництва, а особливо важкою індустрією. Так торгівля розподіляє відносно малий відсоток споживчих дібр і послуг, які є нормально головними в товарообороті. З політичних мотивів СССР звів до мінімум свою закордонну торгівлю з ліберальними країнами.

Врешті не малий вплив на недорозвинення торгівлі має те, що ця галузь в ідеології марксизму уважалася до певної міри непродуктивною, а тим самим негідною великої уваги.

Незвичайно цікавою виходить картина, коли порівнювати складові частини механізму господарства СССР і капіталізму. Не дивлячись на заповіджену смерть для гроша в марксистській програмі, він не лише вдержався, але й поширив поле своєї діяльности. Він зберіг за собою всі функції, які він перебрав на себе на протязі історії; гріш є мірилом економічної вартости дібр і послуг і засобом обміну, себто — при його помочі обмінюються добра й послуги, що знаходить свій вислів

1) Н. Вознесенский: «Военная экономика СССР в период отечественной войны». ОГИЗ, 1948 р., ст. 14.

у цінах й торговельних операціях; за рублем в СССР визнано силу леґального, державою визнаного засобу платности, яким можна погашувати та яким можна платити всі зобов'язання супроти приватних осіб і державних органів.

Рубель ощаджується в позичкових касах і нагромаджується фізичними та юридичними особами, себто він сповняє функцію збереження й ощадження матеріяльних цінностей. У формі рубля переноситься між одиницями, державними установами, підприємствами тощо, так сильно розвинена при капіталізмі, — функція переношення й переливання капіталу.

На диво, як вже відмічено вище, що гріш в СССР поширив поле своєї діяльности та збільшив свої функції. На його долю призначено рятувати ситуацію тоді, коли Кремлеві не вдавалося виконати різних складових частин перших п'ятирічних плянів.. Тоді Державний Банк СССР, очевидно за порозумінням з ЦК ВКП (б), приступив до додаткових емісій гроша, які виходили поза запляновані межі скількости гроша в обігу.

В цей спосіб покривалося дефіцити, які з одної сторони поставали в державному фінансовому бюджеті, а з другої — дефіцитні підприємства, будівництва, установи чи організації діставали зверхплянові, додаткові засоби.

Типовим прикладом для цього явища та ілюстрацією для цієї оригінальної функції гроша, якої в тому вигляді, — емісія гроша для фінансування дефіцитних підприємств, — в капіталістичних системах не зустрічається, може бути перша п'ятирічка.

Наслідком невиконання плянів під оглядом скількости й якости або зменшення собівартости, були мільярдові дефіцити, які покривалося виробництвом гроша на станках. На 1. жовтня 1928 року на території СССР було в обігу 1,9 млд. рублів. Протягом першої п'ятирічки, відповідно до зросту об'єму продукції і потреб

збільшеного товарообороту, ця сума мала бути піднесена до 2,5 млд., а в крайньому випадку до 3,2 млд. Фактично до 1-го липня 1933 року збільшено суму гроша в обороті до 6,8 млрд.

Додатково випущений гріш справді покрив дефіцити різних підприємств, міністерств і державного бюджету, але він одночасно створив додаткову купівельну силу, диспропорцію між масою дібр і гроша, що у висліді мусіло дати нагальний зріст цін. Щоб боротися з розводненням гроша й інфляцією, Кремль змушений був впровадити карткову чи пайкову систему на продукти широкого вжитку, але це не разв'язувало диспропорцій між потоком дібр і послуг з одної, а грошей з другої сторони. Треба було різними засобами вичерпувати створену повінь гроша і ними стали збільшені податки, особливо на консумента у формі податку з обороту, різні збільшені державні позики на індустріялізацію та підвищені ціни на споживчі продукти.

Так гріш в СССР набув ще іншу додаткову функцію — він став методом перерозподілу суспільного продукту, наложенням на населення великих тягарів і запряженням його в індустріялізаційні зусилля. (1)

Коли «зненавиджений» комуністами гріш в СССР залишився, коли валютова система, над якою ми тут не зупиняємося, є зовсім подібна до сучасних грошових систем ліберальних країн, то значнішим змінам підпав кредит. Ці зміни випливають перш за все з того, що в СССР удержавлено всю банково-кредитову систему та всі засоби виробництва, транспорту й головну масу торгівлі. Це мало слідуючий вплив на банкову систему: зникли всі приватні банки й каси, немає місця на банки, що в капіталістичних системах займаються емісією та перепродажжю приватних акцій, облігацій,

1) Dr. Robert Schweizer: «Das Experiment der Industrieplanung in der Sowjetunion», Berlin, 1934, ст. 70, 74.; William, H. Chamberlain: « Russia's Iron Age », Boston, Little, Brown and Company, 1934, ст. 101.

фінансуванням приватних підприємств, дисконтом векслів, тощо. Немає теж місця на фондові чи товарові біржі.

Та проте, сфера дій кредиту залишилася дуже сильною. Збереглися всі види кредиту, себто коротко —, та довготерміновий, комерційний, аґрарний й індустріяльний. кредит під застав цінних паперів і без реального покриття. Відповідно до родів кредиту мається відповідні державні банки, що займаються даною ділянкою роботи. Залишився при житті «зненавиджений» комуністами відсоток за прийняті вклади та видані позики.

Досліджуючи розвиток банково-кредитової системи в СССР, приходиться ствердити, що питома вага банків у народньому господарстві постійно зростає. Цей здвиг сили банків починається 1930 роком, коли переведено реформу кредитової системи, коли то на банки, а особливо Госп-Банк перелито функцію контролі за рентабельністю всіх підприємств, за фінансовою дисципліною державних господарських організацій, за розвитком капітальних робіт і виробничих процесів, коротко — коли банки поставлено за сторожа, речника та екзекутора контролі рубля над господарською діяльністю та ефективністю всіх господарських дій. У цьому пляні особливо велике значення мав виданий згодом розпорядок СНК СССР з 1938 року про спосіб і порядок фінансування будівельних робіт.

Державний Банк в СССР здійснює свою контролю господарського життя в СССР через кредит. Після реформи 1930 року державні банки стали майже одиноким і виключним джерелом кредиту, коли знесено векслеві оборудки і взаємне кредитування між торговельними, промисловими й іншими підприємствами, а всі їх грошові й кредитові транзакції перелито на банки. Кожний кредит, шо видається державними банками підприємствам, дається під застав документів на ту чи іншу господарську операцію, яку банк має право контролювати. Ця контроля стосується особливо до всіх нових

будівництв, які для одержання потрібних коштів, авансів, тощо, мусять предкладати банкам технічні й комерційні пляни робіт та десятиденні, місячні, квартальні й інші показчики їх виконування.

Глибина контролі державних банків над усім господарським життям СССР визначається не лише їхньою монополією на кредит та правами, даними їм офіційним законодавством, але й задовженістю всього народнього господарства в державно-кредитових установах. І так вся заборгованість господарства СССР зросла з 10,5 млд. 1-го січня 1933 до 40,7 млд. того ж дня 1938 р. На 1-ше січня 1938 року борги підприємств важкої індустрії виносили 29,2%, машинобудівництва 7,3%, легкої промисловости 43,3, харчової промисловости 56,3% і лісової 34,9% всіх їх оборотових засобів. (1)

Найсильнішу заборгованість виявляли та виявляють зараз підприємства легкої та харчової промисловости, недивлячись на те що вони є найбільш рентабельними, та дають найбільше приходів до державного бюджету.

---

1) «Экономика социалистической промышленности», ст. 553.

5. ПОБУДНИКИ ДО ПРАЦІ Й ТВОРЧОСТИ ПРИ СОЦІЯЛІЗМІ СССР

Аналіза грошової та кредитової системи в СССР виказує, що господарський механізм, який соціялізм СССР перебирає від капіталізму, має тенденцію деформуватися в тому напрямку, шо він збільшує свої властивості тиску на населення, набирає нових прикмет жорстокости та стає інструментом московсько-большевицької тоталітарної держави. Розвиток цього явища найкраще видно на політиці Кремля по відношенні до робочої сили.

Як в інших ділянках господарства, так і на відтинку відношення до робочої сили, в СССР все починалося від шумних кличів про побудову комунізму, знесення визиску, нерівности, забезпечення «справедливих заробітних платень», викликалося ілюзію про те, що робітництво саме керує підприємствами і має вирішальний вплив на все економічне життя та що знесення приватної власности автоматично визволяє та покликає до життя могутні рушійні сили й стимули до збільшення виробництва, до підвищення видайности праці, тощо.

Цьому першому весняному періодові, що збігався в основі з роками Воєнного Комунізму 1917-22 років. відповідали ради робітників, як основна форма керівництва підприємствами, зведення до мінімум різниць у заробітних платнях між кваліфікованою й некваліфікованою працею, між працею робітника, техніка й інженера, між важкою й легкою працею чи між поодинокими галузями виробництва й різними галузями господарства. Система заробітних платень була оперта

на часі праці чи на часі й скількості вироблених продуктів або послуг і тоді обминалося проґресивно акордову мірку в оплаті за труд.

Ми не входито тут в оцінку того, наскілки така нездиференціованість заробітних платень була дійсно справедливою для здібнішого й менше здібного робітника, для людини, що для фахової підготовки витратила багато часу й енерґії, чи яка цього не зробила, наскільки вона могла забезпечити всі істотні фактори в підготовці, розміщенні й приміненні робочої сили в господарській діяльності. Залишається фактом, що в СССР вона замінена була протягом перших п'ятирічок головними принципами й методами оплати за труд, що є типовими для капіталізму.

Поодинокі елементи капіталізму автоматично приходили в міру того як марксистські показувалися нежиттєздатними, або стояли на перешкоді для державного тиску на працюючі верстви. Перший основний, глибокий перелом в новому напрямі зроблено під кінець 1929 року, коли 5-го грудня видано постанову ЦК ВКП (б) *«про заходи для упорядкування керівництва виробництвом і прийняття одноособового принципу»*.

Цим розпорядком повноту влади в підприємствах передано на директора, одноособового керівника, і зведено до мінімум ролю інших елементів, а зокрема робітників, організованих в профсоюзи. Цей самий принцип одноособового керівництва й централізму запроваджено в роботу плянувальних органів. Так робітництво втратило остаточно, формально й фактично, якінебудь можливості вирішально впливати на напрямок фінансового чи технічного розвитку підприємства.

Леґенда про те, що робітництво має вирішальний вплив на плянування, що робітнича верства *«посідає засоби виробництва, що вона сама себе наймає і сама собі продає свою робочу силу»* (1), яку Й. Сталін з про-

1) J. Stalin : « Economic problems of socialism in the U.S.S.R. », ст. 22.

паґандивних мотивів повторив у своїй останній праці, перечеркнена була тоді фактами й актами життя. Про те, хто посідає в СССР засоби виробництва, ми будемо ще говорити на іншому місці.

Остаточну перемогу капіталістичних принципів по відношенню до праці перерішив ніхто інший як Й. Сталін. У своїй промові до економістів з 23. червня 1931 року, в якій він розглядав причини відставання індустріялізації від намічених плянів, він висунув 6 передумов для зміни того стану. Натиск у цих шости точках положено на нову політику в галузі робочої сили, яка мусіла б прийти на зміну дотеперішньої, а головними її елементами мали б бути: усунення дотеперішньої, нездиференціованої системи заробітних платень і впровадження іншої; знесення колективного принципу керівництва підприємствами і впровадження одноособового керівництва; потреба скорого вишколу нової інтеліґенції в галузі техніки та притягнення до праці старих інженерно-технічних працівників.

За промовою Й. Сталіна прийшли різні декрети та впровадження його принципів у життя. Система заробітних платень підпала скоро цілковитій перебудові. Поштучна оплата за труд поширила негайно свою домену володіння коштом часової оплати, якої відсоток зменшився у промисловості до 25,1% всіх заробітних платень на 1-ше січня 1938 року. (1)

Серед поштучної оплати все більшу ролю почали відогравати проґресивно-поштучні ставки, яких завданням є «стимулювати» понадпересічні виробничі норми. Робітникові за цієї системи виплачується крім винагороди за кількість вироблених продуктів по певних ставках за штуку, ще своєрідну премію, що визначується за встановленим загдалегідь ключем.

На цей спосіб оплати переведено до 1-го січня 1938 року 31,8% всіх робітників на поштучній винагороді.

1) «Экономика социалистической промышленности», ст. 483.

Часові заробітні платні сильно здиференціовано, беручи до уваги різний ступінь кваліфікації, рід роботи, терен праці, і застосовано широко розгалужену систему премій.

Премії як побудники до праці й ініціятиви примінені були у великій мірі до технічно-інженерних робітників і керівників заводів. Останні діставали премії у формі певних відсотків від прибутків підприємства, яким вони керували. Згодом систему премій застосовано для всіх слабих місць господарства, чи навіть всього життя СССР.

І так, щоб скріпити роботу машинотракторних станцій, своєчасність і безперебійність сезонових робіт, у січні 1939 року, впроваджено премії за виконання пляну для машино-тракторних робітників. Декретом ЦК ВКП (б) з лютого 1947 року систему премій перекинено на всі роди праці в колгоспах, де поруч платні за вироблені трудодні впроваджено ще додаткові відсотки за виконання плянів збору хліба, овочів, годівлі худоби тощо.

Російський нарід і марксо-большевизм мають ту прикмету, що вони все доводять до крайности й абсурду. Так сталося також з капіталістичними принципами винагороди за працю. Премії почали видавати за різні роботи, які під поняття премій не підходили. Поштучні ставки здиференціовано задалеко та в деяких підприємствах вони числилися на сотні. Що більше, видавані часто у різних формах премії приходили коштом тиску на заробітні платні тих, які з тих чи інших причин премій не діставали.

Тому, що в пляновому господарстві СССР, фонди заробітних платень є точно визначені, різні премії ішли автоматично коштом зниження в різних формах засадничих ставок. Потогонна система все більше удосконалювалася.

При низькому життєвому стандарті робітника в СССР, при високих цінах на продукти щоденного

вжитку та при малій скількості дібр, які господарство СССР продукує для заспокоєння потреб населення, широко розгалужена диференціяльна й преміяльна система стала фактично засобом тиску на робітничу верству. Робітники змушені були до виконування норм вище середніх, до праці поверх встановлений час, щоб таким чином здобути хоч необхідний мінімум, конечний для прожитку.

Подібний тиск на робітничу верству, чи вірніше на весь світ праці в СССР, іде через т. зв. соціялістичне змагання і стахановський рух. Цей побудник, що мав би бути психологічним, виміряний є на те, щоб використати змагання між людиною й людиною, між виробничою ланкою й другою ланкою. між цехом і цехом, заводом і другим заводом, чи між поодинокими тереповими комплексами в господарстві СССР за скорше, ліпше й дешевше випродукування дібр чи послуг, — став своєрідною машиною натиску на працюючих.

На це зложилися різні причини. Перш за все того, що не приймає участи в такому змагу, уважається за шкідника й ворога системи, який хоче підірвати «силу й могутність» СССР. По-друге, низька реальна заробітна платня жене робітника до виконування різних зверхплянових норм, щоб покращати своє життєве положення. По-третє, норми, які створюються в стахановському русі, є штучними, їх здобувається часто при допомозі різних трюків, а згодом впроваджується як норму для всього робітництва.

Прикладом такої норми може бути Марія Демченко зі Старосілля, Київської области, що на площі одного га виплекала 500 цнр. цукрового буряка. Вона про свій осяг розказувала довіреній людині слідуюче:

«Одного дня мене викликав секретар Київського району Виконавчого Комітету Партії — Микола Несторович Демченко і сказав мені, що ми маємо Стаханова у вугільній промисловості й є директива, щоб такий був у сільському господарстві. Ми потребуємо робітника, який зібрав би з одного га 500 цнр. буряків і це завдання призначено вам. Все, що потрібно для цього, ви дістанете від обласного відділу сільського господарства. У тому відділі я дістала точний плян продукції 500 цнр. буряків з га. В пляні передбачалося опіку над моєю ланкою зі сторони кваліфікованого інженера й впорскування в терен особливої рідини. Такий був початок роботи і восени я зібрала призначений урожай та дістала орден Леніна і червоний прапор як винагороду». (1)

В СССР трансформовано та перемінено у своєрідний засіб терору свободу договору між робітником і працедавцем. Формально робітник має право через професійний союз входити в договори про працю, вибирати місце праці тощо. Що більше, ми наводили вже вище твердження Й. Сталіна про те, що робітник є власником засобів виробництва, що він сам себе винаймає й сам собі продає працю.

Як і на яких умовах він це робить? Він продає свою працю самому собі так, що коли він безпідставно прогає кілька робочих днів, то його згідно з постановою РНК з 5.VII.1929 і з 15. грудня 1932. та на підставі додаткового законодавства з 1938 року, може поліція арештувати, конфіскувати його майно, а його засудити на кількарічне ув'язнення. Він винаймає себе на таких умовах, що коли він порушить визначені пляном для виробництва стандарти, то його згідно з постановою РНК з 1-го липня 1941 може суд засудити на ув'язнення від 5-8 років.

Він має свободу вибору місця праці, але закон з 10. червня 1940 року дав право поодиноким наркоматам повністю розпоряджатися робочою силою. Таке право

1) Я. Дедалевський: «Робітництво і большевизм», Ротердам, 1948 р., ст. 21.

Для точніших студій совєтської економічної системи дивись: Abram Bergson: «The structure of Soviet wages—a study in socialist economics».

Harward economic studies, Cambridge, Massachusetts, Harward University Press, 1946.

на свободу договору праці й теза про те, що робітник є власником засобів виробництва, що він сам собі продає свою працю, пригадує право кріпака, раба за часів кріпаччини та феодалізму, а не інститут про договір праці між робітником і підприємцем за ліберального капіталізму.

На це саме право не свобідної людини, але модерного невільника вказують сотні таборів для примусової праці в СССР. Каторжанам дано право праці і «свободу договору про працю» під наглядом озброєної поліції. І мимохіть пригадуються невільники на ґалерах, примусові робітники на фараонських будівлях в Єгипті, примусовий набір кріпаків до державних мануфактур.

6. ЗНИЩЕННЯ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТИ Й УДЕРЖАВЛЕННЯ ЗАСОБІВ ВИРОБНИЦТВА

Ґрунтовні різниці між капіталізмом і совєтським соціялізмом видно, коли розглядати форму посідання засобів виробництва в обох системах. Капіталізм у своїй найбільш яскравій формі, що існує в ЗДА— зберігає майже повністю приватну власність на всі засоби виробництва. Пишемо — майже, бо в періоді президентури Рузвельта-Трумана виявилися сильні тенденції, щоб федеральні органи будували та керували підприємствами, які до того часу уважалися доменою приватної власности.

З приходом до влади республіканської партії ці тенденції були сильно загальмовані. Треба числитися з тим, що й ті нечисленні заводи в руках держави, які виринули за попередньої адміністрації, будуть передані в приватне посідання за виїмком заводів, де йде продукція найбільше секретних зброєнь, що тісно зв'язані з атомовою енерґією. В СССР, від часу перебрання влади большевиками відбувається протилежний процес, *що веде до стовідсоткового удержавлення всіх засобів виробництва*.

В усуванні приватної власности на засоби виробництва большевизм виявив якусь диявольську послідовність, принципіяльність і прямолінійність, яка цілком розходиться з практикою компромісів і збочень в галузі гроша, кредиту, в робітничому питанні чи в приверненні до життя на території СССР інших інститутів господарства капіталізму.

Ця послідовність у знищуванні приватної власности вражає тим більше, що вона супроводиться знищенням або загальмуванням великих господарських сил і енерґій. Візьмім для прикладу насильну колективізацію сільського господарства в 1929-34 роках, яка принесла значний спад всієї сільсько-господарської продукції.

Ця ж колективізація не була подиктована потребами механізації сільського господарства, як про це говорила постанова про колективізацію на 15-тому з'їзді ВКП (б).

Механізацію сільського господарства можна було здійснити, як це найкраще підтверджує приклад приватних сільських підприємств у ЗДА. шляхом підвищення цін на сільсько-господарські продукти і відкриття широких кредитів для приватників, які використали б ці джерела для закупу потрібних машин і більше досконалого сільсько-господарського реманенту. Не може бути теж арґументом на потребу насильної колективізації й те, що йшло тут про намагання збільшити товарність продукції сільського господарства ,що його зараз вживається у всій совєтській літературі, бо насильні заходи були виміряні проти «кулаків», себто відносно великих розмірів сільських господарств, які були саме джерелом товарової продукції, своїми продуктами постачали місто.

Інший арґумент, який вживається внутрі СССР і поза його межами, що через колективізацію й механізацію сільського господарства можна було звільнити резерви робочої сили для індустрії, теж не видержує критики. Механізоване приватне сільське господарство, як це стверджують приклади Англії, Німеччини чи ЗДА, теж могло звільнити ці резерви. В обличчі того, що червона Москва не завагалася поломити інші принципи марксизму, як це ми бачили вище, залишається теж сумнівної вартости твердження, що йшло тут про саме переведення принципу знесення приватної власности, що згідно з доктриною марксизму мав би бути джерелом визиску людини людиною і кляси клясою.

Де ж шукати тоді причин на таку виїмкову принциповість совєтських лідерів у знищуванні приватної власности?

На нашу думку ця принциповість лежить у інших не господарських або ідеологічних мотивах. Тут іде не про забезпечення принципів марксизму, але про забезпечення панування московського імперіялізму. Для нього небезпечна є свобідна людина, що скріплює свою індивідуальну свободу могутньою зброєю, психічною і матеріяльною, що лежить у приватній власності. Для пануючої верстви у Кремлі небезпечним було зокрема індивідуалістично настроєне, національно свідоме селянство України, що було опорою для самостійницьких стремлінь, для відокремлення від Москви українського народу.

Усуспільнення засобів виробництва під покришкою здійснення клича марксизму іде, як це дивно не звучить, по цій самій лінії, що безпринциповість і дивовижні компроміси в інших питаннях, що *їх одиноким глуздом є безперебійний зріст тоталітаризму червоної Москви.*

Протягом поверх тридцятирічного панування большевизму в СССР, приватну власність на засоби виробництва та приватний сектор у цілому майже повністю ліквідовано. Згідно з твердженням Н. Вознесенського «*селяни, — приватні робітники, кустарі й ремісники, які в 1913 році творили 65% населення всієї Росії, в 1939 р. в СССР творили лише 2,6% всієї людности*». «*Буржуазія — поміщики, купці й кулаки, що творили в 1913 році 16% всього населення — далеко до вибуху другої світової війни були ліквідовані*». (1)

У висліді цього процесу держава стала могутнім власником різного майна та засобів виробництва. І, як твердить К. Островитянов, «одною з типових особливостей совєтської держави є те, що вона не лише держить у своїх руках всю повноту політичної влади, але також являється власником основних засобів вироб-

1) Н. Вознесенский: «Военная экономика СССР...», ст. 22.

ництва. В її руках находиться земля, її надра, води, ліси, заводи, фабрики, шахти, рудники, залізнодорожний, водний і воздушний транспорт, банки, засоби зв'язку, совхози, машинотракторні станції, а також комунальні підприємства, основні житлові площі в містах і промислових пунктах». (1)

Друга, відсотково менша, частина майна й засобів виробництва опинилася в руках другого — «соціялістичного сектору», у формі кооператив і колгоспів.

Кооперативний сектор під час ліквідації приватної власности поширював свою сферу впливів. Досить на підтвердження цього згадати лише, що цілий ряд кустарів, дрібних вирібників зігнано в артілі, а селян податками і терором змушено до приступлення з усім інвентарем до колгоспів.

Та це поширення сфери впливів кооперації було лише сповидне. Колгоспам не передано у власність основних засобів виробництва, себто землі і сільсько-господарських машин, які залишалися в руках держави. Державні органи проникають у всю роботу сільсько-господарських артілей, починаючи від того що й як продукувати, а на розподілі випродукуваного кінчаючи.

Про це совєтський екноміст Л. Гатовський говорить:

«Пляни кожного колгоспу є оперті на єдиному народньо-господарському соціялістичному пляні. Виконання державних завдань, обов'язків перед державою є неминучим законом колгоспного будівництва. Держава стоїть на сторожі Закону сільсько-господарської артілі й суспільної колгоспної власности, вона зберігає майно колгоспів від розбазарювання, не допускає до роздування приватного господарства колгоспників коштом господарства колгоспів...». (2)

1) К. Островитянов: «Роль советского государства в развитии социалистической экономики», «Большевик», ч. 21, 15.XII.1947 р.

2) Л. Гатовский: «Планирующее соц. государство», Народное Хозяйство СССР, Сборник, Ч. 2, 1948, Госпланиздат, Москва.

Подібна доля припала кооперації в торгівлі, промисловості чи промисловій кооперації в системі сільського господарства. Вже в другій п'ятирічці зарисувалася ясна тенденція в тому напрямі, щоб поле її діяльности, зокрема у виробничих секторах, повністю обмежити. Так для прикладу — постановою СНК й ЦК ВКП (б) з 29-го вересня 1935 року, — всі виробничі заводи Центросоюзу (пекарні, молочарні, пивоварні, тощо) передано Народньому Комісаріятові харчової промисловости. Під кінець 1938 року всі промислово-виробничі підприємства, що досі належали до колгоспів, передано місцевій промисловості.

Державний сектор повністю витискає не лише приватно-власницький, але також систематично здушує та проникає другий, соціялістичний, себто кооперацію. *Кооперація в СССР за большевицького режиму призначена на скоршу чи пізнішу цілковиту ліквідацію.* Вона, на думку Й .Сталіна, зокрема колгоспи, є причиною того, що в СССР існує товарова продукція, яка знову є перешкодою до «запровадження комунізму в СССР».

Концентрація засобів виробництва й майна в руках держави коштом приватного та кооперативного сектору має не лише розмір горизонтальний, але також вертикальний. Конкретизуючи питання про те, в чиїх руках відбувається ця концентрація, приходиться дати відповідь, що *в руках т. зв. всесоюзних органів, що мають свій осідок і централі в Москві.*

У своїй докторській праці про соціялно-економічні проблеми залізної індустрії України ми дали точну аналізу організації української залізної промисловости на базі різних оригінальних совєтських матеріялів, як списи всіх підприємств СССР, керуючих органів, тощо. І тоді ми прийшли до неймовірних і застрашаючих вислідів. Ми побачили, що вся основна частина української залізної промисловости, з усіми покладами залізної руди, марганцю, вугля і вогнетривалих глин є безпосередньо підпорядкована всесоюзним органам та вийнята з сфери впливів УССР.

Ми побачили, що т. зв. республіканська й місцева машинобудівельна промисловість мають лише сповидну, а не дійсну незалежність від всесоюзних органів у Москві. Обидві вони підпорядковані народньому НКТП СССР. Перша через Особливого Уповноваженого, а друга через керівників різних трестів, що призначені через НКТП. І те саме явище в інших ділянках, інших республіках... *Все це разом складається на якийсь небачений досі в історії людства процес централізації й концентрації майна, засобів виробництва й керми економікою в руках Москви.*

7. ГЛИБИНА Й ЗАСЯГ ВСТРЯВАННЯ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ

З повного, безпосереднього чи посереднього посідання червоною Москвою всіх засобів виробництва випливає друга особливість совєтської соціялістичної системи — повне й всебічне охоплення всіх процесів господарського життя СССР. І навпаки, капіталізм, що опертий на приватному посіданні засобів виробництва, дає менше сил і спроможностей державним органам вмішуватися в процеси виробництва дібр і послуг, їх кругобіг і розподіл суспільного продукту.

У своїх викладах, беручи до уваги глибину й засяг встрявання держави в господарське життя, ми ділили модерні економічні системи на повно ліберальні, спрямовувані або регульовані й тотально плянові. У перших — інґеренція держави в господарське життя є мінімальна й державні органи намагаються держатися чим далі від господарських процесів, залишаючи господарюючим одиницям цілковиту свободу у вирішуванні всіх істотних проблем народнього господарства. При спрямовуваних або регульованих системах держава вмішується у свобідне в основі господарське життя настільки, наскільки приватні господарюючі одиниці й суспільно-економічні організації не в силі розв'язати деякі проблеми народньо-господарського значення, які перед ними виринають, чи коли приватні інтереси загрожують загально-національним або коли йде про забезпечення особливих загально національних цілей чи потреб.

У тотально-плянових системах держава стає мотором, а її господарські органи правлять за головні пружини руху господарського організму народнього господарства. Найвищі державні органи, звичайно одиниця або група людей встановлюють своєю волею генеральну лінію — плян того, що продукувати і як випродукуване розділити між населення. господарську розбудову й зброєння.

При порівнюванні економічних систем під оглядом інґеренції держави в господарське життя цікавим є те, що дві скрайні системи, себто повний лібералізм і тотально плянова система як його модерні економічні заперечення, виринули на двох кінцях Европи, чи точніше на західніх периферіях Европи, себто в Англії й на території Евразії, себто в СССР, й їх відділяє від себе простір одного сторіччя. Стільки треба було часу для того, щоб сформувати опозиційну до тотального лібералізму доктрину та здійснити її на практиці у формі «соціялізму в СССР».

Повноліберальної економічної системи сьогодні немає. Ті, що ми їх звикли в щоденній мові називати ліберальними, є фактично ліберально-спрямовуваними різних відтінів. Прикладом тут може бути народне господарство ЗДА, яке у щоденній мові називається ліберальним, і думається повно-ліберальним, що не відповідає дійсному станові.

8. ГОЛОВНІ ЕЛЕМЕНТИ ІНҐЕРЕНЦІЇ ДЕРЖАВИ В ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ СССР

Перебравши безпосередньо чи посередньо майже всі засоби виробництва у свої руки, червона Москва взяла теж одночасно на себе керівництво всіми галузями та всіми процесами народнього господарства. Економіст СССР К. Островитянов пише про те:

«Господарсько—організаційна функція розвинулася найсильніше в другій фазі, — після того, як ліквідовано капіталістичні елементи в місті й на селі, у висліді побіди соціялістичної системи господарства. На цьому етапі економічно-організаційна функція совєтського господарства охоплює всі сторони виробництва та розподілу. Ця всеохоплююча система державного керівництва народнім господарством має свій яскравий вислів у структурі керівних державних органів СССР. Під сучасну пору число міністерств, включно з Госпланом і комітетами при раді народніх міністрів СССР, переходить число 60-ти, при чому більша частина з них виконує господарсько-організаційні й культурно-освітні функції».

В іншому місці тої самої статті читаємо:

«Совєтська держава пляномірно керує всім економічним життям країни, розвитком всіх галузей народнього господарства, промисловости, сільського господарства, транспорту, товарообороту, фінансів, кредиту і грошового обороту. Вона керує цінотворенням, розподіляє виробничі й фінансові ресурси. Совєтська держава

забезпечує раціональне розміщення промисловости й сільського господарства по районах країни...

»Совєтська держава пляномірно керує не лише господарськими підприємствами, але й направляє розвиток кооперативних підприємств. Вона пляномірно керує розвитком колхозного виробництва, яке має свої особливості, що зумовлені колгоспно-кооперативною формою власности. Совєтська держава своїм пляномірним керівництвом охоплює всі важніші сторони колгоспної економіки: вона визначує державні завдання по переведенні сільсько-господарських робіт, по урожайності, по розвитку колгоспного тваринництва, по сівозмінах, меліорації й других заходах..». (1)

Впарі з поширюванням сфери впливів Москви в поземому й доземому напрямі відбувався невпинний процес централізації економічної адміністрації. І подібно до того, як протягом всього совєтського панування всі засоби виробництва скупчувалися все більше в руках Москви, чи як ріс її політичний централізм і тоталітаризм, вона перебирала все більше й сильніше всі віжки господарської адміністрації всіми підприємствами на території СССР. Т. зв. народнє господарство Совєтського Союзу перемінювалося все більше в якийсь великий, сильно централізований тресто-концерн з головним управлінням в Кремлі.

Цій нашій думці противиться нібито безперебійне роздрібнювання чи як в СССР говорилося розкрупнювання, найвищих керівних органів господарського життя. На це розкрупнювання покликаються різні совєтські економісти, вказуючи при тому на процес децентралізації економічної влади й впливів чи на т. зв. совєтську економічну демократію. І так у підручнику «Экономика Социалистической Промышленности» читаємо:

1) К. Островитянов: «Роль Советского государства в развитии социалистической экономики», «Большевик», Ч. 21, 15.11.1947 р., ст. 40-42.

«Велике значення для конкретизації керівництва мало розкрупнення органів управління. Це розкрупнення переводиться партією систематично на протязі цілого ряду років. У свій час, в грудні 1917 року, тількищо організований ВСНХ (Вищий Совєт Народнього Господарства) охоплював керівництво всіми галузями народнього господарства, завдяки чому й дістав своє ім'я. Але вже в 1919 році ВСНХ було перемінено в наркомат промисловости, який існував разом з іншими економічними наркоматами. В 1930 році споживча промисловість була вийнята з ВСНХ і передана Наркомснабу. В 1932 році відбулося дальше розкрупнення ВСНХ: управління легкою промисловістю й лісною промисловістю було передано самостійним наркоматам, а решта ВСНХ була перемінена в наркомат тяжкої промисловости. В 1934 році створено наркомати місцевої промисловости союзних і автономних республік. Зокрема інтензивно проводилося розкрупнення в останніх роках.

»Під сучасний час (рік видання книжки, 1940, — примітка наша) число союзних промислових наркоматів дійшло до 21, при чому шість з них є союзно-республіканськими, себто вони є і в Раді народніх комісарів СССР і в Раді народніх комісарів союзних республік. Сильно збільшилося число главків — около 8-9 разів за останніх 8 років. Наскільки сильно розкрупнені деякі головні управління, показує слідуючий приклад: старий главметал з часів громадянської війни, коли брати ту саму продукцію, відповідає 127 главкам з початку 1939 року».

Відповідає правді, що в першому періоді большевицької влади, себто від большевицької революції до НЕП-у, керівництво господарським життям було сильно централізоване. Це зокрема стосується до залізної промисловости, де до керівництва не допущено обласні й районові господарські ради, які грали важливу ролю, як звено адміністрації у всій легкій промисловості. Але не забуваймо, що в той час найголовніший сектор господарства СССР, сільське господарство — було майже

повністю в приватних руках. Керівництво всією промисловістю, за виїмком залізної індустрії, було фактично п'ятиступневе: 1) ВСНХ, 2) головні управління, 3) обласні господарські ради, 4) районові господарські ради, 5) поодинокі підприємства.

Головним елементом керівництва в той час був колективний принцип, себто при кермі майже кожного господарського звена, у вертикальному й територіяльному розрізі, відповідальною за постановку й керівництво була не одна людина, а група людей. У керівництві позначався сильно т.зв. функціональний принцип, в якому вся керма згори вниз ішла по лінії різних спеціяльностей.

Для прикладу, керівник виробничого цеху підлягав лише формально керівникові підприємства, а наділі він діставав інструкції від технологічного, пляново-економічного чи інших відділів керівництва підприємства, що знову діставали доручення від подібних відділів вищої адміністрації

Деякі зміни в напрямі децентралізації прийшли в періоді НЕП-у, але вони були скоро заступлені новим суто централізаційним курсом. Ми згадували вже вище про закон з 5-го грудня 1929 року, який принцип одноособового керівництва (т.зв. єдиноначаліє) впровадив у всі звена адміністрації. Колеґіяльний принцип, що відновлений був в 1938 р. в праці наркоматів, не послабив того єдиноначалія, бо залишив за наркомом вирішальне слово, а з колеґій зробив його дорадчий орган. Згідно з постановою 17-го Зїзду ВКП (б) знесено було т.зв. функціональну систему керівництва, а заступлено її територіяльною, при якій кожна галузь господарства в маштабі СССР, республік, областей, кожне підприємство, кожний цех тощо, підпорядковуються лише одному керівникові. Функціональні ланки, де вони залишалися, мали лише дорадчий голос, який проходив згори вниз лише через одноособових керівників.

В роках 1932-33 приступлено до ліквідації п'ятиступневої адміністрації (1. народній комісар, 2. начальник главка, 3. керівник об'єднання, 4. керівник тресту, 5. директор підприємства), що після різних змін прийшла з НЕП-у у першу п'ятирічку. В залежності від галузів народнього господарства, поступовому або нагальному усуненні підлягали об'єднання й трести й так витворювалася триступнева адміністрація: 1. народні комісаріяти, 2. головні управління, 3. поодинокі підприємства. Главки, яких число, почало дійсно дуже скоро зростати після 1933 року, перебирали функції об'єднань і трестів, але це було не виявом децентралізації, як твердять совєтські економісти, але навпаки — вони відбивали велику нову централізаційну хвилю, яка в різних формах продовжується по сьогоднішній день.

У зв'язку з процесом ліквідації об'єданань і трестів, впарі з перебиранням різних функцій колишніх головних управлінь новими наркоматами, число останніх почало дуже скоро зростати. В 1947 році число міністерств включно з Госпланом і разом з різними комітетами при Раді народніх Комісарів СССР перейшло число 60-ти, при чому подавляюча частина з них виконувала господарсько-організаційні функції. Але вже в 1948 році почався новий процес ліквідації та об'єднувань різних наркоматів.

Відповідними постановами ЦК ВКП (б) і СНК СССР з 1948 і 1949 року ліквідовано чи об'єднано з іншими 10 загально-союзних і союзно-республіканських наркоматів економічного характеру. (1) У висліді цієї нової централізаційної хвилі при житті залишилося на господарському відтинку 28 загально-союзних міністерств, себто таких, яких діяльність простягається безпосередньо на всю територію Совєтського Союзу, 28 союзно-республіканських, себто таких, що є всесоюзні, але одночасно мають тої самої назви міністерства в поодиноких

1) «Правда», ч. 75, 1949 р., Закон про затвердження розпорядків Президії Верховної Ради СССР про об'єднання, творення й ліквідацію міністерств СССР.

ноких республіках, і 10-20 республіканських міністерств (число в поодиноких республіках є різне в залежності від господарської структури), які своєю діяльністю охоплюють окремі другорядні ділянки життя поодинових республік.

Після смерти Й. Сталіна Ґ. Маленков почав своє панування з дальшої централізації всієї адміністрації Совєтським Союзом, а зокрема ще цупкішим схопленням Кремлем всієї економіки. Цим разом попереднє число загально-союзних і союзно-республіканських міністерств, яке раніше виносила біля 60-ти, зменшено на 33 одиниці. (1)

Ця супер-централістична система пробиває собі без найменших труднощів дорогу до впливів і всебічного охоплювання всіх клітин народнього господарства СССР, до повного керівництва всіми процесами і всім механізмом економіки поодиноких складових республік СССР. Інґеренція Кремля забезпечена формально-конституційно. Ця сама конституція, яка говорить про право вільного виходу республік зі Союзу, створює одночасно таку систему економічної залежности федерованих держав від метрополії, що такий вихід на практиці залишається утопією.

Згідно з конституцією СССР і конституціями складових республік всі найважніші галузі господарства передано на всій території СССР у відання загальносоюзним міністерствам. Другу групу передано в адміністрацію союзно-республіканським міністерствам, які на практиці, за виїмком назв, нічим не відрізняються від перших. У цій групі існують загально-союзні міністерства, що охоплюють всю територію СССР, а в поодиноких республіках існують міністерства тої самої назви, на чолі яких стоять іменовані Москвою керівники, що є передаточними звенами директив із центру вниз. Обі ці катеґорії міністерств мають практично у

1) «Литературная Газета», ч. 33 (3062), 17.3.1953 р., ст. «Заседание Верховного Совета СССР».

своїх руках все, що має якесь поважніше значення в розвитку союзних республік.

Там, де для тотального охоплення життя поодиноких республік не вистачало конституційних рамок, з допомогою прийшла практика. Щоб взяти повністю у свої руки найдрібніші підприємства, що організовані в т. зв. місцевій промисловості, Москва, для прикладу, в галузі машинобудівництва визначила своїх уповноважнених для поодиноких областей. В 1934 році, відповідно до числа тих областей, було в Україні 7 таких уповноважнених, які мали повну контролю над тим, що формально до Москви не належало.

Виявом інґеренції Москви у все господарське життя складових республік може бути, між іншим, єдиний державний бюджет чи фінанси СССР. Через бюджети поодиноких республік переливається лише 1/4 (приблизно) всіх видатків на всій території СССР. Доля бюджетів республік чи їхній відсоток у бюджеті Совєтського Союзу має тенденції постійно знижуватися. І так в 1933 році бюджети республік СССР складали 30%, в 1938 — 28%, в 1940 — 25% і в 1948 — 22% всіх видатків СССР.

Через бюджети всіх союзних республік проходило в 1938-40 роках лише 5,3% всіх видатків і інвестицій в народнє господарство. Для промисловости цей відсоток виносив 7, а для транспорту і зв'язку 0,3. (1)

1) Всі відсотки є приблизні. Вони побудовані на офіційних даних про бюждети СССР, а зокрема проф. К. Н. Плотнікова: «Бюджет социалистического государства», Госфинздат, 1948 р.

9. СОВЄТСЬКЕ ПЛЯНУВАННЯ, ЙОГО ПОЗИТИВИ Й НЕҐАТИВИ

Одним зі засобів цього виїмкового в історії людства централізму є плянування. Воно є теж побудоване на централізмі керівництва і на тоталізмі. Ці принципи висловив Й. Сталін слідуюче:

«Наші пляни не є пляни-прогнози, не пляни-здогадки, а пляни-директиви, які є обов'язкові для керівних органів й які визначують розвиток нашого господарства в маштабі всієї країни.» (1)

Директиви, після зложення господарських плянів, виходять від ЦК ВКП (б) й СНК чи Міністрів СССР. В них визначено головні завдання, які економікою та поодинокими її галузями мають бути здійснені. І так, для прикладу, — в директивах для промисловости, що їх передається через наркомати, подається який має бути об'єм продукції поодиноких галузів, які розміри капітальних робіт, наскільки має бути підвищена продуктивність праці і собівартість продуктів. На підставі такої інструкції міністерства визначують завдання для головних управлінь, головні управління для поодиноких підприємств, а підприємства для цехів. Зворотним шляхом пливуть вгору точно випрацювані пляни, які збігаються в Господарсько-пляновій Комісії при СНК СССР, де вони підлягають остаточній перевірці під кутом їх згідности з виданими директивами.

1) Й. Сталін: «Вопросы ленинизма, вид. 10, ст. 412.

Весь цей процес роботи ми тут розглядати не будемо. Він нагадує нам процес плянування й керівництва якимось великим трестом чи концерном в капіталістичній країні. В СССР все це відбувається в далеко більшому маштабі, бо цей могутній концерно-трест охоплює всю територію СССР і всі ділянки господарства. Цей плян далеко детальніший, бо він охоплює не лише те, що якийсь завод буде продукувати, які будуть його затрати на сировину, на робочу силу, як він знизить собівартість, чи які технологічні процеси будуть застосовані, але також пересічні норми того, що споживатиме громадянин СССР, скільки він буде щадити, чи врешті скільки яєць має знести курка в якомусь кологоспі ім. Й. Сталіна, Ворошилова чи іншого імени.

Совєтське плянування дає для економіки СССР деякі позитивні наслідки. Ці позитивні сторони не є зрештою чимсь особливим для СССР, бо вони є випливом не так системи — як плянування народнього господарства, яке однаково успішно примінювали тоталітарні держави типу гітлєрівської Німеччини чи фашистівської Італії між двома світовими війнами як і майже всі ліберальні країни під час другої світової війни. Кремль може тут лише похвалитися тим, що він це плянування довів до найрадикальніших форм, удосконалив його техніку та з допомогою, у великій мірі, того ж плянування перемінив економіку СССР в один великий, адміністрований з Москви, тресто-концерн.

Які ж є додатні впливи плянування на кожне народнє господарство, а в тому й на економіку СССР?

Це є приблизно те, що Й. Сталін хотів схопити в другій частині свого «основного закону соціялізму», де він писав:

«Замість розвитку продукції зі зламами, від розквіту до кризи, і від кризи до розквіту — безперервний розвиток продукції; замість періодичних заломань у технічному розвитку, що супровадиться знищенням продуктивних сил суспільства — безперервний розвиток продуктивних сил...».

Плянування дає перш за все безперервний розвиток продукції, яка в стихійно-ліберальних системах, як показує історичний досвід минулого, часто захитується надпродукцією та труднощами у збуті випродукуваних товарів, що має знову своє джерело в нерівномірному розподілі суспільного продукту. Тяглість і безперервність продукції дає змогу використати всі продукційні сили суспільства. Вона стимулює розвиток засобів виробництва та всього продукційного потенціялу народнього господарства. При повному ритмі економіки населення легко знаходить собі працю та повне затруднення, що зберігає його перед безробіттям і всіми труднощами, які з ним виринають.

Елемент пляновости в народньому господарстві впливає теж додатньо на раціональне та продуктивне використання людської робочої сили в поодиноких ділянках національної економіки. Це відноситься зокрема до торгівлі, яка в ліберальних системах має тенденцію сильно розбухати та зуживати на перерозподіл випродукуваних дібр надто багато людської енерґії і матеріяльних затрат (загуста сітка крамниць, високі затрати на рекляму, неповне використання персоналу, технічного устаткування тощо). Ці злишні сили та затрати в торгівлі можуть бути більше продуктивно використані в продукції чи інших ділянках народнього господарства.

Але попри всі свої позитиви кожне плянування народнього господарства несе зі собою великі небезпеки і антитезу до раціонального та продуктивного використання продуктивних сил. Перебільшене накидання пляну згори на поодинокі клітини народнього господарства, обмежування їх сотнями різних приписів, ускладнює їх працю, вбиває творчість, ініціятиву та підприємчивість. Одночасно плянувальний апарат, який, раз пущений в рух, має якусь дивовижну тенденцію дуже скоро зростати, може з'їдати більше продуктивних сил і енерґії чим він потрапив визволити.

Розвиток бюрократії під впливом зросту плянування та інґеренції державних органів в господарське життя видно найкраще на прикладі ЗДА в роках перед, під час та після другої світової війни. Від 1933 року число службовців на федеральних, стейтових і місцевих самоуправних посадах в ЗДА зросло з 3.167 тисяч до 6.037 тисяч під кінець 1950 року (1), себто майже подвоїлося. Подібне явище заіснувало під час війни та за правління Партії Праці в Англії, що принесло зовсім наявний спадок продукційних сил країни.

Пересадне плянування в СССР розбухало без сумніву адміністративно-господарський апарат поза ті користі й вигоди, які воно дало економіці СССР. На жаль совєтська статистика не подає ніде точних даних про те, скілки людей є затруднених у цілій плянувальній апаратурі. Про те, як ці плянувальні та господарсько-адміністративні органи є сильно роздуті, свідчить найкраще біжуча совєтська преса, де дуже часто ведуться кампанії за скорочування різних «штатів», але які, як пізніше з цієї преси виявляється, замість маліти — далі ростуть. Про цей стан пише промовисто інж. С. Олексієнко, бувший економіст ДЕРЖПЛЯНУ СССР, слідуюче:

«Існування і функціонування комуністичного плянового господарства викликало потребу створення великого державного, громадського й адміністративного апарату, утримання якого лежить на плечах трудящих Совєтського Союзу.

«Візьмімо пересічний колгосп з 200-250 чол. У ньому знайдемо і голову колгоспу, і заступника голови, і секретаря (діловода) і (часто) друкарку, і т.зв. фінансовий апарат (що складається з бухгальтера і рахівника-касира), і пляновика, а також підпорядкованого безпосередньо голові колгоспу — «завгоспа» (завідувача господарством), і кількох бриґадирів, що також виконують

1) The Economic Report of the President transmitted to the Congress, January 1951... Washington, 1951. ст. 182.

накази голови та у свою чергу керують т.зв. ланковими і одержують додаткову платню за свої адміністративні функції.

«У промисловості ця бюрократизація є не менша. Яскравим прикладом може бути добре відомий мені ще з часів моєї праці у Держпляні московський завод енерґоустаткування Красноспреснінського району міста, що належить трестові «Енерґоремонт» і перебуває в складі міністерства комунального господарства РСФСР.

«В 1938 році на цьому заводі було 300-315 робітників і трест затвердив для нього такий мінімальний штат: директор заводу, секретар, адміністративний відділ у складі 5 чоловік, машинописне бюро — 2 чол., господарський відділ — 3 чол., бухгальтерія й розрахунковий відділ — 6 чол., транспортовий відділ — 3 чол., секретний відділ - 2 чол., пляновий відділ — 4 чол., відділ постачання й збуту — 3 чол., диспетчер заводу, нормувальник, юрист-консульт, відділ перепусток — 3 чол., пожежна й вартові дружини — 8 чоловік. Разом 44 чол., а додаючи адміністративний персонал безпосереднього управління цехів заводу (20 чол.) — 64 або 21%. Для великих підприємств Совєтського Союзу цей відсоток зменшується, але й на них є він значно більший, ніж у будьякій іншій країні.» (1)

Коли ж ми візьмемо до уваги, що такий стан повторюється в тисячах випадків, і що десятки тисяч людей затруднено на вищих щаблях плянування та адміністрації, чого в ліберальній системі немає, то ми побачимо, що мільйони людей в СССР затруднено зовсім непродуктивно. Це й між іншим є одною з основних причин чому економіка Совєтського Союзу, не дивлячись на всі зусилля, не може дати таких економічних осягів, які відповідали б кількості населення та природному багатству червоної імперії.

1) С. Олексієнко: «ДЕРЖПЛЯН СССР», «Промінь», 18 березня 1948 р.

10. ЦИФЕРНІ ПОКАЗЧИКИ МАТЕРІЯЛЬНИХ УСПІХІВ СОВЄТСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ.

В обличчі безперебійного зросту фізичного примусу, терору, централізму й тоталітаризму, як головних прикмет совєтської економічної системи, важко говорити про якісь моральні чи суспільні здобутки цієї господарської формації. Можна говорити лише про успіхи чи неуспіхи «соціялізму в СССР» в матеріяльній площині, себто — наскільки Кремлеві вдалося при допомозі тих безоглядних методів збільшити матеріяльно-господарський потенціял СССР та піднести виробництво матеріяльних дібр в поодиноких галузях економіки.

Першим мірилом матеріяльних успіхів кожної економічної формації може бути піднесення матеріяльного життєвого рівня населення. Критерієм оцінки ефективности буде тут, наскільки даній економічній системі вдалося забезпечити населення кращими житловими умовами, ліпшим домашнім устаткуванням, дати йому належний одяг, прохарчування та інші матеріяльні предмети, що необхідні або потрібні в житті модерної людини.

Які ж є досягнення «соціялізму СССР» на цьому відтинку?

Совєтська статистика, преса, промови чолових людей Кремля, картини Потьомкіна для закордонних туристів тощо, намагаються безперебійно доказати великий зріст життєвого стандарту населення СССР. І в цьому відношенні совєтська пропаґанда є найбільш настирловою, витонченою та багатогранною. В кожній газеті,

журналі чи книжці, виданій в СССР, що має якенебудь відношення до суспільної проблематики, ми читаємо про безперебійний зріст заробітних платень в СССР, про знижування цін на продукти, про потужні скоки в рості суспільного доходу населення та про інші чинники, які мають вирішальний вплив на життєву стопу робітника, селянина чи інтеліґента.

Точній аналізі совєтської статистики, її методам, засобам і трюкам, яких вона вживає, ми присвятимо одну з наших чергових праць про СССР. Над цією проблемою ми дещо зупинилися в нашій праці про «*Кризу марксо-большевизму на території СССР в роках після другої світової війни*», де ми розглянули деякі засоби совєтської статистичної пропаґанди, яку у своїй праці про «Воєнну економіку СССР...», застосував Н. Вознесенский. Тут ми лише для ілюстрації візьмемо один приклад, який має відношення до «підвищування життєвого рівня» населення СССР.

Від 1947 року на сторінках совєтської преси, журналів і економічних видань появляються часто оголошення про перше, друге, третє, і так далі, зниження цін на різні продукти широкого вжитку. В коментарях до тих знижень подається мільярди, які на них заощаджує населення. І читаючи це все, пересічний читач Заходу може думати, що кожний громадянин СССР буде скорше чи пізніше своєрідним мільйонером.

Що стоїть за тим знижуванням цін на продукти широкого вжитку?

Один з типових трюків совєтської пропаґанди, який прислонює деякі факти, які заіснували на території СССР під час та після війни. В 1942 році на 20% піднесено деталічні ціни на пайкові продукти легкої та харчової промисловости, які вже до того часу, коли порівнювати їх з цінами на воєнне та машинобудівельне виробництво, були надто високі. В 1944 році організовано знова державну комерційну торгівлю, яка сильно поширена була в першу п'ятирічку. Комерційні ціни на продукти широкого вжитку визначено 3-4 рази

вищі над рівень пайкових цін. В 1946 році, після того як дещо знижено комерційні ціни, впроваджено систему єдиних державних цін, які рівнялися радше на попередні комерційні як пайкові ціни. В цей спосіб в 1946 році рівень цін на товари широкого вжитку стояв високо і знижування цін від 1947 року мало на меті усунути наявну, драстичну розбіжність між плесом цін важкої, машинобудівельної, гірничої промисловости з одної сторони, та сирівцями сільського господарства й продуктами легкої та харчової промисловости з другої. Цієї диспропорції ще повністю не усунено досі й не досягнено ще навіть довоєнних відношень і стану.

Не дивлячись на всю совєтську пропаґанду про безперервний ріст життєвого стандарту населення СССР, матеріяльна життєва стопа пересічного громадянина Совєтського Союзу була й залишається дуже низька. Про неї ми вже говорили в статті про «Основний закон соціялізму СССР». Головними причинами такого стану були:

1. недорозвинення легкої та харчової промисловости, які відведено на другий плян перед першенством безперебійних потужних зброєнь і розвитком важкої промисловости, що стоїть у їх центрі;

2. безперебійний стан своєрідної війни між Кремлем і селянством на протязі всього періоду совєтської влади, який не дає змоги розгорнути відповідно сирівцеву базу для легкої та харчової промисловости.

Про першу причину була вже мова в іншому місці цієї праці і вона не вимагає ближчих пояснень. Головним джерелом другої є знищення приватної власности на селі, накинення згори колективізації, що вибила головний психологічний і матеріяльний стимул до праці, зусиль і дбайливости серед селянства, якого, як показується на практиці СССР, не може замінити ні механізація сільського господарства, ні терор, ні нові методи заробітних платень та організації праці, ні всі заходи ЦК ВКП (б), що їм не бракує оригінальности та безоглядности.

Картина розвитку сільського господарства СССР затемнюється сильно другою світовою війною, яка принесла великі втрати не лише в людській робочій силі, але одночасно також в сільсько-господарських машинах та в живому інвентарі. Для прикладу: за офіційними совєтськими даними в «Українській ССР під час війни кількість великої рогатої худоби зменшилася на 44%, овець і кіз на 74%, свиней на 89% і коней на 70%. В районах Білоруської ССР число великої рогатої худоби зменшилося на 69%, овець і кіз на 78%, свиней на 88% і коней — на 61%». (1) Але для ілюстрації, як сильно цей розвиток гальмувався совєтською системою, досить взяти продукцію в різних ділянках сільського господарства в році перед та під час колективізації в тридцятих роках. І так в липні 1928 року на території СССР було 33,5 млн. коней, а в 1934 році того самого місяця впало до 15,6 млн. В той же час кількість рогатої худоби зменшилася з 70,5 млн. до 40,7 млн., свиней з 26 до 17,4, овець і кіз з 146,7 до 51,9 млн.; продукція зерна з 73,3 млн. метричних тонн до 69,9 млн. м. т. (2)

Від 1935 року до вибуху другої світової війни сільське господарство дещо віджило, але проте напередодні другої світової війни вся його продукція — включно з технічними культурами — незначно перейшла 1928 рік. Щоб не обтяжувати цієї праці циферними даними та зіставленнями, ми для підтвердження своєї думки приведемо висновок, до якого прийшов один з найкращих знавців совєтської економіки в ЗДА — проф. Н. Ясни. Він пише:

«Сільсько-господарська продукція зросла лише на 15% між 1928 і 1937 роком і збільшилася лише дещо

1) В. Домрачев: «Восстановление и развитие животноводства», Народное Хозяйство СССР, 1948, Москва, Госпланиздат.

2) Дані взято з:
Harry Schwarz: «Russia's Soviet Economy». Printice Hall, Inc., New York, 1951, ст. 310 і 321.

в 1937-40 роках в порівнянні з продукцією новоприлучених територій в 1940 році». (1)

Коли ж візьмемо до уваги, що від 1928 до 1940 року населення Совєтського Союзу збільшилося на 47 млн або 31%, то побачимо, що сільсько-господарська продукція має тенденцію відставати від розвитку населення.

Другим критерієм матеріяльних успіхів модерної економічної системи може бути те, наскільки їй вдалося створити чи збільшити економічні добра, яких метою є не безпосереднє заспокоєння потреб населення, але збільшення числа машин, моторів, піднесення видобутку мінералів, або коротко — розвиток важкої індустрії, що її центром є гірництво, металюрґія та різні ділянки машинобудівництва.

Якими осягами на цьому відтинку може похвалитися совєтська економічна система?

Перш за все мусимо ствердити, що на цю сторінку господарської діяльности Кремль звернув протягом останнього чвертьстоліття найбільшу увагу та на цьому відтинку сконцентрував він усі свої головні сили. Розвиток важкої промисловости є центральним завданням індустріялізації, яка форсовними темпами почалася 1-го жовтня 1927 року та яка продовжується по сьогоднішній день. Зі створенням сильної важкої промисловости зв'язується в СССР різні надії ідеологічного та політичного характеру (створювання передумов для приходу комунізму, обеззброєння ворожого до режиму селянства, пролетаризація всього населення, переміна Совєтського Союзу з країни аґрарної в модерну, індустріяльну), а що найважніше — вона має перемінити СССР в один великий, рухомий воєнний табір.

Безперебійні зброєння в найширшому розумінні цього слова, які у великій мірі зупиняють розвиток

1) »The Soviet Union: background, ideology, reality», a symposium by Waldemar Gurian (and others). Notre Dame, Ind. University of Notre Dame Press, 1951, ст. 38.

легкої промисловости, впливають одночасно сильно стимулюючо на розвиток видобутку різних мінералів, на чорну й кольорову металюрґію, на хемічну промисловість, видобуток електроенерґії та на машинобудівництво, які є опорою для воєнної промисловости. Про розміри зброєнь у СССР свідчить найкраще той факт, що протягом другої п'ятирічки видатки на Народній Комісаріят Оборони й Народній Комісаріят Воєнно-морського Флоту зросли 12 разів, а в третій п'ятирічці безпосередні видатки на продукцію різних родів зброї та вдержання Червоної Армії забирали біля 1/3 всіх видатків бюджету СССР, не враховуючи десятків мільярдів, які у формі інвестицій в народнє господарство плили на розбудову різних ділянок важкої промисловости, які здвигалося в першу чергу по лінії військових плянів. (1)

Досягнення Совєтської системи в галузі зброєнь є беззаперечно поважні. Безпосередньо після війни Й. Сталін у своїй промові на передвиборчих зборах виборців сталінської виборчої округи міста Москви заявив, що *«наша танкова промисловість протягом останніх трьох років війни виробляла щороку в середньому 30 тисяч танків, самоходів і бронемашин.*

»Відомо далі, що наша авіяційна промисловість виробляла за той же період щороку до 40 тисяч літаків.

»Відомо також, що наша артилерійна промисловість виробляла за той же період року до 120 тисяч гармат усіх калібрів, до 450 тисяч ручних і станкових кулеметів, понад 3 млн. ґвинтівок і близько 2 млн. автоматів. Відомо, нарешті, що наша мінометна промисловість за період 1942-44 виробляла щороку в середньому до 100 тис. мінометів». (2)

1) Проф. К. Н. Плотников: «Бюджет социалистического государства», ст. 143 і 216.

2) Й. В. Сталін: «Промова на передиборчих зборах виборців сталінської виборчої округи міста Москви», Харків, 1946, ст. 19.

Н. Вознесенский, порівнюючи воєнну продукцію в 1914-17 роках з роками другої світової війни, пише:

«В період вітчизняної війни випродукувано артилерійської зброї 29 разів більше як в дореволюційній Росії за час першої світової війни на всіх державних і приватних підприємствах. Виробництво мінометів в СССР за той час збільшилося 89 разів у порівнянні з виробництвом в дореволюційній Росії.

»В СССР за час вітчизняної війни випродукувано всіх кулеметів 78 разів більше як в дореволюційній Росії вироблено за час першої світової війни. Рушниць в СССР за час вітчизняної війни вироблено 6,4 разів більше». (1)

Хоч усі ці дані, як і вся совєтська статистика, є без сумніву перебільшені, то всетаки залишається безсумнівним фактом, що совєтська воєнна промисловість протягом останнього чвертьстоліття зробила поважний стрибок.

Як же ж розвинулася за той час важка промисловість?

В роках 1930-34, коли легка промисловість не дала у своїй продукції жодного приросту, а в деяких ділянках навіть обнизилася, важка промисловість у світлі совєтських статистичних даних, збільшила своє виробництво на 107%. В другій п'ятирічці, у зв'язку з прискореними зброєннями, положено ще більший натиск на розвиток металюргії та машинобудівництва. І згідно знов же з совєтськими статистичними даними, продукція машинобудівництва та металообробної промисловости піднялася за другу п'ятирічку 2,9 разів. (2) Н. Вознесенский твердить, що продукція засобів виробництва зросла з 8,5 мільярдів руб. в 1928 р. до 84,8 в 1940 році, себто 10 разів. (3)

1) Н. Вознесенский: «Военная экономика...», ст. 84-85.

2) «Экономика социалистической промышленности»,ст.74-75.

3) Н. Вознесенский: «Военная экономика...», ст. 12.

Маленков у своїй промові на останньому партійному З'їзді давав слідуючу картину розвитку продукції промисловости СССР та інших капіталістичних країн: (1)

(Дані подаються у відсотках до 1929 року)

	1929	1939	1943	1946	1951
ЗДА.	100	99	217	155	200
Великобританія.	100	123	—	112	160
Франція	100	80	—	63	104
Італія	100	108	—	72	134
СССР	100	552	573	466	1.266

Не має в нас найменшого сумніву в тому, що всі ці дані, які відносяться до СССР, є сильно перебільшені, а їх мета є очевидна: виказити при помочі вишуканих даних перевагу совєтскої системи над капіталізмом. Щоб переконатися в перебільшенні циферних показчиків для розвитку продукції СССР, досить взяти 573% для 1943 року Ґ. Маленкова. В тому році великі полоси теренів Совєтського Союзу були ще під німецькою окупацією. Недавно звільнені райони Росії й України були в стані сильного знищення і згідно з першим післявоєнним п'ятирічним пляном основні фонди економіки СССР мали бути відбудовані до довоєнного рівня щойно десь біля 1950 року. І постає запит: як могла продукція промисловости СССР в 1943 році стояти на такому високому рівні, коли під окупацією знаходилися, або спустошені цією окупацією були терени, які до вибуху війни давали біля 63% всього вугілля, 68% всього чавуну, 58% виплавки всієї сталі і 60% виробництва алюмінію всього Совєтського Союзу?

Посилена продукція під час війни на території Поволжя, Уралу та всієї азійської частини Совєтського Союзу, переселення туди цілого ряду машинобудівельних підприємств, могли компенсувати лише частину цих втрат. Звідки ж тоді взялася така висока цифра для 1943 року? Вона могла постати лише так, що продукцію в тому році оцінено сильно обезвартісненим рублем і вартість кожного випродукуваного танку, гармати чи літака, які творили тоді основну масу продукції, подано в астрономічних цінах.

Щоб знайти вірні дані про розвиток продукції важкої промисловости СССР, ми застосовували різні методи. У висліді цих дослідів ми прийшли до висновку, що вартість продукції важкої промисловости Совєтського Союзу могла піднестися біля 5-ти разів, коли порівнювати 1928 і 1940 рік, і біля 6-ти разів, коли порівнювати 1952 рік з першим роком п'ятирічки.

Чи є це поважний осяг?

Без сумніву — так. Але його не можна зводити виключно до заслуг совєтської системи. Перш усього мусимо мати на увазі, що на території СССР, а зокрема в Україні, є незвичайно сприятливі умови для розвитку важкої промисловости. Під впливом перших дотиків модерних засобів виробництва молода українська залізна індустрія піднеслася — для прикладу — в роках 1875-1898 на 944%. (1)

По-друге — совєтська індустріялізація переводилася нібито виключно силами Совєтського Союзу, але в дійсності участь у ній посередньо й безпосередньо приймав весь світ. Маємо тут на увазі не лише машини й приладдя, яке було в перших роках п'ятирічок куплено на заході, не лише фахівців Німеччини, Англії, ЗДА чи Бельгії, які допомагали у ставленні перших індустріялізаційних кроків, але й ті численні західні винаходи, які без найменшого пошанування права винаходів і власности були скопійовані й використані в Совєтському Союзі. Маємо одночасно на увазі весь організа-

1) G. Malenkow: «Report to the Nineteenth Party Congress on the work of the Central Commitee of the C.P.S.V.». Supplement to «New York Times».

1) B. Ischchanian: «Die auslaendischen Elemente in der russischen Volkswirtschaft», ст. 150-151.

ційний досвід десятків років модерної індустрії й господарства Заходу, які були примінені в СССР під час п'ятирічок.

По-третє, ми не сміємо забути, що осяги ці супроводилися крайніми злиднями та вбогістю всього населення яке запряжено безоглядно в індустріялізаційні пляни.

11. ДУМКИ ПІД КІНЕЦЬ ПРАЦІ

Економіка СССР і зміни, які відбуваються в ній, можуть бути першзавсе клясичним прикладом на недокровність і нежиттєздатність марксистських економічних принципів і побудників до господарської творчости. «Соціялізм в СССР», що мав би бути переходовою фазою між минулим капіталістичним ладом і майбутнім комуністичним, є першзавсе прикриттям цієї слабости.

Насильна ліквідація приватної власности в місті й на селі не дала тих стимулів до господарської діяльности серед широких мас населення, та не визволила тих творчих енерґій, яких очікували від неї Маркс, Енґельс, Ленін і Сталін. Навпаки — колективізація індивідуальних селянських господарств стала джерелом послаблення сільсько-господарської продукції та викликала безперебійні конфлікти між селянством і Кремлем, які гальмують розвиток всієї сирівцевої бази для легкої та харчової промисловости, що у свою чергу зупиняє розвиток матеріяльного життєвого стандарту населення.

Марксистські економічні принципи замінювано досі систематично на території Совєтського Союзу побудниками і організаційно-технічними засадами які типові є для капіталізму (централізоване керівництво підприємствами, сильно зрізничковані заробітні платні, зріст ролі гроша, банків і кредиту, наголос на зиски та рентабельність поодиноких підприємств тощо). Та проте немає найменших підстав вірити в те, що совєтська економіка еволюціонує до капіталізму.

Перемішання капіталістичних принципів господарства з марксизмом з одної сторони, та з московським централізмом і тоталітаризмом з другої, дає у висліді повне здеформування цих капіталістичних засад і прийомів. У висліді цього змішання на території СССР створився та далі розвивається особливий тип економічної системи, у якій модерна техніка й раціональні засади господарства зливаються з античним невільництвом, з терором і примусом до праці та де централізм і тоталітаризм, що забарвлені модерними соціяльними гаслами, досягають нечуваних досі в людській історії розмірів.

Централізм і тоталітаризм в господарському житті зростали майже безперебійно протягом всього панування большевиків, а зокрема сильно протягом останніх 25-ти років. Цей процес відбувався в горизонтальному та вертикальному напрямі. Сильними поштовхами для нього було з одної сторони насильне «усуспільнювання» засобів виробництва, отже здійснювання програми марксизму, і відкинення різних марксистських принципів, себто його заперечування — з другої.

Ключа для розв'язки цього протиріччя, останню й головну причину для зросту большевицького терору, централізму та тоталітаризму в економіці, — треба шукати не в марксизмі чи кризі його принципів, але в духовості і політичній спадщині Москви. Розвиток московсько-большевицького супер-централізму та супер-тоталітаризму збігається нерозлучно з культом Івана Грізного й Петра І в сучасній російській літературі й політиці.

Плянування економічного розвитку, що тісно сплелося з московським централізмом і тоталітаризмом, дає економіці Совєтського Союзу цілий ряд позитивних наслідків. Воно прискорює процес технічного наснажування всього господарства модерними засобами виробництва, дає змогу оминати депресійні застої, спрямовувати всі продукційні сили в бажаному напрямі, тощо.

Та ці позитивні сторони плянування взагалі, а в СССР зокрема, мають проти себе такі неґативи як те, що воно зв'язує великі маси сил і енерґій на різні плянувально-нормативні функції та притуплює приватну ініціятиву. Економіка СССР не в силі була досі піднести матеріяльний життєвий рівень широких мас населення. Брак успіхів совєтської системи на цьому відтинку можна пояснити такими головними причинами:

1. відносно малою кількістю людської енерґії, що її, з допомогою всіх засобів, визволяє совєтська система;

2. безперервною боротьбою між селянством і режимом, яка відбивається неґативно на розвитку сирівцевої бази для легкої та харчової промисловости;

3. киненням великих сил і засобів на зброєння, які повною парою почалися в першій п'ятирічці та які продовжуються по сьогоднішній день.

В галузі зброєнь і важкої промисловости СССР добився протягом останніх 25-ти років помітних успіхів. Тоді, коли харчова та легка промисловість мають тенденцію відставати від зросту населення та його потреб, коли населення весь час живе фактично на воєнному пайку, вартість продукції важкої промисловости в цілому піднялася протягом останнього чвертьстоліття на біля 6 разів, а зброєння зробили ще сильнійший стрибок.

Осяги Совєтського Союзу в галузі зброєнь і важкої промисловости не можна віднести виключно на конто совєтської системи та її методів. На цьому розвитку відбилося на лише природне багатство на різні мінерали, але й те, що в індустріялізації СССР використано всю техніку та господарсько-організаційний досвід, які творили різні країни протягом цілих десятиліть.

Не дивлячись на всі здвиги в ділянці металюрґії, машинобудівництва, хемічної та воєнної промисловости, Совєтський Союз, коли брати величину його території, кількість населення чи природне багатство, а зокрема

виробництво на душу населенння, ще не досяг рівня різних европейських країн і ЗДА. Так, для прикладу напередодні другої світової війни на душу населення СССР електро-енерґії припадало 2 рази менше як у Франції, 3 рази менше як в Англії, 3,5 разів менше ніж у Німеччині і 5,5 разів менше як у ЗДА.

В той час на душу населення продуковано чавуна 2,5 разів менше як у Німеччині і 3 разів менше як у ЗДА, а сталі 2 рази менше як у Франції, 3 рази менше як в Англії або Німеччині і чотири разів менше ніж в ЗДА. В 1949 році Совєтський Союз в цілому продукував приблизно половину того, що в той час виробляли ЗДА.

Ґро продукції всієї економіки СССР спрямовувано досі по лінії зброєнь, а населення залишалося весь час на дуже низькому життєвому рівні. Таке спрямовання продукції впливає на те, що Совєтський Союз у виробництві танків, гармат, літаків і іншої зброї продукує зараз не половину того, що ЗДА, що відповідало би пропорціям обох господарських потенціялів, але досягає, а в багатьох ділянках переходить рівень воєнної продукції ЗДА.

Такий стан відбивається без сумніву неґативно на настроях широких мас населення та його відношенні до режиму. Від часу смерти Й. Сталіна ЦК ВКП (б), боячись якогось революційного вибуху невдоволених робітників, селян і інтеліґенції, робить різні заходи в тому напрямі, щоб замітніше піднести рівень продукції легкої та харчової промисловости оживити сільське господарство та намагається перекинути частину засобів виробництва важкої промисловости на продукцію засобів, що зв'язані з потребами населення. Оцінювати висліди цих останніх заходів — сьогодні було б ще передчасно.

Коли дивитися об'єктивно на сучасний стан економіки СССР, то, коли міряти її критеріями марксизму, її образ радше подібний до моменту, коли в ній мала б вибухнути «пролетарська революція» як до «полоси поступневого переходу від соціялізму до комунізму».

Зубожіння населення є наявне й воно має тенденцію зростати. Всі засоби виробництва й все майно скупчуються все більше в руках Кремля й горстки вибранців панівної московської нації. Терор, централізм і тоталітаризм набрали незносимих форм і розмірів.

Так ми бачимо, що весь перехід від соціялізму до комунізму є більше пропаґандивним трюком чим вислідом процесів у совєтській економічній системі та її реальних творчих спроможностей. Цей трюк потрібний московському імперіялізмові внутрі й назовні. В дійсності «соціялізм СССР» розвивається не так шляхами, які визначив К. Маркс і Ф. Енґельс, але по лінії дороговказів, що їх залишили Іван Грізний і Петро І.

СПИСОК ЦИТОВАНОЇ В ПРАЦІ ЛІТЕРАТУРИ

1. J. Stalin : « Economic problems of socialism in the U.S.S.R. ». Foreign languages publishing house, Moscow, 1952.

2. William, H. Chamberlain : « Russia's Iron Age ». Boston, Little, Brown and Company, 1934.

3. Abram Bergson : « The structure of soviet wages—a study in socialist economics ». Harward economic studies, Cambridge, Massachusetts, Harward University Press, 1946.

4. The Economic Report of the President transmitted to the Congress, January 1951, Washington, 1951.

5. Harry Schwarz : « Russia's Soviet Economy ». Printice Hall, Inc., New York, 1951.

6. The Soviet Union : background, ideology, reality, a symposium by Waldemar Gurian (and others). Notre Dame, Ind. University of Notre Dame Press, 1951.

7. G. Malenkow : « Report to the Nineteenth Party Congress on the work of the Central Commitee of the C.P.S.U. Supplement to « New York Times ».

8. B. Ischchanian : « Die auslaendischen Elemente in der russischen Volkswirtschaft ». Berlin, 1926.

9. Dr. Robert Schweizer : « Das Experiment der Industrieplanung in der Sowjetunion ». Berlin, 1934.

10. Я. Дедалевський: «Робітництво і большевизм». Роттердам, 1948 р.

11. Н. Вознесенский: «Военная экономика СССР в период отечественной войны». ОГИЗ, Москва, 1948.

12. «Экономика Социалистической промышленности». Под редакцией докторов экономических наук Е. Л. Грановского и Б. Л. Маркуса. Государственное Социально-Экономическое Издательство, Москва, 1940.

13. Й. В. Сталін: «Вопросы Ленинизма», вид. 10.

14. Проф. К. Н. Плотников: «Бюджет социалистического государства». Госфиниздат. 1948.

15. Л. Гатовский: «Планирующее соц. государство». «Народное Хозяйство СССР», Сборник Н. 2, 1948. Госпланиздат, Москва.

16. К. Островитянов: «Роль советского государства в развитии социалистической экономики». «Большевик», Н. 21, 15.XII.1947.

17. В. Домрачев: «Возстановление и развитие животноводства». «Народное Хозяйство СССР», 1948, Москва, Госпланиздат.

18. Й. В. Сталін: «Промова на передвиборчих зборах сталінської виборчої округи міста Москви», Харків, 1946 р.

19. С. Олексієнко: «Держплян СССР», «Промінь, 18. III. 1948.

20. «Правда», ч. 75, 1949 і «Литературная Газета», ч. 33, 1953.

ЧАСТИНА II

Післявоєнна криза ідеології марксо-большевизму на території СССР

ПЕРЕДМОВА

Завданням цієї праці є прослідити процеси й причини, які зложилися на глибоку ідеологічну кризу марксо-большевизму в роках після другої світової війни, проаналізувати методи, якими Кремль проти неї боровся і врешті виявити наслідки, які ця криза та її ліквідація залишили на чинниках, що приймали в них участь.

В міру того як ми пробивалися по лінії основної мети, перед нами на весь ріст виринула потреба представити головні напрямні розвитку СССР в останніх двох десятиріччях, а головно в ідеології, економіці та політиці. Так у праці з'явилася друга, допомічна лінія досліду, що її завдання спрямоване на вияснення тенденцій суспільно-економічного та духово-політичного розвитку Совєтського Союзу.

Праця ця, як під оглядом пляну, так і по своїй остаточній будові, перейшла декілька змін. Першим нашим задумом і мрією було добитися до того, щоб в українській мові появилася більших розмірів збірна праця про післявоєнну духову й ідеологічну кризу в СССР. У такій праці передбачувано участь цілого ряду українських наукових сил, що дали б фахове насвітлення проблем чи відтинків, що на цю кризу складалися. Та ця ідея не знайшла зрозуміння або активної підтримки

серед тих наших науковців, яких участь у такій праці малося на увазі.

Після того, як надія на збірну працю виявилася нереальною, прийшлося зменшити запланований розмір праці та самостійно пробиватися крізь ділянки й проблеми, які часто фахово були нам чужі й далекі.

Труднощі, що виринали в охоплюванні різних галузей наук та багатьох ділянок життя СССР, вдалося нам перебороти. Допомічним тут виявилися численні записки й матеріяли, що їх ми збирали протягом довгих років. Та нагло перед нами виринули нові, непередбачені перешкоди — фінансові труднощі та брак можливостей друкувати на українській мові наукову працю більших розмірів. І прийшлося різні розділи і працю в цілому значно скорочувати, щоб звести її до видавничих можливостей. На цьому потерпіли деякі частини та проблеми, а закрема розділ про «Вогнища непорозумінь і конфліктів» і питання, зв'язані з участю національно-визвольних рухів і приватно-власницьких елементів у післявоєнній ідеологічній кризі СССР.

У своїй праці ми не придержувалися якихнебудь втертих шабльонів, методів чи побудови. Йшло нам про те, щоб всі проблеми виложити якнайпростіше й доступно для широкого читача. Маючи на увазі цю мету, ми обминали деякі складні проблеми філософії, фізіології, генетики, лінґвістики чи економіки, а зупинялися лише над тими, які були найбільше необхідними для висвітлення нашого предмету дослідів. Цій меті мала служити також будова та систематика твору.

У вступному розділі — «Активізація ідеологічного відтинку СССР» ми впроваджуємо читача в проблематику праці, у розділі І. «Розбіжності й протиріччя в науках СССР» представлено головні місця кризи ідеології марксо-большевизму, в розділі ІІ. «Вогнища непорозумінь і конфліктів» ми шукаємо за вразливими на подразнення й кризу місцями в пануючій на території СССР ідеології, в розділі ІІІ. «Історичний розвиток кризи» вказується на чинники, які викликали гостру недугу слабих місць марксо-большевизму, в розділі IV. «Результати дискусій в науках СССР» демонструється методи та засоби, з допомогою яких Кремль боровся проти кризи своєї доктрини та показується наслідки цього поборювання для самої доктрини, для різних галузів наук і для різних інших чинників, що цю кризу загострили. В кінцевому розділі «Думки під кінець праці» ми робимо остаточні підсумки наших дослідів і спостережень.

Ми всюди, де могли, йшли широкому читачеві як найдалі назустріч. Та проте ми свідомі того, що в праці є й деякі трудніші місця. Ідеологічна криза марксо-большевизму пов'язана з цілим рядом наукових, літературних і суспільних питань, які пересічному читачеві є часто новими. То ж хай читач це зрозуміє та виявить трохи терпеливости й зусиль, щоб познайомитися з тими місцями й проблемами, які необхідні для зрозуміння сучасних подій і процесів в СССР.

Під кінець цих наших вступних вияснень і думок ми висловлюємо надію, що будемо мати змогу почути відгуки та завваги до нашої праці від багатьох читачів. Ми приймемо радо всі запити критику, всі доповнення й побажання. Всі цінні думки ми візьмемо до уваги та зокрема використаємо їх тоді, коли буде у нас змога видати повний текст твору про «Кризу ідеології марксо-большевизму на території СССР в роках після другої світової війни» або, коли будемо приготовляти чужомовне видання цієї праці.

Каліфорнія, листопад 1953 р.

Я. Шумелда

АКТИВІЗАЦІЯ ІДЕОЛОГІЧНОГО ВІДТИНКУ В СССР

Роки після другої світової війни принесли сильне пожвавлення ідеологічної роботи в СССР. Ця активізація видна та підтверджується цілим рядом фактів.

У всій біжучій совєтській пресі число статтей на світоглядові теми значно збільшилося, а в усіх ділянках наук, ще сильніше чим досі, положено наголос на ідеологічні моменти. В роках 1947-52 з доручення ЦК ВКП (б) відбулися дискусії на філософічні, біологічні, фізіологічні, лінґвістичні й економічні теми, які по суті були дискусіями над спірними проблемами ідеології марксо-большевизму.

На той час, чи вірніше на три останні роки цього періоду, припадає дві праці Й. Сталіна, а саме «*Марксизм і питання мовознавства*» та «*Економічні проблеми соціялізму*», що заторкують всі основні питання пануючої в СССР доктрини. Сліди цього пожвавлення ідеологічного фронту відбилися також на матеріялах останнього, 19-го З'їзду ВКП (б), що відбувся в жовтні 1952 року; у головному звіті про діяльність ЦК ВКП (б), що його виголосив Ґ. Маленков, богато місця присвячено ідеологічній роботі.

Все це вказує на велику концентрацію сил і уваги Кремля на ідеологічний фронт. У житті політичної групи таке явище може мати різне значення. Воно може вказувати на те, що цей відтинок досі був занедбаний та що все життя даного середовища, виховання та вишкіл кадрів, внутрішня чи зовнішня тактика, вимагають підтягнення ідейного багажу до лінії інших відтинків роботи, які значно посунулися вперед.

Таке пожвавлення могло б бути теж виявом того, що на ідеологічному відтинку з'явилися нові сили та енерґії, які женуть до руху вперед, до творення нових ідейних цінностей, до збагачення й поліпшення старої ідейної спадщини. Але нагле скупчення великих сил на ідеологічному відтинку може бути також виявом його дотеперішньої інерції та крайньої слабости. Конфронтація різних основних положень ідеології даної партії з фактами й процесами життя могла виявити всю слабість її ідейних віх та духової зброї. Внутрі середовища могли нарости глибокі протиріччя, що роздирають його, послаблюють всю його працю, зменшують притягаючу силу назовні та відкривають брами й шляхи для наступу на нього з боку ворожих йому сил.

Існує ще інша можливість, яка могла б штовхнути політичну групу на мобілізацію всіх своїх сил на ідеологічному фронті: вона могла опинитися в обличчі концентричного наступу ворожих їй духово ідейних течій і мобілізація всіх енерґій та резерв вказувала б на силу тих чужих ідей.

Котрий з тих чинників викликав активізацію ідеологічного відтинку в СССР? Якщо це була направа старих занедбань, то як її проведено та з яким успіхом? Може там з'явилися нові, молоді, динамічні сили? Якщо так, то звідки вони прийшли, що було ґрунтом для їх росту, в якому напрямі вони діють і які зміни в ідеологію марксо-большевизму вони внесли? Коли ж це протиріччя роздирали ВКП (б), то що було причиною їх народження, як вони оформилися, який характер набрали зударення та як вони виладувалися? Якщо ж якісь інші сили заатакували марксо-большевизм, то чого вони хочуть, яке є їхнє коріння, де вони знайшли слабі місця в доктрині марксо-большевизму і як Кремль намагався проти них боронитися?

Багато дослідників СССР шукає вияснення тих всіх питань в матеріялах останнього З'їзду ВКП (б), а зокрема у звітній промові Ґ. Маленкова.

Ґ. Маленков, даючи звіт про діяльність ЦК ВКП (б) для 19-го партійного Конґресу, сильно підкреслив різні занедбання на ідеологічному відтинку ВКП (б). У звіті читаємо: «*Багато партійних організацій не доцінює значення ідеологічної роботи, а наслідком цього є те, що вони не виконують вимог партії і що багато організацій є в стані занедбання...*

«*Деякі наші партійні організації намагаються присвятити всю свою увагу економічним справам та забувають про ідеологічні обов'язки й відсувають їх на задній плян. Ідеологічна робота не знаходить належної уваги навіть у таких передових лавах партії як партійна організація Москви*». *(1)*

На конто «недоцінення важливости ідеологічної роботи» Ґ. Маленков відніс також своєрідну кризу «частини керівного персоналу партії та держави», що не підносить рівня своєї політичної освіти, не поглиблює знання ідеології марксо-ленінізму, не поширює своїх горизонтів шляхом студій історичного досвіду партії».(2)

У промові Ґ. Маленкова також помітні сліди протиріч на ідеологічному відтинку ВКП (б), які він називає «серйозними помилками», «збоченнями в книжках, газетах і журналах чи в діяльності наукових та інших ідеологічних установ». (3) Їх він теж намагався віднести на конто «недостаточного керівництва ідеологічною роботою» та до «браку контролі за її змістом».

Дискусії в різних ділянках наук, про які була згадка вище, він пояснює намаганням ЦК ВКП (б) усунути всі ці недомагання. Він пише:

«*З причини недостаточного керівництва ідеологічною роботою, через брак контролі за її змістом, ми часто*

1) G. Malenkow: « Report to the Nineteeth Party Congress on the work of the Central Committee of the C.P.S.U.» Supplement to « New Times », ст. 41-42.

2) Там же, ст. 42.

3) G. Malenkow: « Report to the Nineteeth Party Congress on the work of the Central Committee of the C.P.S.U.» Supplement to « New Times ». ст. 41-42.

знаходимо серйозні помилки і збочення в книжках, газетах і журналах, чи в діяльності наукових та інших ідеологічних установ. Інтервенція Центрального Комітету в різні галузі наук виявила випадки кастової виключности, брак толеранції до критики, виявила та положила кінець проявам буржуазної ідеології і вульгаризаційним збоченням. Дискусії на теми філософії, біології, фізіології, лінґвістики і політичної економії виявили серйозні браки в різних галузях наук, дали їм поштовх до критицизму, до зудару думок та відограли велику ролю в розвитку наукової думки. В багатьох секторах наукового фронту викорінено Аракчеївський режим, який там панував. (1) Але в багатьох галузях наук ми ще й досі не закінчили з монополією різних наукових груп, які замикають дорогу для свіжих сил, що наростають, які відгороджують себе від критицизму та намагаються розв'язати наукові питання шляхом адміністративних розпорядків». *(2)*

Крізь промову Ґ. Маленкова пробилися одночасно ствердження про те, що для ідеології марксо-большевизму й для совєтської системи існує сильна потенціональна загроза з боку внутрішніх і зовнішніх ворожих сил. Про ті сили сказано:

«*У нас немає клясової бази для панування буржуазної ідеології в нашій совєтській суспільності. В нашій країні панує ідеологія соціялізму і марксо-ленінізм є незнищимою її основою. Але ми постійно маємо залишки буржуазної ідеології, залишки приватно-власницької моралі та способу думання. Ці залишки не відомруть самі, вони є дуже сильні й можуть скріпити свої впливи, а тому треба рішитися на рішучу боротьбу з ними. Ми не є забезпечені проти ворожих нам поглядів,*

1) Ґраф А. Аракчеєв жив в роках 1769-1834. Був довіреним вибранцем Павла I і Александра I та підпорою їх абсолютного та жорстокого режиму. Ім'я це залишилося символом абсолютного, жорстокого та поліційного режиму.

2) G. Malenkow: « Report to the Nineteeth Party Congress... », ст. 41.

ідей й сентиментів, що походять від капіталістичних країн або знутра, від залишків, що ворожі для совєтської держави, які ще не цілковито знищені партією. Не сміємо забувати про те, що вороги Совєтського Союзу працюють, щоб вщіплювати, поширювати і скріплювати нездорові навики та перекуплювати нестійкі елементи нашої суспільности». (1)

Ми бачимо, що офіційний звіт про діяльність ЦК ВКП (б) не дає точної та ясної відповіді на питання: котрий з факторів був вирішальним в активізації ідеологічної роботи СССР в роках після другої світової війни. Положивши наголос на занедбання, Ґ. Маленков не зміг прикрити того, що мається теж до діла з якимись гострими конфліктами в лоні партії, з «проявами буржуазної ідеології», зі «звичками й традиціями, які є ворожі совєтському народові», з «ідеями й сентиментами, що походять від капіталістичних країн або знутра, від залишків, що ворожі для совєтської держави». Він згадав теж про «свіжі сили, що наростають», яким нібито дорогу замикають різні «монопольні групи».

Так на весь ріст виринає потреба вияснити вагу поодиноких факторів у мобілізації совєтського ідеологічного фронту, пізнати її справжні причини, проаналізувати ті ворожі Кремлеві сили, збочення й помилки та приглянутися ближче тому як і з яким успіхом ЦК ВКП (б) проти них боровся.

1) G. Malenkow: « Report to the Nineteeth Party Congress on the work of the Central Committee of the C.P.S.U. » Supplement to « New Times », ст. 41-42.

1. РОЗБІЖНОСТІ Й ПРОТИРІЧЧЯ В НАУКАХ СССР

1. Завваги до методи

В матеріялах 19-го Конґресу ВКП (б) підчеркнено сильно значення, що його в ідеологічній праці ЦК ВКП (б) мали дискусії на теми філософії, біології, фізіології, лінґвістики та політичної економії. З ними зв'язується виявлення різних недомагань на ідеологічному відтинку та вони мали бути засобом для їх рішучого усунення. Коли ж так, то розгляд цих дискусій може нам помогти в тому, щоб знайти основні причини, які зложилися на активізацію ідеологічного відтинку СССР в роках після другої світової війни, і зможе дати нам цінний матеріял для розв'язання всіх питань, які в першій статті виринули перед нами.

З уваги на брак місця, ми в цьому розділі зупинимося лише над дискусією в галузі біології та економічних наук. Цей вибір зроблено пляново, маючи на увазі суттєві й методичні міркування.

Буйний розвиток природознавчих наук під кінець 18-го та в перших десятиріччях 19-го століття, нові теорії, що про них буде мова в інших місцях цієї праці, витиснули сильні сліди на весь світогляд марксизму та його основні положення. Вони використані були як фундамент для матеріялізму. З економіки взято другу основну частину матеріялу для будови «наукового соціялізму». Від неї прийшли засоби виробництва, що з них в теорії марксизму зроблено основний

двигун всього суспільного, духового та політичного розвитку, та різні інші закони, що мали двигати пружинами механізму людської історії.

Коли ж в будові ідеології марксизму мають особливе значення природознавчі науки, що їх серцем є біологія, та економічні науки, то наш розгляд дискусій у цих ділянках дасть нам майже повну картину всіх проблем, розбіжностей і протиріч, які виринули на ідеологічному відтинку СССР в роках після другої світової війни. Так те, що ми нібито звузимо предмет нашого досліду, чи вірніше факт, що зупинимося лише на двох його найголовніших відтинках, відіб'ється радше позитивно чим неґативно на нашій роботі. У висліді такої методи ми дістанемо одночасно скупчення наших сил і уваги на найголовніші проблеми та будемо порушуватися в крузі питань, які в більшості будуть для пересічного читача доступними.

Цього не можна б осягнути, коли б ми потонули у всі глибини дискусії на фізіологічні теми, що охоплює проблеми, зв'язані з працею мозгу та з свідомістю людини, отже — найскладніші питання медицини та філософії.

В аналізі дискусій на теми мовознавчих наук ми непотрібно ввійшли б у фахові питання філології про поставання мов, про зміни в них, тощо. В розгляді цих проблем ми будемо лише зупинятися над елементами, які конче потрібні нам будуть для наших дослідів.

Наша праця не втратила б багато, коли б ми поминули дискусію совєтських філософів на філософічні теми, що започаткувала чи була першою серед усіх дискусій. (1) Вона як по своїй формі так і змісті була вбога. Філософічний світ і філософічна думка СССР, що перебували тридцять років під сильним тиском і терором марксо-большевизму, виявилися дуже збіднілими та кволими. Зрештою, для того щоб коротко

1) Дискусія відбулася 16.-25. червня 1947 року.

познайомити читача з першою дискусією в СССР після другої світової війни, ми даємо зараз короткий її перегляд.

2. Помилки Г. Александрова

Головним предметом дискусії філософів Совєтського Союзу була праця Г. Александрова про історію західньо-европейської філософії. З рамени ЦК ВКП (б) в дискусії брав участь А. Жданов, що був тоді правою рукою Й. Сталіна.

Праця Г. Александрова про історію західньо-европейської філософії написана та витримана була в дусі клясичних творів марксизму про розвиток філософії. В ній постання та розвиток матеріялізму, як філософічної системи, представлено — як довгий процес, у якому матеріялізм все більше й більше пробивався наверх, щоб згодом у працях Маркса й Енґельса завершитися у повну систему. Акцент положено на розвиток природознавчих наук, на здобутки французьких матеріялістів 18-го сторіччя, на англійську клясичну політичну економію, на вчення Л. Фоєрбаха та Енґельса.

А. Жданов, що виступив в дискусії в ролі головного критика та своєрідного прокурора ЦК ВКП (б), закинув праці цілий ряд формальних та суттєвих помилок, що їх в основі можна б звести до головного, на його думку, дефекту: в творі слабо наголошено момент клясової боротьби та недостаточно підчеркнуто боротьбу між ідеалізмом та матеріялізмом.

Він хотів бачити всюди наголос на клясову боротьбу. На думку представника ЦК ВКП (б) дефініція історії філософії мала б звучати: «*Історія філософії є історією початків, виникнення та розвитку наукового матеріялістичного світогляду та його законів*». (1) Клясове підложжя мусіло б бути сильно маніфестоване в насвітленні

1) «Вопросы философии», зб. I, ст. 257.

поодиноких філософічних систем та у викладах про поодиноких філософів. Йому не подобалося те, що марксизм у праці Г. Александрова вийшов лише «як послідовне доведення до кінця» різних попередніх філософічних систем, а не як «справжнє відкриття», а Геґеля представлено як такого, що «мав у собі стільки позитивного, що й неґативного». А. Жданов, здається, тоді забув про те, що не Г. Александров, але Маркс та Енґельс знайшли в різних філософів «стільки позитивного, що й неґативного». Цеж Ф. Енґельс писав, що «ми, німецькі соціялісти, є горді з того, що походимо духово не лише від Сент-Сімона, Фурьє, Овена, але також від Канта, Фіхте та Геґеля».

Представник ЦК ВКП (б) бачив в цілому творі Г. Александрова забагато «об'єктивізму, примиренства, беззубого вегетаріянства», брак «войовничости й непримиримости».

А. Жданов незадоволений був також з імпасу та застою, в якому опинилася філософічна творчість в СССР. Він закликав до більшої активности та до того, щоб совєтські філософи черпали свіжі сили та підбирали теми з «великих осягів совєтського соціялізму». Як другий лік на вихід з імпасу він дораджував посилення «критики та самокритики».

В дискусії в цілому слідне намагання ЦК ВКП (б) загострити вістря ідеології марксо-большевизму проти ідеалістичних течій і елементів, які правдоподібно стали загрозливі для Кремля. Лише в тому аспекті можна зрозуміти всі заклики до «войовничости, непримиренства» та страх перед «ідеалізмом і об'єктивізмом», що їх всюди шукалося в праці Г. Александрова.

3. Мічурінці проти вайсманістів-менделістів

Далеко більше світла на ідеологічний відтинок СССР, на великі труднощі в ньому, кинула дискусія на біологічні теми, що відбулася літом 1948 року. Вона виявила, що він поважно загрожений течіями та концепціями в галузі наук, які підважували основи матеріялізму.

Дискусія на біологічні теми відбулася — формально — як сесія Всесоюзної Академії Сільськогосподарських Наук ім. Леніна. Фактично — в ній брали участь усі наукові сили, що мали фахове чи ідеологічне відношення до біологічних проблем.

На сесії зударилися протилежні напрямки в галузі біологічних наук. Суть цього конфлікту та зударення пояснював керівник Академії, предсідник сесії, акад. Т. Лисенко слідуюче:

«Поява вчення Дарвіна, (1) викладеного в його книзі «Походження ґатунків», поклала початок науковій біології.

«Провідною ідеєю дарвінської теорії є вчення про природний та штучний добір. Шляхом добору корисних для організму змін створювалась та створюється та доцільність, яку ми спостерігаємо в живій природі: в будові організмів і в їхній пристосованості до життя. Дарвін своєю теорією добору дав раціональне пояснення доцільности в живій природі. Його ідея добору науково правильна...

«Виниклі на грані віків — минулого й сучасного — вайсманізм, а слідом за ним менделізм-морганізм (2)

1) Ч. Дарвін, англійський учений, жив у роках 1809-1882. В 1858 році висловив біологічну теорію, яка твердить, що початок всіх нових видів у світі природи та їх розвиток відбувається під впливом пристосування всіх живих істот до природних умов і під впливом природної селекції, у якій гинуть слабші й виживають сильніші типи.

2) А. Вайсман, німецький учений, що створив теорію про те, що основою спадковости є зародкова плазма і що неможливо є передавати набуті прикмети.

Ґ. Мендель, справжній основоположник генетики, був ціле своє життя невідомим монахом в манастирі біля Відня. Уродився в 1822, а помер в 1884 році. Працював над проблемами спадковости і викрив, що одні успадковані властивості є сильні,

своїм вістрям спрямовані були проти матеріялістичних основ теорії розвитку Дарвіна.

«Вайсман назвав свою концепцію неодарвінізмом, але по суті вона була повним запереченням матеріялістичних сторін дарвінізму і протаскувала в біологію ідеалізм та метафізику.

«Матеріялістична теорія розвитку живої природи немислима без визнання необхідности спадковости індивідуальних відмін, що її набуває організм в певних умовах свого життя, немислима без визнання успадкування набутих властивостей. Вайсман же зробив спробу заперечити це матеріялістичне твердження. У своїй основній праці «Лекції з еволюційної теорії» Вайсман заявляє, що така форма спадковости не тільки не доведена, але й що вона немислима навіть теоретично... Посилаючись на інші, такого ж роду, свої більш ранні висловлювання, Вайсман заявляє що «цим було оголошено війну принципові Лямарка (1), прямій змінюючій дії вживання та невживання, і справді, з цього почалася боротьба між неолямаркістами і неодарвіністами, як були названі партії, що спорять». (2)

Т. Лисенко у своїй вступній промові на сесії ствердив, що значна частина біологів СССР стала на позиціях ворожих до матеріялізму, захищаючи погляди А. Вайсмана, Т. Морґана, Ґ. Менделя та інших американських чи західньо-европейських біологів. Серед них, на його думку, знайшлися такі імена як проф. біології московського університету М. Завадовський, завідуючий катедрою дарвінізму московського університету І. Шмальгавзен, професор дарвінізму харківського університету І. Поляков, проф. Н. Дибинін і другі. Одні з них активно, а другі пасивно піддержували цей ідеалістичний напрямок.

Їхні позиції найкраще видно з того, що говорив про М. Завадовського Т. Лисенко на сесії. Він висунув свойому противникові такі закиди:

« Професор біології московського університету, М. Завадовський, у статті «Творчий шлях Томаса Ґента Морґана» пише: «Ідеї Вайсмана знайшли широкий відгомін серед біологів і багато серед них ішли шляхами, що їх підказав цей багатообдарований дослідник... Томас Ґент Морґан був серед тих, хто високо оцінив основний зміст ідей Вайсмана».

«Про який основний зміст іде тут мова»? питав Лисенко.

«Мова йде тут про дуже важливу з точки зору Вайсмана і всіх менделістів-морґаністів, а в тому числі й проф. Завадовського, ідею. Цю ідею проф. Завадовський формулює так: «Що раніше виникло: куряче яйце чи курка?». І цій гострій постановці питання. — пише проф. Завадовський. — Вайсман два чітку, катеґоричну відповідь: яйце...».

В 1947 році проф. Завадовський повторює та обстоює ті ідеї, які він висловлював в 1931 році в своїй роботі «Динаміка розвитку організму». М. Завадовський уважав за потрібне твердо приєднати свій голос до голосу Нуссбавма, який твердить, що статтеві продукти розвиваються не з материного організму, а з одного з ним джерела, що «сім'яні тільця й яйця беруть початок не з батьківського організму, а мають з останнім спільне походження».

В загальних висновках своєї роботи проф. Завадовський писав:

«Аналіза приводить нас до висновку, що клітини зародкового шляху не можна розглядати як похідні

а другі слабі. Він ствердив різні закономірності у спадковості, що сьогодні носять назву закону Менделя. До Менделя нав'язують сьогодні майже всі сучасні біологи західньої Европи та Америки, розвиваючи його теорію (Усі пояснення наші. Вони не належать до цитованого тексту).

1) Ж. Лямарк, французький натураліст, жив в рр. 1744-1829. Висловив теорію, яка твердить, що зміни в природних умовах змінюють будову рослин та тварин і що набуті зміни передаються нащадкам.

2) Доповідь акад. Т. Д. Лисенка на сесії Академії сільськогосподарських наук, «Рядянська Україна», 5-го серпня 1948 р.

соматичних тканин. Зародкові клітини й клітини соми слід розглядати не як батьківське і дочірне покоління, а як сестер-близнят, з яких одна (сома) є годувальницею, захисницею й опікуном другої». (1)

Які ж позиції заступала, атакуюча, матеріялістична або мічурінська течія? (2)

Вона обороняла в основі вчення Лямарка и Дарвіна, що її центром є твердження про можливість набування рослинами й тваринами, живим світом взагалі, нових властивостей під впливом природних умов життя та передавання їх нащадкам. На доказ вірности цих тверджень Т. Лисенко та його прихильники, що творили подавляючу більшість сесії, привели цілий ряд доказів з галузі аґрономії. У виступах цієї групи, а зокрема її лідера Т. Лисенка, вражало те, що всі підтвердження на необхідність спадкування набуваних властивостей були взяті з рослинного світу. Фактично не показано як рослинні організми набувають нові властивості під впливом природних умов, але як схрещуються різні природні властивості під впливом встрявання людини. Так твердження про те, що «спадковість має все живе, будьякі клітини, будьякі часточки тіла, а не тільки хромозоми», якщо навіть правдиві, то доказані були б лише для рослинного світу.

Про цей дефект сказав виразно проф. біології московського університету слідуючими словами:

«Я сумніваюся поважно чи мічурінський напрямок можна примінити до організму звірят, а особливо по лінії веґетативної гібридизації видів, що ним іде Т. Лисенко. Поминаючи те, що продукуються химери як

1) Доповідь академіка Т. Д. Лисенка на сесії Академії сільсько-господарських наук ім. Леніна «Про становище в біологічній науці», «Рядянська Україна» з 5-го серпня 1948 р.

2) І. В. Мічурін, селекціонер рослин, жив в рр. 1855-1935. Виплекав цілий ряд нових сортів рослин. Уважається в СССР за вірного послідовника ідей Лямарка й Дарвіна. Від нього пішла назна «мічурінці» на тих, які уважають себе його учнями.

мотилі з двома різними крилами, ніхто фактично не показав веґетативних гібридів звірят». (1)

На думку цілого ряду сучасних біологів Заходу теорія Лямарка про спадковість набутих властивостей, що її обороняли мічурінці, є вже анахронічна у її старій постановці. Професор Ю. Гекслі пише про це:

«Коли дивимося на ситуацію історично, то ми можемо сказати, що лямаркізм є вже пройденим етапом у розвитку ґенетичних наук. Як Дарвіна гіпотеза про пантагенезу або мічурінська гіпотеза про спадковість, як функцію всього організму, є вже застарілі й не можуть бути дійсними від часу, коли знайдено фізичну базу спадковости у хромозомах, так гіпотеза Лямарка про спадковість набутих ознак виявилася анахронічною та невірною, коли відкрито фізичну базу еволюції в натуральній селекції та послідовне, диференціяльне відродження, підлягаючих зміні, генів». (2)

4. Перемога ЦК ВКП (б)

Не має сумніву в тому, що конфлікт в біологічних науках СССР, який виявився з такою силою на згаданій вище сесії біологів, був під оглядом свого наукового предмету незвичайно складний. Його центром були важкі проблеми спадкування й передавання нових, набуваних, прикмет на потомство. Досліди над цими питаннями находяться зараз у скорому розвитку й вони збагачуються постійно новими відкриттями, які нерідко підважують старі твердження та теорії. Не

1) «The situation in Biological Science». Proceedings of the Lenin Academy of Agricultural Sciences of U.S.S.R., July 31-August 7, 1948. Complete Stenographic Report. International Publishers, New York, ст 346.

З тексту промови М. Завадовського.

2) Julian Huxley: «Heredity East and West». «Lysenko and World Science». Edit. Henry Shuman, New York, ст. 14

можна теж замикати очей на слабі сторони вчення А. Вайсмана, що став предметом атак мічурінців, бо і нео-менделізм, який є сильною течією серед біологів на заході Европи та в Америці, не заперечує так сильно впливу природних умов на організм як це роблять деякі вайсманісти. Про це цитований вже вище проф. Ю. Гекслі пише:

«Тут я мушу зупинитися на хвилину та вияснити загальне непорозуміння про те, що нібито нео-менделізм заперечує вплив зовнішніх умов. Навпаки, він виходить зі засади, яка сильно підбудована п'ятидесятирічними досвідами, про те, що всі прикмети зрілого організму є постійно вислідом перехресних впливів спадковости й природних умов». (1)

Але чи можна викинути за борт все, що було зроблено в біологічних науках на Заході протягом останніх кількадесяти років? Чи можна відкинути науково доказані засади Ґ. Менделя і всю працю менделістів?

В обороні теорії Менделя та її прихильників на території СССР виступив між іншими на сесії професор М. Завадовський, що подав не лише наукове значення цього вчення для розвитку господарства, але теж відкликався до висловів таких російських науковців як Тімірязев і Мічурін, що знайшли в ньому не лише злі, але й добрі сторони.

Чи не було б логічним у ситуації, коли дана галузь є в стадії розвитку, коли в ній змагаються зі собою різні напрямки, з яких кожний дає якийсь вклад в науку та в поліпшення господарства, залишити цей стан конкуренції для добра науки та для збагачення матеріяльних благ народу? Цей же стан в біологічних науках на території СССР існував, коли поминути деяке гальмування в ньому в 1935-6 і в 1940 р. (2), до

1) Там же, ст. 6-7.

2) В передвоєнних роках ЦК ВКП (б) почало шукати за впливами націонал-соціялістичної расової теорії на совєтську генетику. У зв'язку з цим прийшло тоді до першого зудару в біол. науках, який в 1935-1936 роках виявився як конфлікт

часу сесії Академії сільсько-господарських наук ім. Леніна в 1948 році. Про це свідчить найкраще покаянний лист А. Жебрака до редакції «Правди», де він писав:

«Як довго обидва напрямки в ґенетиці були признані нашою партією й протиріччя між цими напрямками уважалися творчими дискусіями теоретичних проблем модерної науки.... я постійно обороняв свій погляд, який розходився в поодиноких питаннях з поглядами акад. Лисенка. Але тепер, коли стало ясно, що основи мічурінського напрямку є визнані ЦК ВКП (б), я як член партії, уважаю неможливим для себе залишатися при тих поглядах, які визнані помилковими ЦК ВКП (б)». (1)

Під час дискусії на сесії падали переконливі голоси, щоб для добра науки та господарського поступу залишити надалі на території СССР цю конкуренцію течій в генетиці. Чому ж цього на зроблено? Чому сесія так вороже поставилася до вайсманізму, менделізму й морґанізму, коли вони ще кілька днів тому були загально голеровані? Чому учасники сесії стали у своїх резолюціях одноголосно на позиції мічурінського вчення чи напрямку, який підпирає сумнівної вартости теорії Лямарка, фальшиві уявлення Дарвіна про пантагенезу, тощо?

Виникнення конфлікту в біологічних науках СССР там, де він досі не існував, скликання самої сесії біологів, її перебіг, (2) засудження західніх напрямків,

між Т. Лисенком і Н. Вавіловим. В 1940 році відомий науковець СССР Н. І. Вавілов був засланий на Сибір, де він мабуть помер в 1942 р.

1) «Правда», 15-го серпня 1948 року.

2) Про умови, в які поставлено на сесії противників мічурінського напрямку, найкраще свідчить те, що у вступі до свого слова говорив проф. М. Завадовський: «Я думаю, що умови, серед яких організовано сесію, не були зовсім нормальними для всіх, а особливо для тих, що були відведені до групи вайсманістів-менделістів, — яким не дано достаточної спроможности приготовитися та дати повний вислів своїх поглядів». Цитату взято з: «The Situation in Biological Science».

каяття їхніх приклонників на території СССР під кінець сесії, можна зрозуміти не зі становища науки, але політики Кремля та з позицій марксо-большевизму. Вся сесія була аранжована ЦК ВКП (б) та була його диктатом. Це видно зі заяви чи каяття А. Жебрака, що її ми подали вище, це пробивається крізь декларацію акад. Т. Лисенка, який перед своїм заключним словом та схваленням резолюцій сказав:

«Мене в одній зі записок питають, яке становище ЦК Партії до моєї доповіді. Я відповідаю: ЦК Партії розглянув мою доповідь і схвалив її». (1)

Цей диктат партії та партійно-ідеологічних інтересів і їхній примат перед науками пробивається виразно крізь резолюції сесії, а зокрема в постанові Президії Академії Наук СССР з 28-го серпня 1948 р., де читаємо:

«... Матеріяли сесії Всесоюзної Академії сільськогосподарських наук показали з цілою ясністю, що там розвинулася боротьба між двома діяметрально протилежними, як під оглядом ідеологічної так і теоретичної концепції, напрямками в біологічних науках: боротьба проґресивного, матеріялістичного мічурінського руху проти реакційного, ідеалістичного руху Вайсмана-Морґана...

«Мічурінський матеріялістичний напрям в біології є одинокоприймальна форма науки, бо він є побудований на базі діялектичного матеріялізму, на революційному принципі про зміну природи на користь народу. Ідеалістичне вчення Вайсмана й Морґана є псевдонаукове, бо побудоване на засаді про божественне походження світу й бере в основу вічні й незмінні закони... Мічурінське й морґано-вайсманівське вчення не можуть бути поєднані...

«Академія Наук СССР не лише не взяла участи в боротьбі проти реакційного, буржуазного руху в біологічних науках, але активно підпирала представників

1) «Заключне слово академіка Т. Д. Лисенка по доповіді про становище в біологічній науці», «Рядянська Україна», 11 серпня 1948 р.

формально-генетичної псевдо-науки в Інституті Цитології, Гістології, Ембріології, в Інституті Морфологічної Еволюції, в Інституті Рослинної Фізіології, в головних ботанічних садах і інших біологічних інститутах Академії Наук...

«Боротьба проти буржуазії, реакційного розвитку в біології була проваджена цілковито недостаточно в інститутах Відділу історії та філософії Академії Наук СССР, який мав провадити систематичну боротьбу проти всіх проявів ідеалізму в науках, захищаючи матеріялістичний погляд на життя. Він не дав конечної допомоги мічурінцям, матеріялістичному рухові в біологічних науках і не займався науковою розробіткою методологічних проблем біологічних наук...

«Звіт академіка Лисенка своєчасно викрив і засудив наукову некомпетентність і ідеалістично-реакційні теорії послідовників Вайсмана, Шмальгавзена, Дибініна, Жебрака, Навашіна й інших...». (1)

До точного розгляду того, чому Кремль був такий вразливий на «ідеалістичне вчення Вайсмана-Менделя-Морґана», на всі західньо-европейські та американські напрямки в генетиці, чому зроблено такий нагальний зворот у відношенні до цих напрямків і чому так високо піднято мічурінський напрямок і зроблено з нього єдино правильну теорію в генетиці на території СССР, ми прийдемо ще в чергових розділах. Зараз ми хочемо приглянутися тому, що діялося на відтинку політичної економії СССР в повоєнних роках.

5. Генеза конфлікту в політичній економії

Атмосфера на совєтському економічному відтинку згущувалася давно. Протиріччя наростали в господар-

1) « Death of a Science in Russia. The fate of Genetics as described in « Pravda » and Elsewhere ».
Edited by Conway Zirkle, prof. of Botany University of Pennsylvania. Phyladelphia, University of Pennsylvania Press, 1949.

ській практиці та теорії в парі з тим, як комуністичні гасла виявлялися слабими та мало продуктивними в реальній, щоденній економіці. Віра в те, що знесення приватної власности й перехід до суспільної форми господарювання дасть великий стимул усій господарській діяльності, показалася нереальною. Навпаки — ця переміна форм власности стала джерелом сильного гальмування господарства СССР. Вона знищила попередні побудники до господарської чинности та ініціятиви, але, як скоро виявилося, не змогла дати достаточно сильних нових. І на місце комуністичних рушіїв та організаційних методів, мусіли приходити інші, більш вітальні. Так на території СССР почався симбіоз кличів і принципів марксизму з методами й стимулами господарської діяльности, що їх перебиралося від капіталізму.

П'ятирічні пляни, що принесли зі собою майже цілковите витиснення приватної власности на селі та в місті, що силою довершили усуспільнення майже всіх засобів виробництва в сільському господарстві й витиснули рештки приватного сектору в продукції промислових дібр і послуг, принесли одночасно потужні концесії для різних побудників і організаційних засад, що їх перейнято від капіталізму. Стимул до праці, до збільшення продуктивности, до ощадности сирівця та інших засобів виробництва, що — згідно з писаннями теоретиків марксизму — мав прийти від усуспільнення засобів виробництва чи від «знесення протиріччя між суспільною формою модерного виробництва та приватною формою посідання засобів виробництва», заступлено системою грошових стимулів, які підбудовано «соціялістичним кличем» — «Від кожного по його здібностях, кожному по його заслузі».

Відбиткою чи формою тих нових побудників був все більший і більший витиск подневної системи заробітної платні та заміна її акордами та різного роду преміями... Колишнє колективне керівництво підприємствами замінено одноособовим керівником і відроджено

стару систему одноособової відповідальности, що в практиці господарського життя була випробувана та розбудована при капіталізмі. На місце обіцянок про знесення гроша впроваджено контролю рубля за виробництвом та рентабільністю підприємств. Заведено строгу рахунковість і облік фінансової ефективности, що їх у великій мірі теж копійовано зі Заходу.

Все це у висліді давало те, що в економіці СССР зустрічалися, перемішувалися в якусь дивовижну комбінацію два елементи господарювання — соціялістичний і капіталістичний. У практиці життя, під великим тиском тотальної держави, ці два світи знаходили вимушений обставинами компроміс, в пропаґанді створено для такої дивовижі відповідні формули, але далеко важче було знайти для цього симбіозу відповідне оформлення в галузі політичної економії. Тут постійно виринало питання про те — як і куди йти далі. Як вложити всі ці елементи в колишні економічні засади марксизму? Як оформити те все в якусь логічну наукову систему?

Найбільші труднощі та в слід за тим і розбіжності почали зарисовуватися в писаннях про те, які економічні закони двигають соціялістичну економіку й на якій силі та на якому авторитеті вони опираються. На силі об'єктивних економічних законів, що лежать поза людською волею? На авторитеті держави чи партії? На базі плянування? Які економічні закони залишилися в СССР зі системи капіталізму? Які прийшли нові? Яке є чергування щодо ваги між різними економічними законами, що діють у Совєтському Союзі?

Ці неясності та розбіжності почали все більше ускладнюватися та ставати акутними в роках після другої світової війни, коли Кремль почав мобілізувати всі свої сили, а в тому й духово-теоретичного фронту, на боротьбу проти західніх великодержав. У цій мобілізації теоретичний відтинок економіки, політична економія, мусіла б зайняти одне з передових, коли не перше місце. Ця вимога до політичної економії випливала зі

самої істоти марксо-большевизму, в якому економічні фактори мають перешорядне значення. Крім цього Кремль готувався до боротьби в першу чергу проти ЗДА, найсильнішої потуги серед західніх великодержав, якої головною зброєю є могутній господарський потенціял, що побудований та розгортається на засадах капіталізму.

Згідно з директивами ЦК ВКП (б) з 1946-47 років економісти СССР мусіли сконцентрувати всі свої зусилля в тому напрямку, щоб сконсолідувати теорію політичної економії та відповідно, приємливо для марксо-большевизму, представити процеси та тенденції, які проходять у висліді другої світової війни в капіталістичних країнах.

Консолідація теоретично-економічного відтинку вимагала рішучої відповіді на цілий ряд складних питань. Треба було перш за все відповісти на питання: що рухає совєтською економікою, які економічні закони є обов'язуючі, які капіталістичні при «соціялізмі» відмерли, яка є черговість у питомій вазі між різними економічними законами СССР? У зовнішньому аспекті треба було показати, що засади марксизму виправдують себе в житті господарства та що логіка економічного розвитку, згідно з прогнозами й законами марксизму, веде капіталізм, а зокрема ЗДА, до провалля катастрофи.

У відповідь на всі ці питання почалася справжня какофонія. Одні економісти СССР, маючи на увазі факт, що тоталітарна совєтська держава держить у своїх руках всі віжки економічного життя, схильні були визнати за совєтською державою та її плянуванням силу основного економічного закону. Але як же цю тезу погодити з марксизмом, де держава є лише надбудовою економіки? Коли держава та її плянувальні органи мають таку велику силу, то матеріялізм марксизму знайшов би саме в цьому законі своє цілковите заперечення.

Інші економісти СССР, добачаючи небезпеку для теорії марксо-большевизму з боку такого економічного закону, взяли за базу для визначення головного економічного закону соціялізму СССР засоби виробництва, що, як відомо, в доктрині марксо-большевизму рухають пружинами суспільного розвитку. Але й ця концепція виявилася незгідною з духом марксизму.

Подібне положення витворилося в оцінці процесів і тенденцій господарського розвитку капіталістичних країн, а передовсім ЗДА. Відомий економіст СССР, Е. Варґа, якому доручено розроблення цих проблем, прийшов до висновків і висунув тези, які ішли в розріз з доктриною та кличами марксо-большевизму. Він підчеркнув зріст плянувальної функції держави в капіталістичних країнах протягом другої світової війни, що на його думку змягшувати буде та відсуватиме можливість сильної депресії та труднощі при переході від воєнної до мирної економіки. Таким чином він фактично висунув твердження — протилежне до марксизму —, що кризи не є конечним атрибутом капіталістичного господарства.

6. Помилки Н. Вознесенського

Ці розбіжності між економістами СССР не вдалося усунути на сесії економістів, що відбулася в травні 1947 року з рамени Інституту Економіки московського університету. Заогнений стан ще більше загострився в 1948 році, коли появилася друком праця Н. Вознесенського (1) про воєнну економіку СССР.

Н. Вознесенський написав свою працю з метою скріпити совєтський теоретично-економічний відтинок та щоб доказати перевагу соціялістичної економіки над капіталізмом. Його книжка появилася як офіційне

1) Н. А. Вознесенський був довголітнім предсідником Госпляну СССР. В 1949 році був знятий з цієї посади та став предметом гострих атак зі сторони всієї совєтської преси за ідеологічні збочення від марксо-большевизму, що їх знайдено в його праці про воєнну економіку СССР.

видання та накладом Державного Видавництва Політичної літератури «ОГИЗ». Економісти СССР зустріли працю чолового представника партії та уряду з великим одушевленням. В березні 1948 року, в офіційному органі економістів СССР появилася прихильна рецензія на працю, де писалося:

«Книга Н. Вознесенського має більше теоретичне та практичне значення». (1) В жовтні 1948 року відбулася поширена сесія економічного Відділу Академії Наук СССР, де дано також позитивну оцінку книзі Н. Вознесенського. (2)

Н. Вознесенський ужив всіх засобів і методів, щоб у своїй праці представити в суперлятивах совєтську економіку в часі другої світової війни. Для цього завдання надано відповідну будову його праці, де перші розділи представляють буйний зріст господарства СССР між двома світовими війнами, осередні дають картину евакуації сотень підприємств зі західніх районів СССР на Поволжа, Урал, Сибір, де протягом скорого часу розбудовано місцеву індустрію до таких розмірів що вона могла заспокоїти майже всі потреби фронту. В кінцевих розділах він представив образ великих спустошень, яких зазнали окуповані німцями терени та дав імпонуючі цифри на те як легко та скоро совєтська соціялістична система господарства лікує всі ці нанесені війною рани.

Предсідник Держпляну СССР, в якого руках були всі засекречені дані про совєтську економіку, який міг дати об'єктивний і справжній образ народнього господарства СССР, його сильних і слабих сторін, показався майстром совєтської пропаґандивної статистики. Щоб захопити читача сильно перебільшеними осягами совєтської системи, він впровадив в рух різні ціни, що

1) «Вопросы Экономики», I, 1948, ст. 102-112.

2) Звідомлення про сесію в органі «Вопросы Экономики», 9, 1948.

мали висловлювати вартість тих досягнень, а конкретні дані про розвиток продукції дібр в тоннах, метрах чи в інших одиницях міри чи ваги, які йому, як предсідникові Держпляну СССР, були відомі, він навів лише в кількох випадках, і то відповідно спрепаровані, та там, де вони виглядають імпонуюче. Різні катеґорії цін (1), якими він користувався, примінено так, щоб створити враження про якнайбільшу видайність, ріст чи осяг тої чи іншої господарської галузі або діяльности в СССР.

До різних цін, що відзеркалюють все, немов вгнуте зеркало, в побільшеному вигляді, пристосовано чи використано дати й факти, які порівнюються. Для багатьох таких трюків, що їх знаходимо в праці Н. Вознесенського, типовим може бути образ, що його знаходимо в другому розділі, під заголовком «Напередодні війни».

Там грою різних цін перебільшено осяги совєтської економіки в часі перших трьох п'ятирічок, а для порівняння взято спадок промислової продукції в ЗДА в роках 1929-38, що спричинений був депресією. Таке порівняння дало пропаґандивний ефект, бо показало, що тоді, коли совєтське соціялістичне господарство скоро розвивалося, продукція в ЗДА не то що не зросла, але навпаки — змаліла. Роки 1929 і 1938 були тут старанно підібрані задля пропаґандивних міркувань. В 1929 році продукція всіх дібр і послуг на території ЗДА досягла напередодні депресії найвищих розмірів.

В 1938 році, що був роком рецидиву кризи, вона знову впала в порівнянні в 1937 роком, який закінчив

1) Н. Вознесенський у своїй праці користується слідуючими катеґоріями цін: ціни без очеркнення або біжучі, приблизні або оціночні ціни, незмінні ціни, ціни 1913 та різних інших років. Під незмінними цінами треба розуміти стан цін у вихідному році чи місяці, який береться для порівняння.

період кількарічного підйому. (1) Для об'єктивного наукового порівняння треба було взяти 1927 і 1940 рік. Перший був початком першої п'ятирічки в СССР, а другий останнім роком мирної економіки Совєтського Союзу. В 1927 році продукція в ЗДА була нижча, як у 1940 р. Це змінило б значно картину. При тому треба б мати на увазі та відмітити різну стадію розвитку обох економічних комплексів.

Народнє господарство ЗДА в 1928 році мало вже далеко за собою буйний період індустріялізації, який наснажив його модерними засобами виробництва, що змобілізував дрімаючі на селі людські резерви, кинувши їх в індустрію, торгівлю, банково-кредитову систему, в транспорт та в адміністрацію. Совєтський Союз напередодні п'ятирічок не мав ще цілого ряду галузів машино-моторової індустрії, які в той час сильно були вже поширені в ЗДА. Совєтське село представляло собою в той час великий резервуар людських сил, що вже видно з того, що в 1926 р. на селі було 82% всього населення, а в містах лише 18%, коли в ЗДА приблизно половина всього населення була вже в містах.

Інший образ вийшов би, коли б Н. Вознесенський порівняв не відсотки зросту продукції в СССР і ЗДА у вибраних ним роках, але що й скільки продукувало кожне народнє господарство. Та це зіставлення вийшло б на некористь Совєтського Союзу й очевидно тому він ним не покористувався.

Н. Вознесенський застосував також у своїй книжці іншу методу совєтської пропаґанди, що має полонити

1) Продукція дібр і послуг розвивалася в тому часі слідуюче:

В 1929 році вся продукція дібр і послуг мала вартість 103,8 мільярдів долярів, в 1930 — 90,9 млд., в 1931 — 75,9, в 1932 — 58,3, в 1933 — 55,8, в 1934 — 64,9, в 1935 — 72,2 в 1936 — 101,4 і в 1941 р. 126,4 мільярдів долярів. Дані взято з:

«The Economic Report of the President Transmitted to the Congress», January 1951. United States Government Printing Office, Washington, ст. 171.

читача циферними даними про осяги совєтської економіки. Він часто промовчував різні факти, що стояли за поодинокими циферними даними, що мали вплив на їх висоту, а в слід за тим і на різні порівняння, що їх роблено. Візьмім слідуючий приклад:

В розділі «Основи воєнної економіки СССР» він пише: «Доля соціялістичного виробництва у валовій продукції промисловости СССР зросла з 67% в 1923 році до 100% напередодні війни; доля виробництва соціялістичного сектору у валовій продукції сільського господарства зросла за той час з 4% до 99,7%; доля соціялістичних підприємств в дрібній торгівлі піднеслася зі 43% до 100%. Все це означало повну побіду соціялізму на селі та в місті та створення передумов для дальшого розвитку продукційних сил СССР». (1)

В іншому місці читаємо:

«Загальна скількість худоби в колхозах зросла в слідуючих розмірах: коней з 0,3 мільйонів голов в 1928 році до 14,5 млн. в 1940 р., рогатої худоби з 0,3 млн. в 1928 р. до 20,1 млн. в 1940 р. Скількість свиней в колхозах з 0.1 до 8.2 млн. в 1940 р». (2)

У читача створюється враження про якусь дивовижну, прямо чародійну силу соціялістичного сектору, що розвивається такими шаленими темпами. Автор тенденційно не пояснив, що цей зріст відбувався коштом насильної ліквідації приватної власности в індустрії та торгівлі, шляхом насильного перегону живого інвентаря від селянина-приватника до радгоспу й колгоспу. В наслідок «повної побіди на селі» прийшов не «зріст продукційних сил», але нагальний спад продукції худоби, зерна й ярини, які піднеслися до рівня 1928 року щойно напередодні другої світової війни.

Іншим подібним прикладом може бути картина про розвиток фінансів СССР. Н. Вознесенський, давши

1) Н. Вознесенский: «Военная экономика СССР в период Отечественной войны», ст. 26-27.

2) Там же, ст. 12-13.

коротке пояснення про те, що фінанси СССР «поліпшувалися на підставі росту продукційних сил країни», подає такі імпозантні цифри: «Прибутки державного бюджету СССР зросли з 7.3 в 1928 році до 180 мільярдів рублів в 1940 році. Одночасно розходи державного бюджету СССР виросли з 7,3 млд .в 1928 році до 174 млд. руб. в 1940 році». (1)

Читач може бути приголомшений такими темпами росту бюджету СССР, що мав би бути виявом збільшення продуктивних сил країни. Та в дійсності ці цифри не відбивають справжнього розвитку народнього господарства СССР. Вони у великій мірі відбивають зміни й процеси, які не можна утотожнювати з ростом продукційних сил.

На зріст цифр у приходах та розходах бюджету СССР вплинула перш за все дальша націоналізація різних галузей народнього господарства СССР, яких приходи й розходи включувано в державний бюджет. Цифри підпімалися теж швидко під впливом безперебійної інфляції, яка супровожала всі довоєнні п'ятирічки. На протязі часу від 1928 до 1940 року індекс всіх цін на території СССР, коли взяти їх середню аритметичну, зріс 3-4 рази. В парі з підйомом плеса цін обнижувалася вартість рубля. Цей спад вартости рубля знайшов своє відзеркалення в підвищенні ціни одного граму золота з 1.29 руб. на початку п'ятирічок до 5,6 руб. в 1936 році (2).

Іншим чинником, що відбився сильно на бюджетах СССР, була мілітаризація та зброєння. За офіційними совєтськими даними видатки на Народній Комісаріят Оборони і Воєнно-морської Фльоти зросли з 1.4 мільярдів рублів в 1933 році до 56,7 млд. в 1940 р. або 40,5

1) Н. Вознесенский: «Военная экономика СССР...», ст. 13-14.

2) Harry Schwarz: « Russia's Soviet Economy », Prentice-Hall, Inc., New York, ст. 402.

разів. (1) Ці кошти, які в основі ішли на вишкіл і вивінування Червоної Армії, теж не були відзеркаленням справжнього росту продукційних сил СССР.

Майстерність у статистичній пропаґанді, високе становище Н. Вознесенського у ієрархії Кремля, запевнили на перший час його праці високу та позитивну оцінку серед наукових та урядових кіл. Та скоро виявилося, що ця книжка була «крайньо шкідливою» та принесла «великі шкоди у вихованні молодого покоління».

Трагедією Н. Вознесенського та його праці було те, що він заплутався в теоретичних питаннях політичної економії соціялізму. Він зайшов у лябіринт економічних законів соціялізму та всіх протиріч на цьому відтинку, що про них була мова вище.

В розділі про «Плянування виробництва» Н. Вознесенський зустрівся з питанням: що двигає совєтську економіку? І тут він визнав за державою силу основного економічного закону соціялізму. Він писав:

«Рушійною силою підйому воєнного господарства СССР є соціялістичне господарство і героїчний труд народів Совєтського Союзу, що є керовані партією большевиків, партією Леніна-Сталіна. В совєтській економіці активність народу мобілізується на виповнення державного пляну, а труд кожного працівника в конечній калькуляції є підпорядкований одній меті. Державний плян розвитку народнього господарства завжди підпорядкований одній меті, яку визначує для даного періоду совєтська держава... Державний плян має силу закону господарського розвитку і він спирається на авторитет і практику всього совєтського народу, організованого в державу...». (2)

Визнавши за державою силу основного закону економіки, а за пляном похідного, що випливає з нормую-

1) Проф. К. Н. Плотников: «Бюджет социалистического государства», Госфиниздат, 1948, ст. 142, 216.

2) Н. Вознесенский: «Военная экономика СССР...», ст. 144.

чої функції держави, Н. Вознесенський питав: «Чи існують економічні закони виробництва та розподілу, з якими мусить числитися соціялістичне плянування як у часі мирної так і воєнної економіки?» (1). На цей запит він дав позитивну відповідь і цей економічний «закон виробництва» він знайшов у законі вартости, що про нього писав:

«Таким чином закон вартости в соціялістичній економіці є переміненим і найбільше елементарним законом про затрати на виробництво, про розподіл і обмін продуктів, що поставлений на службу державного плянування». (2)

Ці погляди Н. Вознесенського на економічні закони, що суперечать світоглядовим заложенням марксизму, прийняті були цілим рядом економістів СССР як офіційне становище партії. Вони скоро поширилися та знайшли повторення в різних працях. Про це А. Соболєв пише: «Вознесенського активно піддержував А. Леонтьєв. Він ототожнював діяльність державних плянових установ із основним економічним законом соціялізму. В праці «Політична економія соціялізму в творах Леніна й Сталіна» він писав: «Народньо-господарський плян являється економічним законом соціялістичного способу виробництва».

Економіст Гладков бачив основний економічний закон в диктатурі пролетаріяту...

Подібні збочення в Г. Козлова. У «Вопросах Экономики» ч. I за 1948 рік він писав: «Головним чинником розвитку соціялістичного господарства є плянування соціялістичної держави». (3)

Книжка Н. Вознесенського була загрозлива ще з іншої, суто політичної, причини. Коли основним законом соціялізму мало б бути плянування, яке лежало в руках Н. Вознесенського, як предсідника Держпляну СССР, то автоматично він — Вознесенський — свідомо чи несвідомо, висувався на перший плян серед пануючої еліти Кремля. А де ж тоді сп'янілий від жадоби влади Й. Сталін? Де Маленков, Берія, Молотов, Хрущов і всі інші кандидати на диктаторів, що чекали смерти Сталіна?

ЦК ВКП (б) почулося загрожене політично та ідейно. Н. Вознесенського усунено з усіх його постів в партії та уряді, а його книжку засуджено як шкідливу та стягнено з обігу. Одночасно Центральний Комітет перебрав у свої руки ініціятиву та керму у наладнуванні теоретичних проблем політичної економії. З його доручення скликано комісію для зложення підручника політичної економії соціялізму та дискусію економістів СССР, що відбулася в листопаді 1951, яка мала вияснити всі спірні питання.

1) Там же, ст. 145.

2) Там же, ст. 148.

3) «Правда», ч. 12 (12580), 12 січня 1953 р. Стаття А. Соболева: «До конца преодолеть субъективные ошибки в экономической науке».

7. Розбіжності на сесії економістів

Сесія економістів СССР черговий раз виявила великі розбіжності, які були між науково-економічними робітниками Совєтського Союзу. Конференційні матеріяли виявляють, що для цілого ряду економістів СССР неясним став сам характер совєтської економічної системи. Падали голоси про те, правда, дуже обережно, що в економіці СССР існують різні елементи з капіталізму як: робоча сила, яку купується як товар, надвижка вартости, яка, як відомо, на підставі теорії Маркса постає з визиску робочої сили, що сфера продукції є охоплена нормами рентабельности та зисків. Висловлено побоювання, що товарова продукція, відсутність повного удержавлення землі та всіх засобів виробництва в сільському господарстві, діючий на території СССР закон вартости, тощо, можуть привести до відродження

капіталізму. Нотки ці прозвучали подібно до тез лівиці, яка кількома наворотами виринала в двадцятих і тридцятих роках в лоні ВКП (б), домагаючись повного й радикального здійснення засад марксизму.

Брак єдности думки виявився в оцінці факторів, які мали б перевести СССР від «стадії соціялізму до комунізму». І так Л. Ярошенко заступав погляд, що головним чинником у тому переході мусить бути «раціональна організація продуктивних сил». Його опоненти клали наголос у такому переході на усунення товарової продукції, на елімінування з обігу гроша, на повне, удержавлення всіх засобів виробництва на селі та на піднесення всієї продукції дібр і послуг Совєтського Союзу, які потрібні у «стадії комунізму», де має бути здійснене гасло — «кожному за потребами, від кожного по здібностях».

Не знайдено спільної мови в оцінці суспільно-економічних процесів у капіталістичних країнах. Економіст Е. Варга далі залишався при своїх поглядах.

Непроходимі протиріччя виявилися знову в розумінні економічних законів. Одні економісти, виходячи зі засад марксизму, заступали погляд, що економічні закони є елементарні, незалежні від людської волі та детермінують весь суспільний розвиток. Другі, маючи на увазі фактичний стан, який витворився в СССР, де партія та держава унапрямлюють та контролюють усе господарське життя, обороняли своє переконання в тому, що совєтська держава може «знищувати», «усувати» та «зміняти» економічні закони.

З різного розуміння суті економічних законів випливали різні закони, які мали б діяти на території СССР. Речники поглядів Н. Вознесенського хотіли бачити основний закон економічного розвитку в совєтській державі та її плянувальних органах. Інші бачили той основний економічний закон в «пропорційному розвитку народнього господарства СССР», з якого виводили другий з черги закон — про державне плянування. Л. Д. Ярошенко відкидав цілковито потребу дискусії

про економічні закони, бо, мовляв, «раціональна та наукова організація продуктивних сил у суспільному виробництві» робить всі балачки на ці теми зайвими й непотрібними.

За розбіжностями в основних патаннях прийшли розхождення в різних другорядних проблемах марксистської політичної економії. Тут виринули такі головні питання: які чинники складаються на вартість товарів і продуктів в СССР, чому й як далеко діє на території СССР закон рентабельности підприємств і можливости переходу від колективів до повного удержавлення всіх засобів виробництва на селі.

Економісти СССР не змогли перебороти всіх труднощів і протиріч, перед якими вони опинилися на сесії. І як звичайно в таких випадках буває в тоталітарних системах, рішення мусіло прийти згори, від людини, яка є «геніяльна» та «всезнаюча», від диктатора. Тим разом від Й. Сталіна, який попри всі офіційні титули дістав ще від совєтської пропаґанди звання «найбільшого науковця» і «учителя». Він дав розв'язку всіх найскладніших економічних питань у свойому листі, що звернений був до учасників економічної дискусії та датований 1-шим січня 1952 року. (1)

Доповнення до цих вияснень дав Й. Сталін на протязі 1952 року в ряді листів, що адресовані були до поодиноких учасників листопадової дискусії. (2) Над розглядом вирішень сталінського арбітражу ми зупинимося в чергових розділах.

---

1) Цей лист мав назву: «Завваги до економічної дискусії, зв'язані з листопадовою дискусією 1951 року».

2) Листи були звернені до слідуючих учасників дискусії економістів і датовані як сідує: «Відповідь тов. Александрові Ілічу Ноткіну» з датою 21. квітня 1952 р., «На марґінесі помилок тов. Л. Д. Ярошенка», з 22. травня 1952 року, «Відповіді товаришам А. Ф. Саніні і Ф. Ґ. Веншерові», датовані 28. вересня 1952 р. Всі ці листи як «Завваги до економічної дискусії» були видані в 1952 році під одною спільною назвою «Економічні проблеми соціялізму в СССР».

II. ВОГНИЩА НЕПОРОЗУМІНЬ І КОНФЛІКТІВ

1. Шлях до перших джерел кризи

Розгляд дискусій на теми біології та політичної економії дав нам змогу вломатися в саму середину проблем нашого досліду. Ми побачили, що «збочення», «серйозні помилки», «прояви буржуазної ідеології», «ворожі погляди, ідеї й сентименти, що походять від капіталістичних країн або знутра», виявилися, коли йде про науки, у формі концепцій і думок, які могли підважувати або наявно заперечували ідеологію марксо-большевизму, чи, як це видно буде з дальших розділів нашої праці, коли якісь наукові думки та концепції виявилися перешкодою для політики Москви внутрі або назовні.

Ствердження такого явища заставляє нас приглянутися ближче до ідеології і тактики марксо-большевизму. Так наша увага пересувається хвилево на ті місця доктрини марксизму і політики Кремля, які виявилися вразливими на наукові думки й концепції та ті, що стали першим джерелом всіх ускладнень і труднощів у галузях наук СССР після другої світової війни. Що більше, ми прийшли до переконання, що доки ми не проаналізуємо тих місць ідеології і тактики марксо-большевизму, які викликали післявоєнні ферменти в науках Совєтського Союзу, ми не зможемо основніше зрозуміти всіх духово-ідейних процесів на території СССР в останньому десятиріччі, ні не будемо в силі дати їм правильну оцінку.

Щоб вияснити ці нові проблеми, ми мусимо перш за все дати відповідь на слідуючі питання: де і в чому лежить суть і причина тих місць ідеології марксо-большевизму, які вразливі на деякі наукові теорії та думки? Звідки ці вогнища, що родять конфлікти між політичним світоглядом і науками, прийшли в ідеологію марксо-большевизму? Чи є вони переходові, тимчасові, на периферіях доктрини чи органічні та положені глибоко в її організмі?

Відповідь на ці питання можна знайти, коли розглянути причини й фактори, які були вирішальними при народженні та розвитку марксо-большевизму. Ми постараємося зробити це в якнайкоротшій формі.

2. Передчасний твір

На будову кожного людського твору складаються три головні фактори: фізична та духова конституція людини чи людей, коли їх при даній творчості є більше, ґрунт або підложжя, на якому вони будують і матеріял який вони вживають при будові. Це саме можна сказати про постання суспільної доктрини або політичної ідеології. Тут заважують: вік, освіта, життєвий досвід, духові особливості, нахили, думки й пляни її творців, яскраві суспільно-політичні явища, серед яких вони живуть і маркантні, часто нові, ідеологічні чи наукові теорії даної доби.

Фундамент «наукового соціялізму», його будова й прикмети, створені були К. Марксом і Ф. Енґельсом. Обидва вони були без сумніву непересічно здібними та обдарованими під оглядом інтелектуальним. Ніхто не може заперечити теж ідейної наснаженості цих двох творців марксистської доктрини.

Студії життя й творчости К. Маркса та Ф. Енґельса виявляють таку їхню характеристичну особливість, яка не могла залишитися без впливу на їхній духовий

твір: вони в надто молодому віці оформили всі головні положення своєї доктрини. К. Маркс до тридцятого року свойого життя написав твори, які у всіх наукових і суспільних питаннях визначали його позиції. (1) Ф. Енґельс вже навіть до 25-того року свого життя мав за собою праці, в яких він «порозв'язував» усі найскладніші питання людської історії та різних галузів наук. (2)

Молодий вік мусів мати і мав додатній вплив на духову творчість основоположників марксизму, що відбився в чіткому й живому реаґуванні на різні суспільні явища і на нові теорії в науках. Але він мусів дати також неґативні наслідки: він не давав змоги й часу на те, щоб ґрунтовно переварити ці зовнішні подразнення та впливи в горнилі життєвого досвіду і наукового об'єктивізму, які повністю визрівають у пізнішому віці людини.

У спілому віці свого життя К. Маркс, а особливо Ф. Енґельс, обсервуючи дальший розвиток суспільних процесів і наук, поглибивши своє знання і життєвий досвід, напевно побачили різні слабі місця своєї молодечої творчости. Та зробити основну перебудову було вже запізно. Кожна людина нерадо признається до своїх помилок, тим більше, коли її помилкові твердження є висловлені дуже катеґорично в писаній формі. Особливо неохоче роблять це політичні діячі, зокрема тоді, коли їхні, незгідні з фактами чи з науками, твердження мають прикривати їхні політичні цілі чи бути засобом до них. Ті людські слабості заважили також на ідеологічно-науковій творчості К. Маркса і Ф. Енґельса в пізнішому періоді їхнього життя. Вони схильні були радше прикривати чим виправляти свої помилки.

Цим мотивом можна пояснити й те, що навіть там, де якісь поправки пробилися, вони були часто висловлені принагідно, нерішуче або не були доведені до кінця. Так для прикладу можна ствердити, що основоположники «наукового соціялізму» невдоволені були й побачили згодом всю абсурдність своєї тези про те, що «вся історія суспільств, які існували досі, є історією клясової боротьби», (1) з якої починалася перша частина Комуністичного Маніфесту. Та в них не було вже сили чи змоги дати цьому вислів у твердій і рішучій формі. І Ф. Енґельс у свойому творі «Анти-Дюрінґ» лише мимоходом згадав про клясову боротьбу лише «всієї новітньої історії, щонайменше в двох найпередовіших країнах» (в Англії та Франції — примітка наша). (2) К. Маркс в останніх хвилинах своєї духової творчости також не випадково зупинився на тій же проблемі. Він намагався дати логічну аналізу своєї тези молодих років про клясову боротьбу. При розгляді «безконечного зрізничкування інтересів і становищ» груп, що виступають «як робітники й капіталісти», що їх важко вложити в твердження марксистів про двоклясовий характер кожної національної спільноти, його думки залишилися незакінчені, бо він помер... (3)

В творі «Анти-Дюрінґ», що написаний був в п'ятидесятих роках життя Ф. Енґельса, є навіть місце, яке

1) К. Маркс, нарожд. в 1818 р. в Трієрі, західня Німеччина. Помер на вигнанні в Лондоні, в 1883 р. Написав: в 1844 р цілий ряд ідеологічних і політичних статтей у журналі: «Deutsch-Französische Jahrbücher» і працю «Hegelsche Rechtsphilosophie», в 1845 р. разом з Енґельсом «Die Heilige Familie», в 1847 р. «Misère de la Philosophie«, а в 1847-1848 разом з Енґельсом «Komunistisches Manifest».

2) Ф. Енґельс (1820-1895) написав: в 1844 р. «Umrisse zur einer Kritik der Politischen Oekonomie» і в 1845 р. «Die Lage der arbeitenden Klasse in England».

«Anti-Dühring» Енгельс написав у 1878 р., а «Kapital» писав Маркс в рр. 1867-1883. Вони були ширшим викладом раніше висловлених думок.

1) «Communist Manifest», by Karl Marx and Frederick Engels. Authorized English Translation: Edited and Translated by Frederick Engels. Chicago, Charles H. Kerr and Company. 1946. ст. 12.

2) Ф. Енґельс: «Людвиг Фейербах і кінець німецької класичної філософії». Державне видавництво політичної літератури, Київ, ст. 39.

3) Кінець III-го тому «Капіталу» К. Маркса.

прийшло, мабуть, в приступі наукового об'єктивізму автора, що його можна розглядати як доказ того, що він побачив у старших роках різні дефекти свого, спільного з Марксом, плоду молодих років. В ньому пробивається сумнів Ф. Енґельса в тому чи людина може пізнати вичерпно колинебудь систему світу й усіх зв'язків у ньому та згідно з тією системою побудувати ідеальний суспільний лад, себто чи можна побудувати «науковий соціялізм» та ідеальний образ суспільства у формі комунізму. Ф. Енґельс писав:

«Визнання того, що явища природи знаходяться в систематичному зв'язку зі собою, побуджує науку доказувати той систематичний зв'язок усюди, як в частинах так і в цілості. Але досконало відповідаюче свойому предметові вичерпне наукове представлення того зв'язку, побудова точного розумового відображення світової системи, в якій ми живемо, залишається так для нашого часу як і на пізніше — неможливим. Коли б в якийнебудь момент розвитку людства була побудована така вичерпна система всіх зв'язків у світі, як фізичних так і духових та історичних, то тоді область людського пізнання була б завершена і дальший історичний розвиток був би перерваний у тому моменті, коли суспільство було б побудоване згідно з цією системою, що було б абсурдом, чистим безглуздям. Таким чином показується, що люди стоять перед протиріччям: з одної сторони перед ними завдання — пізнати вичерпно систему світу та зв'язків, а з другої сторони — їх власна природа, як і природа світової системи не позволяє їм колинебудь рішити це завдання. Фактично кожне розумове відображення світової системи залишається обмеженим об'єктивно-історичними умовами, суб'єктивно-фізичною та духовою організацією її автора». (1)

Так писав Ф. Енґельс під впливом хвилевого наукового об'єктивізму. Енґельс, як партійний діяч, мусів бути

1) Ф. Енгельс: «Анти-Дюринг», Институт Маркса-Енгельса-Ленина», Москва, ОГИЗ, 1945, ст. 33.

вірним гріхам своєї молодости. Він нагинав усі факти й наукові дані, щоб доказати, що історія суспільств, що досі існували, таки була історією клясової боротьби, що марксизм відкрив закони розвитку людської історії, очевидно строго наукові, які відповідають законам розвитку всесвіту, і побудував на них образ ідеального людського суспільства, вказавши одночасно точний шлях до нього.

Приналежність до політичної партії й та обставина, що доля судила К. Марксові і Ф. Енґельсові бути творцями нового політичного руху, сильно та фатально заважила на їх науковій творчості: науку вони схильні були розглядати не як самостійну та об'єктивну домену дослідів, але як додаток до політичної партії, як засіб і зброю для неї. Так їхні наукові досліди не могли бути об'єктивними, але постійно заломлювалися в політичних хотіннях і плянах. Цей слід видно на всіх засадах «наукового соціялізму» та цілій його конструкції. Маркс і Енґельс, що намагались доказати, як партійні діячі, правильність своєї політичної плятформи та програми і неминучість здійснення їхніх ідеалів, оформили своє політичне хотіння в непохитну причиновість тотального матеріялізму. Жагуча воля до влади й перемоги виступає в них під покришкою матеріялізму. Тут треба, здається, шукати справжнього джерела для тези про партійність наук, во ім'я якої нагинається науки під кутом марксо-большевизму і тактики Кремля в СССР.

3. Вплив переходових індустріялізаційних явищ

На ідеологічно-науковій творчості К. Маркса та Ф. Енґельса сильно відбилися різні явища доби індустріялізації західньої Европи, а закрема Англії, що її вона пережила найперше, найбурхливіше та найбільш своєрідно. На те зложилися різні причини, над якими ми тут коротко зупинимося.

В час, коли освоєно перші винаходи модерної техніки для вжитку господарського життя, Англія була країною на европейському континенті, де у формі конституційної монархії виявлялася найповніше демократія. Що більше, ця англо-саксонська країна стояла тоді під знаком повного економічного лібералізму, (1) що прийшов на зміну меркантилізмові, який визначався (меркантилізм) сильними встряваннями держави в усі процеси господарського життя, а зокрема в розвиток молодої індустрії та зовнішньої торгівлі.

В основу економічного лібералізму Англії положено струнку доктрину індивідуалізму і раціоналізму, що побудована була цілим рядом видатних філософів і економістів.

Ця доктрина проповідувала, що коли господарюючій людині залишити повну свободу у її діяльності, що коли держава не буде зовсім вмішуватися в процеси господарського життя, то це у висліді дасть найбільший добробут для всього населення та забезпечить повну рівновагу й розвиток всього народнього господарства.

Засада повної економічної свободи, що прийнята була як тверда аксіома суспільного життя Англії, передала теоретично домену господарського життя й соціяльних відносин у руки одиниць і суспільних груп, а практично на волю, примхи, ласку й неласку власників засобів виробництва й грошового капіталу. Капіталісти, женучися з одної сторони за якнайвищим зиском, намагаючися чим швидше розбудовувати свої заводи з другої, стали безоглядно експлуатувати робочу силу, заставляючи чоловіків, жінок і дітей працювати протягом 12-16 годин за дуже низьку винагороду. Робітництво в той час було ще слабо організоване, а початки тієї організації зустрічалися зі спротивом з боку державного законодавства, яке стояло на сторожі

1) Чоловими представниками доктрини економічного лібералізму були: Adam Smith (1723-1790), Robert Maltus (1766-1834), David Ricardo (1772-1823), і John Stuart Mill (1806-1873).

економічного лібералізму й розросту потуги Англії назовні.

Безоглядна експлуатація робітництва викликала крайню вбогість робітничої верстви, моральний і фізичний занепад робітничих родин, породила глибокі протиріччя між капіталістами і робітниками, а індиферентність державних органів у цьому конфлікті двох суспільних груп створила враження, що держава є продуктом однієї кляси та служить як зброя та засіб для експлуатації бідних багатими.

На гострість, яскравість і радикальність суспільних явищ, що виявилися в процесі індустріялізації Англії, вплинули теж у великій мірі особливості історично-економічного розвитку цієї країни. В 17 і 18 століттях Англія, що виходила побідницею над іншими конкурентами на морях і океанах, оформилася остаточно в метрополію великої імперії та стала її політичним, торговельним, фінансовим і індустріяльним центром. Ця яскрава метропольність вплинула на своєрідну звихненість господарської структури Великої Британії, де сильно розвинено торгівлю, транспорт, а згодом індустрію, що працювали для широких зовнішніх ринків збуту, а недоцінено сільське господарство, що в кожній суспільності є своєрідним консервативним джерелом, яке впливає освіжуюче й зрівноважуюче на весь баланс соціяльних сил кожної національної суспільности.

До того ж англійське село, в наслідок особливого розвитку сільсько-господарських відносин у Великій Британії, в час технічної індустріялізації з'явилося сильно здеформоване: орні поля перемінено раньше в багатьох випадках у пасовиська, де годовано вівці, що давали вовну для текстильної індустрії, а селяни були не власниками, але робітниками або орендарями землі, що в більшості перейшла в руки багатих поміщиків чи фабрикантів. Коли ж мануфактура, а згодом індустрія, почали витискати ремесло й малі підприємства в містах Англії, то обсервуючи ці явища, можна було думати, що під впливом модерних засобів виробництва буде

зникати вся мала й середня приватна власність, яка буде скупчуватися в руках малої горстки багатіїв, яких число буде все більше маліти та які попадатимуть у все глибші й глибші конфлікти з рештою суспільства.

Доктрина повного економічного лібералізму і індустріялізація дали Англії великі енерґії та поштовхи для індустріяльної розбудови внутрі, для росту економічної сили метрополії назовні, але вона принесла зі собою цілий ряд неґативних соціяльних і економічних явищ. Англія багатіла; скорими темпами розвивалася індустрія й на базі нових відкрить і нового організаційного досвіду росли нові заводи; кожного року продуковано все більше й більше дібр і послуг, які ставали джерелом для дальшої індустріялізації і які були довго безконкуренційними на світових ринках. Цвіла торгівля та могутнів транспорт.

Та в парі зі зростом багатства, що скупчувалося в руках багатої верстви, зростала вбогість, горе й беззахистність широких мас населення. Для яскравого опису цієї картини даймо слово німецькому дослідникові й соціологові В. Зомбартові, що відтворив її на підставі документарних даних і фактів. Він пише:

«В 1842 році було в Англії 1.429 тисяч людей під публічною опікою, що були жебраками. Кожний одинадцятий чоловік був жебраком. А до того ще особливе лихо, що було наслідком модерної індустрії — праця жінок і дітей. І то в неприслоненій, безсоромній формі... Що передовсім дивувало та викликало обурення тих, що змальовували тодішні господарські й соціяльні відносини — це відкрита або сповидна ірраціональність господарської системи, протиріччя, безглуздність і антиномії. Чому стільки лиха, коли техніка зробила такий великий поступ?... Ніщо не звертало теж більше уваги дослідників соціяльних відносин і широких заінтересованих верств як проблема торговельних криз, які приходили в певній закономірності — в 1817, 1825, в 1836, в 1847...

Всюди цей самий образ: палаючі настрої народніх мас, тривожне очікування чогось нечуваного, дивного; сліпа віра в скору, остаточну перемогу революції...». (1)

Дослідам соціяльно-економічних відносин в Англії К. Маркс і Ф. Енґельс присвятили особливу увагу. Під час побуту в Німеччині вони черпали матеріял про тамошні відносини з творів різних соціялістичних теоретиків, а згодом в 1845 році вони відбувають спільну подорож по Англії, де мали змогу безпосередньо студіювати місцеві соціяльні та господарські відносини. У висліді цих дослідів Ф. Енґельс написав в 1845 році свою працю про положення робітництва в Англії. Під враженням тих явищ сформовано у великій мірі спільний твір Маркса й Енґельса «Свята Родина» та «Комуністичний Маніфест». В 1849 році К. Маркс переїхав на довголітнє перебування в Англію, звідки й черпав основний матеріял для своїх економічних та ідеологічних міркувань і висновків. Про цей вплив він відкрито сказав у передмові до І-го тому «Капіталу», що написана була 25-го червня 1867 року, словами:

«У цій праці я досліджую капіталістичний спосіб продукції та властиві капіталізмові продукційні й суспільні відносини. Їх клясичним тереном є досі Англія. Це є причиною, чому вона є ілюстрацією для моєї дослідчої праці».

Ці особливі соціяльні й економічні відносини в Англії мали позитивний і неґативний вплив на ідеологічну творчість основоположників марксизму. Їх додатня роля лежала в тому, що вони підказували та ілюстрували тенденції, які в житті народів і у взаєминах між ними можуть викликати розвиток модерної техніки. Схопити ці тенденції, на нашу думку, вдалося К. Марксові і Ф. Енґельсові, хоч і зробили вони це звихнено. Та доля судила їм стати одночасно жертвою тих разючих і осліплюючих явищ, що їх породила інду-

1) W. Sombart: «Der proletarische Socialismus», Jena 1924, ст. 35-41.

стріялізація на ґрунті особливих політично-економічних відносин Великої Британії.

Явища з часу модерної індустріялізації Англії були такі сильні, блискучі, яскраві та безпосередні, що вони легко могли взяти в полон їхнього дослідника та заставити його зробити катеґоричні, абсолютні та надто далекойдучі висновки. Так — очевидно, демонструвалася велика сила засобів виробництва, з якими зв'язана була зміна картини всього життя Англії, що тяжко було не піддатися спокусі та не визнати за ними ролі головного рушійного фактору всієї людської історії та всіх змін у духовому, політичному й суспільному житті. Боротьба між капіталістами й робітниками, поділ суспільства на дві ворогуючі сторони, були такі сильні й виразні, що важко було щоб на клясову боротьбу не положити весь тягар суспільних відносин у житті кожного народу та на протязі всієї історії.

Державні органи Великої Британії виявилися такі безсильні в обличчі індустріялізаційних процесів і стали радше по стороні капіталістів ніж робітників, що з цього можна було зробити висновок, що всі держави на протязі історії були продуктами пануючих кляс, засобом визиску, і що держави зникнуть, коли зникнуть клясові протиріччя і визиск людини людиною чи кляси клясою. Вбогість англійського робітника, постійне дальше убожіння, здавалося, давали достаточні підстави ствердити, що закон зубожіння широких мас є невідлучний для розвитку капіталізму. З другої сторони — мале, у відношенні до всього суспільства, число поміщиків, банкирів, купців і промисловців так кріпко перебрало відносно скоро велику масу виробництва й майна, що здавалося зовсім правдоподібним, що мусить існувати закон про концентрацію капіталу, якому підпорядковані будуть всі капіталістичні суспільства.

К. Маркс і Ф. Енґельс, штовхнені до того без сумніву не лише блеском індустріялізаційних явищ, але й своїми політичними аспіраціями та побуджені різними науковими теоріями, про які буде мова нижче, пішли

цим шляхом. З тенденцій, що зв'язані з модерними засобами виробництва у суспільному житті, з явищ, які у великій мірі вибуяли на тлі особливого історично-економічного розвитку Англії, вони вивели «об'єктивні й незалежні від людської волі закони», які часто мали відноситися не лише до капіталізму, але й до історії людства взагалі. І так у «Комуністичному Маніфесті» ми читаємо:

«Історія всіх суспільств, що існували досі, є історією клясової боротьби...

»Виконавчі органи кожної модерної держави є адміністраційним комітетом спільних інтересів всієї буржуазії...

»Модерний робітник замість підноситися з розвитком індустрії — навпаки — спадає все нижче і нижче умов існування своєї власної кляси. Він стає вбогим і вбогість розвивається скорше чим населення й багатство...

»Чи потрібно глибокої інтуіції, щоб зрозуміти, що людські ідеї, погляди й концепції, одним словом — свідомість людини, змінюється з кожною зміною в умовах її матеріяльного існування, в соціяльному відношенні, в соціяльному житті?...». (1)

4. Під враженням наукових осягів

На оцінці суспільних явищ і подій, на способі їх вбудування в твори К. Маркса й Ф. Енґельса сильно відбилося світосприймання основоположників «наукового соціялізму», яке оформилося під впливом яскравих тоді філософічних і природознавчих теорій чи напрямків.

Мабуть у вдачі К. Маркса й Ф. Енґельса, у їх раціоналістичних прикметах, у факті, що обидва вони були сильно виставлені на французькі духові та ідейні

1) « Communist Manifest », ст. 12, 13, 29, 40.

впливи в молодих роках, треба шукати вияснення того, чому будівничі марксизму виявилися такі дуже вразливі на різні точні науки, на матеріяльні й соціяльно-економічні фактори людського життя, але зовсім нечуйні були на духово-національні моменти, які так сильно пробилися тоді в німецькій політичній економії, соціології та історіософії.

Правдоподібно сильна увага на соціяльні проблеми західньої Европи, що сильно зактивізувалися тоді під впливом індустріялізації, не дали їм змоги звернути більшу увагу на національні проблеми, які у формі національновизвольних рухів почали яскраво маніфестуватися на території тодішньої турецької імперії, в Австро-Угорщині, Німеччині, а які згодом мали розпалитися до червоного полум'я на всіх континентах. Вагу й ролю того чинника у суспільному житті та світових подіях, його велику динамічну силу зрозуміли далеко пізніше Ленін, а зокрема Й. Сталін, який, оперши большевизм на експанзивну силу російського супер-націоналізму, закликав комуністів на 19-тому Конґресі ВКП (б) підняти «прапор національної незалежности й національного суверенітету», коли вони хочуть бути «патріотами своєї батьківщини» і «кермуючою силою нації». (1)

Різні дослідники знаходять часто різні причини, що мали б бути вирішальними у сформуванні світогляду К. Маркса та Ф. Енґельса у молодому віці. Німецький економіст В. Зомбарт, що дав чи не найбільше основну досі працю про розвиток всього соціялізму, положив акцент у цих впливах на твори французьких істориків доби просвічення. В. Зомбарт пише:

«Ми знаємо звідки прийшли джерела пізнання, з яких К. Маркс заспокоював своє бажання пізнання. Це була західня, а саме французька філософія доби просвічення. Гельвецій, Гольбах, Мендевіль, є авторами,

1) «Литературная газета», 126 (2999) 15 жовтня 1952, «Речь товарища И. В. Сталина».

яких найчастіше цитує в сорокових роках К. Маркс. Вони були протирелігійні та протитрансцедентальні». (1)

В іншом місці цього ж твору читаємо:

«Уява про природно-закономірний розвиток історії виходить з конечністю з натуралістичного розуміння суспільного життя, яке є властиве всьому модерному соціялізмові. Коли культура творить частину «природи», то тоді історія є процесом природи і для її пізнання важними є ті всі закони, які відносяться до розгляду природи. Ця закономірність виглядатиме слідуюче:

« ...свобідне діяння є виключене; поступування людини є точно визначене і здетерміноване; історія є перебігом, який з'являється у формі потоку, в якому людські дії є краплинами... Так вчила соціяльна філософія 18-го століття... Кондіяк знає, що розвиток історії має такий перебіг, що його не може здержати жодна людська сила... А тими, які продовжували натуралістичне розуміння життя були великі французькі історики доби реставрації. Про них говорить Г. Гайне, що вони залишають мало місця людським пристрастям і представляють явища від 1789 року як вислід строгої конечности. Гайне називає їх тому «фаталістичною» школою.

«При малому знанні Маркса соціологічної літератури 18-го ст. треба припустити, що на нього найбільший вплив мали французькі історики 19-го століття» (2).

В. Зомбарт може дещо перебільшив безсумнівний вплив французьких матеріялістичних істориків на розвиток світосприймання і на заложення основ марксистської доктрини. Ми пояснюємо це тим, що в нього сильний був нахил, очевидно — з патріотичних мотивів, до того, щоб послабити вплив німецької філософії на формування доктрини «наукового соціялізму».

1) Werner Sombart: « Der proletarische Socialismus », t. I, Jena 1924, ст. 121.

2) Werner Sombart: « Der proletarische Socialismus », ст. 203-204.

Марксисти навпаки стараються послабити вплив французьких істориків на Маркса, щоб виказати якнайбільшу оригінальність його творчости. (1) Але й вони не можуть цього впливу поминути. До нього признається виразно сам К. Маркс, який пише, що матеріялістична концепція історії існувала вже раніше, а він хотів лише пов'язати її зі засобами виробництва та доказати неминучість перемоги пролетаріяту. В 1852 році в листі до Вайдемаєра він висловився:

«Я не можу перебрати на себе заслуги відкриття кляс в модерній суспільності, ні боротьби між ними. Далеко перед мною буржуазні історики (французькі — прим. наша) описували історичний розвиток боротьби кляс, а буржуазні економісти дали анатомію тих кляс. Що я намагався зробити нового — це доказати: 1) що існування кляс є тісно пов'язане з поодинокими історичними фазами у розвитку продукції; 2) що боротьба кляс неминуче веде до диктатури пролетаріяту; 3) що сама диктатура творить лише переходовий період до повалення всіх кляс і до безклясового суспільства».

Ф. Енґельс, як загально відомо, відмітив, що «ми, німецькі соціялісти, походимо духово не тільки від Сент-Сімона, Фурьє, Овена, але також від Канта, Фіхте, Геґеля» і цим його висловом ще більше ускладнюється точне знайдення того, що було головним і вирішальним чинником у формуванні світогляду і доктрини К. Маркса і Ф. Енґельса.

На нашу думку об'єктивне вияснення цього розвитку мусіло б мати такі складові елементи:

Перш за все — впливи французьких істориків та соціялістичних теоретиків, про яких згадує Енґельс, є беззаперечні в молоді роки основоположників марксизму. Твори Геґеля, в тому погоджуються всі дослідники марксизму і це підтверджує Маркс і Енґельс, запліднили їх діялектичним розумінням пізнання та розвитку людської історії, що побудоване на зударі протиріч, які «безперервно виладовуються і наново зав'язуються».

У світогляді К. Маркса і Енґельса, які десь до 1844 року належали до ново-геґеліянського філософічного напрямку, прийшов новий злам під впливом появи творів Людвика Фоєрбаха, (1) що появилися на початку сорокових років минулого сторіччя. Про ролю того вчення в житті обох основоположників марксизму найвиразніше говорить Ф. Енґельс, він каже, що коли появилися ті твори, то «ми зразу стали фоєрбахівцями». В той же час, під час подорожі до Англії, Ф. Енґельс, а згодом і К. Маркс, зустрілися безпосередньо з осліплюючими явищами індустріялізації Великої Британії, що про них була вже мова вище.

Було б великою помилкою не підчеркнути сильно того великого значення і впливу, який на розвиток світогляду К. Маркса і Ф. Енґельса, на всю будову «наукового соціялізму» мала буйна весна модерної техніки і природознавчих наук. Ці сліди залишилися не лише в їх біографіях, що відмічують їх сильне зацікавлення точними науками вже на шкільній лаві, що продовжується протягом цілого їхнього життя, але також зі самої концепції, програми і основних заложень марксизму.

---

1) Ці тенденції найкраще видно було в дискусії на філософічні теми, що про неї ми вже писали. Вони пробиваються теж дуже ясно в статі А. І. Тюменєва про «Марксизм і буржуазні історичні науки», що поміщена в збірній праці про «Марксизм і модерну думку».

1) Людвіґ Фоєрбах виступив з нищівною критикою християнства та всієї трансцедентальної філософії.

Свої матеріялістичні погляди висловлював він в більшості без поважніших доказів. Так для прикладу — про «правильність» матеріялізму він говорив: «Як може людина постати з природи, це значить дух з матерії? Але дай мені відповідь перш усе на питання: як може з духа постати матерія? А, коли ти на це питання не зможеш дати логічної відповіді, то мусиш побачити, що тільки протилежне питання допровадить тебе до мети».

Математика, фізика, хемія, біологія мали допомогти основоположникам марксизму у винайденні принципів і законів всього життя у світі. Вони мали дати доказ на те, що в природі існують ті самі закони, що в людській історії і навпаки, — що людина у своїй історичній діяльності є підпорядкована тим самим принципам, що й уся природа. Про це пише Ф. Енґельс дуже виразно в творі «Анти-Дюрінґ» чи вірніше в передмові до третього видання:

«... При моїх заняттях в області математики і природознавчих наук ішло мені про те, щоб на поодиноких прикладах впевнитися в цій правді, яка в загальному не викликала в мене жодних сумнівів, а саме, що в природі, крізь хаос безчисленних змін, пробиваються ті самі закони руху, які в історії панують над нібито припадковими явищами, ті самі закони, які проходять червоною ниткою через історію розвитку людської думки і постепенно приходять до пізнання думаючих людей». (1)

Щобільше, принципи людського життя та історії мали бути «виведені» за посередництвом точних наук зі світу природи, що мало б бути доказом їх, принципів, об'єктивности й строгої науковости. У Енґельса читаємо:

«Ми даємо спокій недосяжній таким шляхом і для кожної людини зокрема «абсолютній істині» і за це починаємо гнатися за досяжними для нас відносними істинами по шляху позитивних наук і узагальнення їх результатів за допомогою діялектичного мислення». (2)

Таким чином багато законів молодої тоді фізики, хемії, біології зроблено принципами людської історії або вжито їх на підтвердження тих засад суспільного життя, які К. Марксові чи Ф. Енґельсові виглядали тоді правдивими або потрібними для політичних цілей. Так напр. на доказ необхідности, неминучости пролетарської революції, на підтвердження того, що всі основніші суспільні переміни та весь поступ відбувається шляхом стрибків — революцій, для підбудування принципу про діялектичний розвиток всього життя, ужито нове тоді вчення фізики про квантитативні і квалітативні переміни матерії. Згодом наявно виявилося, що глибокі суспільні зміни, технічний чи суспільний поступ можуть відбутися також без революційного стрибка, що фізичний закон не можна застосувати до людської історії, і ця правда дійшла до свідомости Й. Сталіна в 1950 році, коли він звернув увагу своїх партійних товаришів на те, щоб вони не захоплювалися однобічно діялектикою. (1)

Здається досить прочитати Ф. Енґельсового «Анти-Дюрінґа» та його «Діялектику природи», щоб зрозуміти — який великий вплив на погляди основоположників марксизму мала теорія Лямарка та думки інших вчених, які стояли на становищі, що всі живі організми й все життя розвивається під впливом природних умов. Погляди Лямарка та його прихильників увійшли в будову марксизму як головна опора матеріялізму.

Ч. Дарвіна книжка про «Походження ґатунків», що появилася в 1858 році, отже десять років після написання «Комуністичного Маніфесту», не мала вже такого сильного впливу на будову «наукового соціялізму». З теорії еволюції Дарвіна прийнято зі захопленням ті його тези, які, як напр. думка про пантагенезу, про вплив природних умов на розвиток життя, підпирали лямаркізм, а тим самим скріплювали «наукову базу» марксизму. Але відкинено вже все, що могло той фундамент порушувати, або йти в розріз з програмою Комуністичної Ліґи, що висловлена була в «Комуністичному Маніфесті». Так, здається, Ч. Дарвін, від якого взято багато думок для скріплення «наукового соціялізму», став одночасно тим першим біологом, якого думки почали загрожувати фундаменти цієї доктрини.

1) Ф. Енґельс, «Анти-Дюрінґ», передмова до III-го видання.

2) Фридрих Енґельс: «Людвиґ Фоєрбах і кінец клясичної німецької філософії», ст. 10.

1) Див. — Розділ IV.

Дальші досліди в біологічних науках, а зокрема буйний розвиток генетики, почали все більше й більше підважувати теорії Лямарка й Дарвіна. Марксизм, що його твори були сильно переплетені й підбудовані думками цих двох послідовників природи, ставав у все більше невигідному становищі: його принципи про розвиток життя, що мали бути виведені, чи, що-найменше підтверджені в природі, виявлялися помилковими або однобічними теоріями весни й молодости наук.

Вже Ф. Енґельс змушений був захищати Лямарка й Дарвіна, щоб рятувати власну й Маркса будову. Зробити це не легко було, бо нові теорії в біологічних науках і факти експериментальних дослідів ставали все більше переконливими. Одним з етапів цього конфлікту в біологічних науках, що є одночасно конфліктом між марксистським матеріялізмом і модерною генетикою, була дискусія на біологічні теми в СССР в 1948 році. Проти модерних теорій в біологічних науках, що підважували фундамент марксизму, Й. Сталін і ЦК ВКП (б) вжили типової своєї зброї — терору й насильства.

5. Слабі й вразливі місця в доктрині марксизму

Передчасність народження доктрини «наукового соціялізму», осліплюючий блеск суспільних явищ, при яких вона родилася, недокровний науковий матеріял, який положено в її тіло й яким її вигодувано, партійно-політична заангажованість її батьків, зложилися на те, що вона дістала у свою будову, в свої органи й клітини слабі й вразливі на реальне, многогранне життя і на об'єктивні наукові досліди, місця. Таких ахілевих п'ят в ідеології марксизму є багато. Вони в його світогляді, програмі і тактиці. Ці дефекти є в однобічному розумінні людського думання й пізнання, в механічній інтерпретації всього людського життя та історії, які зроблено функцією економіки та клясової боротьби, в зведенні духового, суспільного й політичного життя народів до

вияву форм «бази», себто засобів виробництва та суспільно — економічних відносин, що на ґрунті різних станів техніки мали б творитися та змінятися. Вони відбиваються в однобічному схопленні суспільного ідеалу, до якого людство мало б прямувати та в помилковому виборі шляхів до нього. Зовнішньою формою тих дефектів є цілий ряд фальшивих тверджень або законів доктрини марксизму.

Ними, коли назвати найголовніші, є: теза про одноплощинність людського мислення й матеріяльного буття (пізнання є функцією матерії і відбиткою зовнішнього матеріяльного світу), теорія про діялектично-матеріялістичний розвиток природи й людської історії, теорія клясової боротьби, теорія про клясовий характер держави, закон концентрації капіталу, закон зубожіння, теорія економічної вартости, теорія про середні норми прибутків, твердження про заникання всіх різниць між містом і селом, між фізичною й умовою працею і між поодинокими народами.

Всі ці тези, теорії і твердження виявилися вже сьогодні очевидно незгідними з фактами життя та з об'єктивними науковими дослідами. Так напр. теза про те, що людське думання є виключно функцією матерії та відбиткою зовнішнього матеріяльного світу, — виявляється у світлі найновіших дослідів, як точних так і духових наук, лише єдністю матеріяльної форми, за якою криється різна сутність. В той час, коли матеріяльний світ є виявом різних станів, руху та розвитку матерії, людина має змогу на протязі тисячоліть формувати свою духовість, скріплювати свої творчі можливості, творити ідеал свого життя та стреміти до нього.

Людський дух у своїх виявах є підметний, себто не зазнає обмеження своєї свободи з боку того, що в його пізнанні існує в причиново-пов'язаній системі матеріяльного світу. Він не є зв'язаний однобічно матеріяльним, коли творить у формі релігійних і філософічних систем, мистецтва, літератури, права та суспільних ідей — документи й вартості власного життя, що ними лю-

дина безпосередньо живе. їх розвиває як змісти притаманного собі життя — правдивого та найреальнішого.

Інструменти виробництва, хоч і важні, то проте вони не є найголовнішим чинником людського суспільного та духового розвитку. Вони є радше похідним чинником того розвитку в площині пізнання людиною природи та її опанування. Історія виказує епохи, які узброєні примітивними засобами виробництва, виявили високий рівень культури та витворили розвинені форми громадського життя й побуту (старовинна Греція, княжа Україна, тощо).

Незгідною з фактами історії суспільного розвитку виявилася теж марксистська клясова теорія про побудову кожної суспільности. Абсолютне відділення доходу з праці, з одної сторони, від доходу з посідання землі та капіталу — з другої, що мало бути фундаментом клясової боротьби, виявилося радше конструкцією однобічної теорії чим життям. У щоденному житті в модерних ліберальних країнах — праця, земельна рента та користі з посідання капіталу, хоч нерідко відділені від себе, хоч є без сумніву причиною різних конфліктів між робітниками й капіталістами в модерних народніх господарствах, ще частіше зливаються зі собою в один дохід господарюючої одиниці чи суспільної верстви. Типовим прикладом такого злиття трьох джерел доходу є середнє й дрібне сільське господарство та різні кооперативні підприємства. Індустріялізація, що породила тенденцію до прірви між працею й капіталом, створила одночасно технічну базу та економічні передумови для існування суспільної середини.

Коли взяти всю людську історію, то ми можем ствердити, що в ній — без сумніву — існувала боротьба між поодинокими суспільними групами на тлі матеріяльних інтересів, але вона не була така сильна й безперервна, як це твердять марксисти. В певних періодах людської історії, під впливом нових суспільних чи релігійних ідей, або прямо спричинена припадковим збігом обставин, а не у зв'язку з тими чи іншими засобами виробництва, ця боротьба розгорялася, набирала яскравих форм, але згодом вона послаблювалася або зникала зовсім. Розпалена боротьба груп скорше чи пізніше підлягала законам доосередньої національної асиміляції та вливалася в річище національної єдности й органічности.

Об'єктивна історіософія виявляє не меншу штучність марксистської теорії про клясово-матеріяльне походження та клясову суть держави, культури, суспільного та політичного життя. Візьмім для прикладу державу в її історичному розвитку та ті функції, які вона сьогодні сповняє. Немає сумніву в тому, що в наслідок особливостей дотеперішнього суспільного розвитку держава набирала інколи одноособовий чи становий зовнішній вигляд або набирала навіть клясової форми, але поруч усіх цих збочень вона кожночасно мала багато всенаціональних прикмет. Не може теж ніхто заперечити того факту, що модерні ліберальні держави, їх законодавчі, судові та виконавчі органи, мають тенденцію розвиватися не в клясовому напрямі, але по лінії захисту матеріяльних інтересів усіх станів чи суспільних груп і намагаються бути все ліпшою формою для з'єднання всіх духових і матеріяльних сил того народу, якому вони служать.

Подібні слабості й однобічності виявили всі економічні закони «наукового соціялізму», що мали двигати весь тягар переходу від капіталізму до комунізму. В них беззаперечно є багато правильно підмічених тенденцій, що їх принесла зі собою модерна індустріялізація, ще більше звихнень, збочень і невірної інтерпретації. До розгляду фальшивої й перебільшеної ролі, яку призначено економічним законам доктриною марксизму у суспільному житті, ми прийдемо в IV-тому розділі цієї праці. Тут лише для ілюстрації ми розглянемо коротко марксистський закон про концентрацію капіталу, який мав бути одною з головних причин, що мав рухати весь світ до «комунізму», чи вірніше, до здійснення марксистської програми.

Абсолютна концентрація капіталу так, як її передбачували К. Маркс і Ф. Енґельс, не здійснилася досі в жодній країні світу. Це є незаперечний факт і його мусів визнати Й. Сталін, який в творі «Економічні проблеми соціялізму в СССР» пише:

«Під кінець минулого століття була лише одна країна... Британія, де розвиток капіталізму і концентрація продукції як в індустрії так і сільському господарстві осягнула такий пункт, де при захопленні влади пролетаріятом можна було б перевести усуспільнення всіх засобів виробництва та знести товарову продукцію.

»Я залишаю на боці питання про велику вагу зовнішньої торгівлі в національному господарстві цієї країни. Думаю, що лише після розгляду цього питання можна було б остаточно рішити, що робити з товаровою продукцією Британії, коли пролетаріят здобув би владу і всі засоби виробництва були б націоналізовані.

»Але не лише під кінець минулого сторіччя, а й сьогодні жодна країна не осягнула такого розвитку капіталізму й концентрації продукції в сільському господарстві як це можна було бачити в Британії...». (1)

У зв'язку з індустріялізацією проявилася лише тенденція до концентрації капіталу, що зв'язана з цілим рядом технічних і господарських причин. Але ця тенденція має проти себе цілий ряд факторів, господарських, соціяльних і політичних, які не дають їй змоги розвинутися так абсолютно як це передбачав К. Макрс і Ф. Енґельс. Що більше — вони не доглянули тієї можливости, що концентрація засобів виробництва, що спричинена господарсько-технічними причинами, може відбуватися теж без скупчування майна та гроша в руках горстки людей і що ця можливість відкриває для капіталізму великі можливості, для його дальшої еволюції в напрямку поборення соціяльних труднощів, які він без сумніву переживає.

1) J. Stalin : « Economic problems of socialism in U.S.S.R. », Foreign languages publishing house, Moscow, 1953, ст. 14-15.

Давши це коротке, може надто стисле, вияснення слабих і вразливих місць марксизму, що потрібні нам до зрозуміння ідеологічних процесів в СССР, до вияснення конфліктів між ідеологією марксо-большевизму і науками, ми ніяк не хочемо заперечити, що в цій доктрині та біля неї є елементи, що дають їй велику ударну силу. Це є інша проблема, яка не належить до предмету нашого досліду, а яка повинна б бути основно вияснена, як ключ до зрозуміння сучасних подій у світі. Ця сила, коли її мимоходом заторкнути, лежить у великій напрузі політичної волі, що прихована в марксизмі у формі матеріялізму. «Науковий соціялізм» є сильний всією зовнішньою науковою формою, своїм раціоналізмом, своєю в основі однопричиновістю всіх суспільних подій і явищ. Це дає йому притягаючу силу серед інтеліґенції, інтелектуалів і робітництва, які не можуть чи не хочуть розбиратися у всіх тонкощах суспільного життя та в багатьох галузях наук.

Марксизмові вдалося створити довкруги себе різні міти. Перший з них — це міт науковости, про який ми щойно говорили. Його піддержують марксисти сьогодні всіми силами. Скріпити той міт, який починає хитатися, мали на меті, поминаючи інші причини, що про них говориться в нашій праці, дискусії на наукові теми в СССР в повоєнних роках.

Другий міт — це те, що одиноко марксизм бореться зі всією рішучістю за інтереси широких робітничих мас. Цей міт посилений був сильно кволістю й нерішучістю інших, немарксистських робітничих партій. Його вдалося марксистам-большевикам на території царської Росії повернути проти марксистів-меншевиків, а згодом проти всіх соціялістичних і марксистських партій, які не підпорядкувалися Москві.

Третій міт — це комунізм як образ «ідеального суспільного устрою».

Сила марксизму чи марксо-большевизму у його гнучкій тактиці, що є підбудована елястичною діялектикою,

яка дає йому змогу використати всі протиріччя внутрі народів і між ними, а зокрема штовхнути проти західніх великодержав визвольні рухи в Азії та в Африці. Не мале значення для його розгонової сили, для його зовнішньої експанзії має своєрідний симбіоз марксизму з нахальним російським імперіялізмом з одної сторони і кволість та нерішучість західних великодержав — з другої...

6. Ідеологічні злами марксизму в большевизмі

Що сталося з «науковим соціялізмом» під час його дії на території бувшої імперії Романових, а згодом під час його реалізації на території Совєтського Союзу? Чи потрапив він визволитися від своїх слабих і вразливих місць, від конфліктів з життям і науками, які стали йому органічними вже при його народженні?

Відповідь на це питання є дуже складна. Вся складність і труднощі лежать у слідуючих головних причинах:

1) ідеологічні процеси на території СССР є ще свіжі та не закінчені, а це не дає ні потрібної переспективи для об'єктивного наукового порівняння різних фактів і явищ, ні змоги побачити сам предмет досліду в цілому його розвитку, себто від початку до кінця;

2) імперія Романових не була клясичним тереном, де мали здійснитися «закони наукового соціялізму», бо під оглядом індустріяльним була вона країною відсталою. «Пролетарська революція» прийшла в ній не як вивершення соціяльно-економічних процесів у розумінні Маркса-Енґельса, але була вислідом цілого ряду інших причин. Цей факт дав формальну підставу Й. Сталінові для того, щоб на цьому факті оперти політично-економічну концепцію «соціялізму в СССР». Цей соціялізм — подуманий як переходовий період між колишнім капіталізмом в імперії Романових і майбутнім

«комунізмом». «Комунізм» мав би бути запроваджений щойно тоді, коли здійснені будуть для цього всі економічні та політичні передумови в СССР.

«Соціялізм» став плащиком для різних дивовиж в СССР. Ним прикривають большевики не лише нечуваний в історії людства зріст тоталітаризму у всіх галузях життя, але також відступлення від цілого ряду засад марксизму в економіці.

3) Від часу здійснення «пролетарської революції» на території бувшої імперії Романових, ЦК ВКП (б) виступає фактично в трьох ролях. Він є керівником КП СССР, совєтської держави і світового комуністичного руху. Останньо ще прийшло керівництво «народніми демократіями», себто країнами, що попали під панування Кремля протягом, чи у висліді, другої світової війни. Ця три- чи чотиро-лінійність діяльности ЦК КП СССР ускладнює часто пізнання справжніх мотивів, які стоять за його рішеннями. Причини різних рішень, що мають відношення до ідеології марксизму та зв'язані з її слабостями, які ми бачили вище, прислонюється і часто подається інші, неправдиві мотиви. Самі рішення, які є часто далекосяглого ідеологічного значення, видаються часто у формі адміністративних декретів тими чи іншими міністерствами СССР як нормування поодиноких відтинків життя. При тому це нормування часто зміняється.

Для пояснення цього замотаного клубка, для того щоб схопити суть розвитку марксизму в СССР, багато дослідників СССР впроваджує поняття «сталінізм». Але воно нічого не розв'язує, а навпаки ще більше ускладнює вже й без цього сильно замотану проблему. У слово «сталінізм» кидає кожний те, що підказує йому його політичне бажання: одні ним виправдують марксизм, мовляв, — не його вина в тому, що діється в СССР, а інші при допомозі «сталінізму» його засуджують.

«Сталінізм» — це магічне слово, впливає якось деформуюче на висновки всіх дослідників СССР і больше-

визму, що ним користуються. Для прикладу, д-р Клявс Менерт у своїй праці «Сталін проти Маркса» дав без сумніву цінний вклад у вияснення причин, які зложилися на усунення в СССР в 1934 році історичної теорії М. Покровського, а згодом в 1950 р. лінґвістичної теорії Я. Марра, що побудовані були на доктрині марксизму та довгий час були визнані єдино правильними напрямками в історії та лінґвістиці Совєтського Союзу.

Головну причину він бачить у все більших і більших концесіях в большевизмі на користь шовінізму та «російського супер-патріотизму», що пробився в різних ділянках і науках СССР. Менерт у своїй праці близький до правильних висновків, які він зі своєї аналізи мусів би зробити, і він пише:

«Сталінізм є сьогодні ближче до фашизму чим марксизму». (1) Але він не каже твердо, що носієм цього «фашизму» є російська провідна верства, на якої духові й політичні аспірації всі науки в СССР мусять рівнятися. Впровадження слова «сталінізм» затемнило цю ясність і очевидність.

«Сталінізм» затемнює теж погляд на большевизм у праці про розвиток «модерного комунізму» пера професора Массіно Сальвадорі. Він пише:

«Сталінізм — теперішня форма ідеологічного комунізму виявляється в пристосуванні принципів Маркса і Леніна до дійсности, яка розвивається дещо інакше чим теоретичні схеми Маркса. Термінологія залишається та сама, але поняттям надається інше супровідне значення і через відхилення від логічного думання витягаються висновки, які мають доказати ,що народні демократії відповідають тому, що мав на увазі Маркс і Енґельс...

«Цей спосіб відклику промовляє не лише до невишколених комуністів, але також до леґіонів інтелектуалів. При аналізі праці комуністичного способу думання не можна забувати, що комуністи є далеко від монополю на ірраціональне думання: вони лише роблять це ліпше...». (1)

1) Klaus Mehnert : « Stalin versus Marx, the stalinist historical doctrine ». Translated from German. London, George Allen and Unwin Ltd., 1952, ст. 113.

Волево-емоційні елементи, що їх М. Сальвадорі бачить у большевизмі в ірраціональному думанні, в часто заплутаних висловах, не лежать там, де їх автор хоче бачити. Ця «ірраціональність», це відхилення від теоретичних схем Маркса, мають своє джерело в апелі большевизму до супер-патріотичних почувань російського народу. Це «пристосування принципів до дійсности» дійшло справді до великої напруги за часів керування ВКП (б) Й. Сталіном, але теоретичні основи для нього положені були вже В. Леніном. Щоб зрозуміти, як це сталося та як впровадження цих «ірраціональних» елементів в доктрину марксизму відбивається на ній, ми дамо короткий перегляд розвитку ідеології большевизму.

Вся слабість економічних законів К. Маркса і Ф. Енґельса, що мали зі зростом індустріялізації вести всі країни від капіталізму до комунізму, стала вже очевидно видною для В. Леніна під кінець минулого сторіччя. Про це совєтський філософ Г. Александров пише:

«На переломі двох віків — 19-го і 20-го — марксизм, як теорія, стояв перед великими пробами. Кінчалася стара епоха й починалася нова. Значним змінам підлягло політичне, економічне і розумове життя народів. На порядку дня практично стало питання про переміну сучасного буржуазного суспільства в соціялістичне. Деякі положення, що висловлені були Марксом в середині минулого віку, не могли бути перенесені в нову епоху без того, щоб їх серйозно змінити та розвинути...

«Питання стояло так: або марксизм буде розвинений далі, він буде збагачений новим досвідом, новими положеннями й відкриттями, і тоді він збережеться та вті-

1) Massino Salvadori : « The Rise of modern Communism ». Henry Holt Company, New York, 1952, ст. 48-49.

литься й розвинеться як жива наука, а партія робочої кляси зможе будувати свою політику, опираючися на його принципи; або — поодинокі положення марксистської теорії застигнуть та закостеніють, застарілі його формули будуть зв'язувати в нових умовах діяльність робочої кляси і тим самим ця партія відступить від творчого розуміння марксизму, вона покажеться теоретично відсталою, безпомічною та не зможе будувати свою політику на наукових основах...

«Ленін був справжнім марксистом, який творчо зрозумів революційну суть вчення Маркса і досконало опановував теорію марксизму. Як представник творчого розуміння вчення Маркса, Ленін перший став на шлях дальшого розвитку марксизму, на шлях поліпшень цілого ряду його заложень, на дорогу доповнення марксистської теорії новими висновками, що випливали з нових обставин і нових завдань. Ленін розвинув думку, що марксисти не можуть дивитися на теорію Маркса як на щось закінчене та недоторкальне. Ця теорія, говорив Ленін, положила тільки угольний камінь тієї науки, яку соціялісти мають двигати далі у всіх напрямках, коли вони не хочуть відстати від життя...». (1)

Які ж конкретно слабі місця побачив Ленін в марксизмі і як він їх почав усувати?

Ленін мусів перш за все побачити, що імперія Романових є країна слабо індустріялізована, а робітнича верства слаба по відношенню до всього населення імперської території, де поверх 4/5 всієї людности жило на селах. Коли в таких умовах чекати на силу законів, що мали прийти від модерної індустріялізації, то треба б відложити думку про пролетарську революцію щонайменше на кілька десятиліть. При цьому він не міг замкнути очей на той факт, що економічні закони К. Маркса та Ф. Енґельса не здійснюються навіть у високо індустріялізованих країнах західньої

1) «Под великим знаменем Ленина-Сталина». Доповідь Г. Ф. Александрова на засіданні, що призначене було 22-гій річниці з дня смерти В. Леніна. «Известия», 22-го січня 1946 р.

Европи, бо їм протиставляються інші суспільні сили. Маючи на увазі ці процеси, він мусів доглянути всю невиправданість надій на революцію здолу, від суспільно-економічних процесів.

Дивлячись критичними очима на ситуацію, Ленін добачив, що не можна переоцінювати сили пролетаріяту, який є стихією, що має багато енерґії, але якій часто бракує залізної організації та твердого керівництва.

Ленін, — не лише теоретик, але й практичний політик, — не міг не добачити того великого значення, яке в революції на території імперії Романових мусить відограти селянство, яке творило основну масу населення. Це саме відносилося до національно-визвольних рухів як на території царської Росії, так і поза нею. Хвиля націоналізмів почала вже в той час виразно підміновувати та розкладати різні багатонаціональні імперії, що сформувалися на протязі попередніх століть.

В. Ленін дав відповідь на всі ці питання і її можна звести до слідуючих головних точок:

1) пролетарська революція в Росії є можлива зараз, бо вона почнеться не там, де промисловість найсильніше розвинена, але там, де ланцюг світового імперіялізму є найслабший (теорія імперіялізму);

2) в пролетарській революції в Росії і в інших країнах відограють велику ролю національно-визвольні рухи й селянство. Їх треба взяти до уваги та використати для революційної ламки на території імперії Романових як і для боротьби проти капіталізму у всьому світі;

3) комуністична партія не може чекати на здійснення індустріялізаційних процесів, не може йти у хвості робітничого руху. Партія мусить твердо керувати революційною боротьбою і формувати самі робітничі маси, їх клясову свідомість і енерґію;

4) всі засоби є добрі, коли вони ведуть до перемоги. Індивідуальний терор є слабо успішний в революційній боротьбі. Треба стосувати масове насильство.

Це ті головні елементи, які большевизм впровадив в «закостенілі формули», як каже Александров, «наукового соціялізму». Вони є «ірраціональні», але вони випливають з вдачі людини, з її гону до приватної власности й національних почувань, що виявилися досі побіч релігії двома найсильнішими факторами в людській історії, а не з формулок як це хоче бачити М. Сальвадорі.

Джерело формулок лежить у матеріялістичній діялектиці К. Маркса і Ф. Енґельса. Коли вони в большевизмі проявилися в нових формах, то не тому, що В. Ленін чи Й .Сталін вчилися середньовічної софізматики, але причина лежала в тому, що їм часто важко було зв'язати строго раціональні тези марксизму з «ірраціональними» кличами большевизму або засади «наукового соціялізму» з практикою й вимогами життя...

Впровадивши нові елементи в ідеологію «наукового соціялізму», В. Ленін хотів якнайменше порушити всю науково-світоглядову будову твору К. Маркса і Ф. Енґельса. Це зокрема відносилося до всієї її світоглядової та програмової частини (діялектично-матеріялістичний погляд на життя, здійснення комунізму як остаточна програма партії, тощо), в яку він як марксист не лише вірив, але яка потрібна була йому також для тої самої «пролетарської революції» у світі та для політичної розгри з іншими марксистськими партійними групами. І в той час, коли В. Ленін наголосив принципи, які виміряні були проти слабо діючого марксистського закону про концентрацію капіталу та про зріст зубожіння широких мас населення, що мало впарі з тою концентрацією розвиватися, які мали виправдати революцію (негайну) в Росії та дати большевицькому рухові велику динаміку, що криється в суб'єктивних факторах індивідуального та збірного життя.

Він одночасно обороняв найбільш пристрасно та безоглядно всі старі слабі місця доктрини К. Маркса і Ф. Енґельса. Найкращим виявом цього була його праця про матеріялізм і емпірокритицизм, що появилася в

1909 році, де він захищав матеріялізм перед різними науками та течіями, які підважували наукові теорії що на них був побудований «науковий соціялізм». Це саме робив у тридцятих роках Й. Сталін, який тоді, коли відкрив брами для цілого ряду капіталістичних методів господарства і для вибуялого російського суперпатріотизму й шовінізму, викладав у своєму діялектичному й історичному матеріялізмі всі застарілі погляди К. Маркса і Енґельса про основи матеріялістичного світогляду. І для цього, щоб поєднати марксизм з ленінізмом, соціялізм з капіталізмом і інтернаціоналізм з російським шовінізмом, зберігаючи при тому непорочність першого, створено було цілий ряд формул...

Наголошення суб'єктивних, волевих і емоційних елементів у формі кличів і відповідних гасел, разом з терором і з іншими сприяючими силами та обставинами, що лежали поза большевицькою партією, запевнили В. Ленінові перемогу в революційних подіях на території Росії в 1917-20 роках. Бажання реалізувати марксистські гасла на території Росії і «комунізм» у світовому маштабі закінчилися удержавленням торгівлі, транспорту та великих індустріяльних підприємств, впровадженням деяких марксистських принципів в організації господарства. і відступом хвилі марксистського руху до обкроєної території бувшої імперії Романових.

НЕП був навіть відворотом від тих позицій, що їх большевики здобули в періоді воєнного комунізму, і в практиці він став перемішанням деяких принципів марксизму з концесіями для приватно-власницьких елементів, головно селянства, російського великодержавництва з національними аспіраціями поневолених колись царською Москвою народів.

Під кінець двадцятих років на території СССР і у світі складалася слідуюча картина:

Сила національних рухів ще більше зросла в порівнянні з попереднім десятиріччям і в них маніфестува-

лася велика динаміка національної ідеї. Самостійницькі аспірації немосковських народів дійшли до нового зеніту й Україна устами М. Хвильового кинула небезпечне для Москви гасло «Геть від Москви!». Соціяльні пристрасті в Европі заспокоювалися. Приватно-власницькі елементи на території Совєтського Союзу, а зокрема селянство, все більше розросталися та скріплювалися. Сила ВКП (б) була явно підміновувана опозиціями з ліва й права.

У такій ситуації Й. Сталін рішається на боротьбу з приватно-власницькими елементами, на форсовне насадження індустріялізації згори, що мала б скріпити сили пролетаріяту і соціялістичного сектору. Та перші роки першої п'ятирічки наявно демонструють недокровність марксистських побудників до господарської творчости. Удар по селянству та насильна колективізація дають у висліді не лише трагедію мільйонів селян, але також негайно підривають всю сільськогосподарську продукцію СССР. У цій ситуації Й. Сталін почав розглядатися за тривалим, певним союзником. Він знайшов його знову в суб'єктивно-емоційних елементах національної ідеї, цим разом в московсько-російському супер-патріотизмі, в його духовому та політичному імперіялізмі.

Немає в нас сумніву в тому, що на остаточному виборі заважили інші, глибші причини. Найголовніші з них ми бачили би слідуючі:

1) натиск московсько-російських імперіялістичних традицій на марксо-большевизм, його внутрішню й зовнішню політику, який слідний є в підпільному періоді роботи большевицької партії, а який якскраво виявився в роках 1917-21 (окупація України московсько-совєтськими військами, змагання за збереження колишніх територій в складі червоної імперії, не дивлячись на їх прагнення до повної самостійности), а згодом у першому десятиріччі після здобуття влади большевиками (централізація влади в Москві, систематичне обтинання політичних і економічних прав немосковських республік в складі СССР);

2) своєрідна спорідненість психіки московського народу з основними елементами марксизму (вибуяла зовнішня експанзивність, нахил до скрайности, колективізм у побуті та способі думання, звихнений месіянізм, тощо;

3) переважаюча більшість в рядах ВКП (б) російського членства, яка в парі з іншими елементами визначувала напрямок національної асиміляції, якому мусів підлягти марксизм;

4) політично-стратегічні міркування, які вказували на те, що московсько-російський терен, його населення та історичні традиції вигідні для бази великої евразійсько-континентальної імперії та для наступальних і оборонних воєнних операцій.

Вислів свому остаточному виборові дав Й. Сталін, обмосковлений грузин, у насильній ліквідації цілих сотень українських культурно-наукових працівників в роках 1927-30, а згодом в особливо жорстоких методах колективізації селянства в Україні, де зорганізовано штучний голод, від якого згинули мільйони свідомих українських селян.,

Цей новий період в житті СССР почав скоро знаходити свою термінологію в таких словах як «совєтська родіна», «передовий російський нарід», які замінили «пролетаріят», що залишився лише для зовнішнього вжитку. Та проте, маючи очевидно на увазі цю чотирогоровість, у якій виступає сьогодні ЦК ВКП (б), Й. Сталін не рішився на те, щоб до очевидного вже московсько-марксистського союзу достосувати та перебудувати всю ідеологію марксо-большевизму. Замість цього органічного та логічного кроку прийшли різні парадокси. Російська історія, а слідом за нею у великій мірі вся література та мистецтво, почали все більше ставати незалежними від клясової боротьби та інших марксист-

ських законів суспільно-історичного розвитку, а минуле України, Білорусії, Кавказу, Туркестану — в парі з тим, як в ньому штучно перебільшувано московсько-російські впливи — ніяк не звільнялося від тих самих законів К. Маркса і Ф. Енґельса. Роля марксистських законів в історії інших народів поза СССР теж штучно прибільшувалася.

Все це збільшувало вражаючі протиріччя в різних ділянках життя й наук СССР, а зокрема розбіжність між марксо-большевицькою теорією та щоденною дійсністю, яку все важче й важче було вложити у світогляд і програму «наукового соціялізму». І ці розбіжності виявилися зо всією силою в ідеологічній кризі СССР в роках після другої світової війни.

III. БЕЗПОСЕРЕДНІ ПРИЧИНИ АКТИВІЗАЦІЇ ІДЕОЛОГІЧНОГО ВІДТИНКУ

1. Лицем до конкретних фактів і обставин

Розгляд сформування доктрини «наукового соціялізму» і тих причин, які фатально заважили на ньому, вказали нам на те, що слабі та вразливі місця, конфлікти з науками і життям були і є органічні плодові К. Маркса і Ф. Енґельса. Далі ми побачили, що большевизм намагався направляти деякі слабості марксизму, але ця направа була поверховна та несмілива. І під кінець останнього розділу ми зустрілися з відродженим російським імперіялізмом, який почав виповнювати своїм змістом форми ідеології марксо-большевизму.

Так ми побачили найглибші джерела, звідки прийшли непорозуміння й конфлікти між різними галузями наук з одної сторони, а доктриною марксо-большевизму з другої, але й досі ми не дістали ясної відповіді на те, які конкретні й безпосередні обставини зложилися на те, що ЦК ВКП (б) змушене було до «інтервенції» в різні галузі наук саме в 1947-52 роках.

Насувається цілий ряд запитів: чи слабі місця ідеології марксо-большевизму виладувалися якось самочинно в нагальний конфлікт з науками? Може цей конфлікт вибух з великою силою під впливом конкретних сил і обставин? Чи тією конкретною силою був лише впроваджений відкрито в Кремль російський імперіялізм? Може, сильні, нові концесії для нього викликали всю кризу?

Відповідь на ці питання ускладнюється деякими фактами. Перш за все ми вже ствердили, що концесії для російського імперіялізму пробиваються так, щоб якнайменше вносити ферменту в ідеологію марксо-большевизму, яка потрібна Кремлеві для того, щоб паралізувати національно-визвольні рухи на території СССР та держати в залежності від себе Комінформ, комуністичний Китай, тощо. Коли так, то російський супер-націоналізм не міг бути одинокою силою, яка змусила б Кремль до такої сильної «інтервенції» в різні галузі наук. Не можна всіх проблем ідеологічно-наукового відтинку СССР в повоєнних роках пояснити теж лише слабими та вразливими місцями доктрини марксо-большевизму, чи одиноко зростом ворожих до неї наукових течій і поглядів. Коли ж вони навіть були б, то й для їх поширення мусіли б бути сприяючі обставини.

Всі ці запити й проблеми заставляють нас приглянутися ближче духовим, суспільним і політичним процесам в СССР під час і після другої світової війни.

2. Впливи другої світової війни

Друга світова війна створила цілий ряд передумов для виникнення нових духово-суспільних процесів на території СССР, для скріплення чи зміни старих. Ці переміни мали вирішальний безпосередній вплив на ідеологічну кризу 1947-52 років. Найважніші фактори, які гостро заважили на ній, ми бачили б слідуючі:

1) відкриття залізної заслони й проникання духових і наукових впливів на територію СССР;

2) зріст сил і ідей національно-самостійницьких визвольних рухів немосковських народів на території СССР;

3) сильний підйом московсько-російського шовінізму та скріплення його впливів в рядах партії, армії та господарської й політичної адміністрації;

4) відродження на території СССР приватно-власницьких почувань та елементів.

До розгляду цих проблем ми переходимо в поданій нами черзі.

Друга світова війна принесла не лише перемогу червоної армії, але вона одночасно скріпила в цілому ідеї, впливи й сили, що були загрозливі для марксо-большевицької ідеології та совєтського режиму в цілому.

Союз Кремля зі західніми великодержавами, що вимушений був розвитком воєнних подій, дав не лише трагічну Ялту, Потсдам і пересунення безпосередніх впливів Москви на лінію Бремен-Трієст, але він частинно відкрив залізну заслону, яка на протязі поверх двадцяти років ділила Совєтський Союз від решти світу. Цю заслону піднесли також наступаючі в 1941 році на схід німецькі армії й велика частина европейської території СССР опинилася в безпосередньому контакті зі середньою, а частинно і західньою Европою. Замкнені довгий час та ізольовані від усього світу, громадяни Совєтського Союзу двома великими хвилями зустрілися безпосередньо з центральною Европою: перший раз як робітники, примусово загнені на працю в Німеччину, вдруге у формі мільйонових армій СССР, які перейшли всю европейську територію по лінію Бремен-Трієст, а згодом залишалися на ній довший час у формі окупаційних військових частин.

В атмосфері совєтсько-альянтського союзу літератор СССР мав змогу свобідніше слідкувати за літературою ЗДА, Англії чи Франції, а філософ, біолог, економіст міг вільніше користуватися духовими та науковими надбаннями Заходу. Це дало у висліді, не дивлячись на всі заходи Кремля, щоб не допустити до цього, — збільшення ідейних і наукових впливів Европи й Америки на СССР.

Примусово вивезені робітники й частини Червоної Армії побачили своїми власними очима ту Европу, яку їм досі совєтська пропаґанда представляла як одну кар-

тину людського горя й злиднів, що мали б бути продуктом капіталізму. Але европейські країни зовсім не були такі бідні, як це малювала совєтська пропаґанда. І хоч робітники СССР та червоноармійці бачили їх сплюндровані та виснажені війною, то все таки населення жило там далеко вигідніше та краще чим у мирний час в СССР. Це мусіло заставляти думати та порівнювати «гнилу капіталістичну систему» зі соціялізмом СССР і робити відповідні висновки. І ці висновки некорисні були для совєтського режиму.

Вплив Заходу в різних формах та різними шляхами на колись ізольованого громадянина СССР, під час і після другої світової війни, належить до найцікавіших наукових питань, для розроблення якого є вже багато матеріялу у формі статтей чи споминів тих, які ці впливи на собі переживали, та у вигляді розпорядків совєтського уряду й партії, що мали на меті з тими процесами боротися. Обмежені розмірами нашої праці, ми тут можемо тільки ствердити, що в тих психічних зламах і впливах Заходу ЦК ВКП (б) побачив для себе смертельну небезпеку.

Про це говорять промовисто слідуючі факти: 1) демобілізовані на окупованих теренах Европи в роках 1946-49 частини Червоної Армії перекидалися Кремлем для своєрідної карантини на Далекий Схід чи в Азію; 2) репатрійованих, колись забраних в Німеччину примусово, робітників — у більшості випадків змушувано «поселитися» далеко від своїх рідних міст чи сіл, щоб вони, очевидно, не принесли туди правдивої картини про Европу та свої ново-зроджені думки... ; 3) на це вказує теж виразно промова В. Молотова з 6-го листопаду 1947 року з нагоди 30-тиріччя Жовтневої Революції, де він між іншим сказав:

«Наємні буржуазні письменники закордоном заповідали в час війни, що совєтські люди, які у воєнних походах познайомилися з устроєм і культурою Заходу, що побували в різних місцях і столицях Европи, вернуться

додому з бажанням, щоб такий лад закріпити на Батьківщині. А що вийшло? Демобілізовані вояки й старшини, вернувшись на Батьківщину, взялися ще з більшим запалом закріплювати колгоспи, і стали в передові лави совєтських патріотів.

«У нас ще не визволилися від рабства й низькопоклонства перед Заходом, перед капіталістичною культурою. Не дивно, що пануючі кляси старої Росії були нерідко у великій духовій залежності від вище розвинутих в капіталістичному відношенні держав Европи. Це давало змогу культивувати серед деяких кругів старої інтеліґенції рабське визнання неповноцінности й духової залежности від буржуазних країн Европи. Не визволившися від тих поганих пережитків, не можна стати справжнім совєтським громадянином. От чому совєтські люди є проникнуті таким рішучим стремлінням до того, щоб чим скорше покінчити з тими пережитками минулого, щоб розгорнути безпощадну критику всіх і всяких проявів низькопоклонства й рабства перед Заходом і його капіталістичною культурою». (1)

Вивчивши ментальність кремлівських лідерів, ми знаємо, що вони у своїх промовах намагаються вибілювати все, що є для них чорне та що ніколи не говорять про проблеми, які для них не існують. Чи говорив би про впливи заходу на бійців і старшин Червоної Армії В. Молотов, коли такі не існували б? Чи не є підчеркненням небезпеки цих впливів для Кремля, коли говориться про те, що «совєтські люди (фраза, яку треба читати ЦК ВКП (б) — примітка наша) є проникнуті таким рішучим стремлінням до того, щоб чим скорше покінчити з тими пережитками минулого, щоб розгорнути безпощадну критику всіх і всяких проявів «низькопоклонства й рабства перед Заходом і його капіталістичною культурою»?

---

1) Промова Молотова «Тридцатилетие Великой Октябрьской Социалистической революции», «Правда», 7-го листопаду 1947 р.

Загроза від збільшених наукових впливів для різних положень марксо-большевизму виявилася згодом найкраще в дискусії на біологічні теми, що про них була вже мова вище. Це саме видно з дискусії на фізіологічні теми, де треба було мобілізувати всі сили на оборону вчення Павлова «про діяльність вищої нервової системи, що зумовлюється умовами буття кожного організму», проти «ідеалістичних поглядів клініцистів», що посилені були впливами Заходу, які підривали матеріялістичну тезу марксизму про те, що людське думання й пізнання є витвором матерії. Є. А. Астратян пише про це слідуюче:

«Небезпека для поширення вчення Павлова загрожує з боку завзятих противників матеріялістичного вчення Павлова— тієї малочисельної групи клініцистів (М. О. Гуревич, А. С. Шмарьян, А. О. Едельштейн і їх однодумців), які до цього часу орієнтуються на реакційні концепції буржуазної медицини. Але небезпека постає теж зі сторони тих совєтських клініцистів і лікарів, які через нерозуміння або незнання вчення Павлова не доцінюють його значення для медицини». (1)

Лише під кутом зросту небезпеки для марксо-большевизму й совєтського режиму з боку впливів Заходу можна зрозуміти різні місця критики книжки Александрова про історію західньої філософії. Коли впливи Заходу стали такі небезпечні, то не можна було вже представляти Геґеля та інших філософів Заходу з їх добрими і злими сторонами, як це робив Ф. Енґельс, В. Ленін, а згодом Й. Сталін, але треба було поставитися до них ще більш критично.

Воєнні роки скріпили теж значно сили та ідеї національно-визвольних рухів немосковських народів. На це зложилися різні причини. Не мале значення мав

1) Є. Астратян: «Учение Павлова — основа медицинской науки». Журнал «Советская Книга», орган Академії Наук Союза СССР. ст. 20.

той факт, що протягом другої світової війни різними, в більшості нелеґальними шляхами та проти волі нового окупанта, пробилися на територію України, Білорусії, Кавказу та Криму чолові представники еміґрації тих немосковських народів СССР. Вони у великій мірі допомогли місцевим силам зорганізуватися ідейно, політично та створити сильні підпільні мережі й повстансько-партизанські загони.

Не без впливу на дальші події в СССР була й та обставина, що в критичних для Кремля роках другої світової війни ЦК ВКП (б) змушений був більше прислухатися та толерувати національно-самостійницькі настрої не лише на окупованих німцями теренах, але також у себе — на совєтській території. Українські, білоруські, литовські, лотиські, естонські, грузинські та інших народів СССР письменники й науковці в далеких містах Уралу, Сибіру, дістали більше змоги писати про свої народи в національному дусі чим вони мали колись у своїй батьківщині... Їх патріотичні заклики потрібні були тепер Кремлеві для піднесення патріотичних настроїв бійців і старшин немосковських народів, що кервавилися чи то в рядах протинімецьких партизан, чи то в обороні Москви, Ленінґраду, Сталінґраду. Але ці, написані на чужині, вірші, оповідання, повісті, наукові твори стали невигідними та небезпечними для Кремля тоді, коли Сталінґрад, Київ, Мінськ, Ковно, Риґа були звільнені від німецької окупації. Типовим прикладом для цього може бути вірш українського письменника Сосюри «Любіть Україну», що написаний був в 1943 році. Заклик до любови України був тоді потрібний і вірш друкувався та поширювався серед українських селян, робітників, партизан. Але коли минула зовнішня небезпека, українці мали любити не Україну, а Москву і вірш був засуджений органом ЦК ВКП (б) «Правда», як вислів «буржуазного націоналізму» та «ізоляціонізму».

Вернувшись на українську територію в 1943-44 роках, большевики тут застали слідуючу картину: десятки

тисяч українських партизан, що були добре озброєні та забезпечені харчами; терен охоплений ціпко підпільно-революційною мережею, що мала до своєї диспозиції масову літературу, відозви, що закликали до боротьби проти сталінської та гітлерівської тиранії, що критикували марксо-большевицьку ідеологію, антирелігійну, антисоціяльну й антинаціональну політику Москви.

Подібна картина була на Білорусії та в прибалтійських країнах. Наступаючі на захід частини Червоної Армії зустрілися з першою лінією чітких протибольшевицьких ідей й концепцій, для яких підтвердження лежало не лише в тому, що вони бачили в совєтській дійсності, але й у тій картині життя, що вони їх мали побачити у різних країнах Европи.

Під час війни зріс і ще більше скріпився постійно живий у російській історії месіяністично — імперіялістично — настроєний московський супер-націоналізм. На його вибуяння вплинула не лише героїчна оборона Москви, Ленінґраду чи Сталінґраду, де билися, зрештою, не лише москалі, але й українці, білоруси, балтійські народи, туркестанці, казахи, узбеки тощо але й вся довоєнна діяльність ЦК ВКП (б), який у міру розвитку «соціялізму в СССР» ставав все більше й більше московсько-російський не лише по своєму персональному складі, але й по своїй роботі та політиці...

До вибуху другої світової війни, протекціонізм ЦК ВКП (б) по відношенні до московського народу виявлявся більше у формі фактів, які виміряні були проти інтересів немосковських народів чим у формі офіційних заяв і змін в ідеології марксо-большевизму. В останніх роках 3-тьої декади нашого століття ці факти почали ставати все більш промовистими, а на доказ протекціонізму на користь духових, політичних і економічних інтересів московського народу пробилися парша офіційна заява Й. Сталіна та зміна в дотеперішній інтерпретації большевиками російської історії. В 1931 році, найбільше критичному році не лише першої п'ятирічки

але й індустріялізації Совєтського Союзу взагалі (1), Й. Сталін заговорив про те, що «мать Рассєю» били в минулому всі (польська шляхта, німецьні барони, тощо) тому, що вона була країною відсталою. І з тієї промови виходило ясно, що індустріялізація подумана є не лише як господарський чи соціяльний фактор, але що вона одночасно має служити для скріплення престіжу матушки Рассєї.

В 1934 році Й. Сталін і В. Молотов підписали постанову СНК про зміну в навчанні історії у школах СССР. Історія царської Росії не мала вже бути більше описом тюрми народів і людей, як це було досі в марксистсько-клясовій теорії історика Покровського, але вона мала бути образом людського проґресу у всіх ділянках життя. Теорія і праці історика Покровського та його прихильників були визнані шкідливими; історія царату об'єднуюча місія Москви, як столиці царської імперії, мали бути намальовані в нових красках.

Напередодні другої світової війни та під час неї, виразно промосковські факти та заяви ЦК ВКП (б) стали сильно зростати. В процесі переорганізації Червоної Армії, яка з армії пролетаріяту мала стати

1) В 1931 році продукція в різних галузях виробництва СССР почала спадати в порівнянні з попереднім роком. Якість продукції все більше погіршувалася, затрати сировини й коштів, замість спадати, як це передбачував плян, все більше підносилися. Основний опис цих явищ знаходимо в брошурі економіста Петровського, що дістала іронічну мабуть назву «Випереджуємо п'ятирічку», та в творах чужинних дослідників господарського життя СССР, а зокрема в працях Р. Швайцера та К. Міхеля (K. Michael: «Die qualitative Leistung und die Betriebsverhaeltnisse der sowjetrussischen Industrie». Ostraum Berichte, Heft 2. 1935; Dr. R. Schweizer: «Das Experiment der Industrieplanung in der Sowjetunion», Berlin 1934).

Труднощі в індустріялізації підчеркнені були Й. Сталіном в його лютневій промові на першій конференції працівників промисловости та в червневій промові того ж року до економістів, де він висунув відомих 6 передумов, які мали зрушити дальший поступ індустріялізації. Одною з головних передумов мало бути усунення уравніловки, себто решток марксистських засад в оплаті робітника.

армією «родіни», відновлено не лише старі царські погони, але одночасно віджили старі герої царату — Олександер Невський, Кутузов, Суворов, що їх іменами названо найвищі відзначення за геройство в совєтській Армії. Іван Ґрозний і Пьотр I, що були недавно катами й сторожами царської тюрми народів у насвітленні історичної школи Покровського, стали нагло великими державними мужами, творцями російської імперії та об'єдинителями різних народів. Про ці зміни пише Е. Кренкшов у своїй праці про «Тріщини в мурах Кремля» слідуюче:

«Одним із найважливіших есеїв на цьому полі (змін у насвітлюванні царської історії — примітка наша) була праця проф. Віппера про життя Івана Ґрозного. Віппер почав писати про Івана Ґрозного в 1922 році, у стилі, який був тоді прийнятий. В 1942 році він створив змінену версію, у вступі до якої є замітка, яка не дає необережному читачеві жодних вказівок на те, яке велике відхилення відбулося в його власному підході до проблеми. Віппер пише:

«Перше видання мойого есею «Іван Ґрозний» було опубліковане в 1922 році. Пізніше поява нових джерел і оригінальних праць істориків СССР заставили мене змінити свою працю і видати її в новому, зміненому, виданні».

Загальна зміна нової інтерпретації найкраще видна з власної атаки Віппера на істориків 19-го століття, яка є одночасно атакою на його власні минулі погляди. Віппер пише: «Всі вони страждають від дефекту, який зложився на погляд про Івана Ґрозного. Вони цілковито байдужі до зросту московської Держави, її великої об'єднуючої місії, до великого образу Івана IV-го, його військових поліпшень, і його блискучої дипломатії. Ті студії про Івана Ґрозного в деякому відношенні пригадують Сенеку, Тацита, Ювеналя — які у своїх гострих нападах на римських деспотів сконцентрували свою увагу на палатних і столичних аферах, а залишилися

байдужими до розмірів, кордонів і слави славної імперії». (1)

Е. Кренкшов належить до тих дослідників СССР, що дивляться відкритими очима на совєтську дійсність, він бачить зріст «російського супер-націоналізму» й намагається шукати його перших джерел в російській історії, в прикметах московського народу. Проте його висновки затемнюються однобічними даллінськими теоріями про розвиток СССР (2) і фалшивою концепцією Вашінґтону про «недразнення російського націоналізму» і він схильний є перекинути головну вагу у тих змінах по відношенні до Івана Ґрозного на бажання Й. Сталіна — виправдати якось свій терор і весь совєтський тоталітаризм.

Ми не заперечуємо ролі того моменту, але було б великою помилкою віднести ці зміни лише до особистих комбінацій Й. Сталіна та до його спроби виступити в ролі модерного Івана Ґрозного. В новому насвітленні того чи не найбільш кривавого і жорстокого деспота людської історії, що його блискучий опис дав С. Ґрегем у своїй книжці «Іван Жорстокий» (3) підчеркується новою совєтською історичною концепцією те, що він поширював московську державу, що він «об'єднував» інші країни, щоб поширити її межі, зробити її сильнішою та славнішою. Коли ж Й. Сталін хоче виправдати свій терор та страждання всього населення, то беручи аналогію до Івана Ґрозного, його жорстокість можна

---

1) Edward Crankshaw: «Cracks in the Kremlin Wall», New York, The Viking Press, 1951, ст. 121-122.

2) Д. Даллін пояснює цей розвиток двома головними чинниками: 1) стабілізацією та удержавленням колись революційного руху, 2) зиґзаками або бічними ходами совєтського уряду. Для точнішого пізнання того вияснення дивись: David J. Dallin: «The real Soviet Russia». New Haven, Yale University Press, 1947.

3) Stephen Graham, «Iwan the Terrible», New Haven, Yale University Press, 1933.

теж виправдати одиноко зростом «слави» і «кордонів» «московської держави».

Ми зрештою не є приклонниками натягання певних фактів в одну чи другу сторону. Ми за те, щоб один факт бачити у світлі цілого ряду інших, що складаються разом на процес розвитку певного явища, що дає змогу правильно зрозуміти поодинокі факти. А фактів, які підпирають наше розуміння суспільних процесів в СССР ми маємо багато. На доказ правильности нашого розуміння головної причини, яка стояла за зміною в большевицькій концепції історії, за зміною погляду на Івана Ґрозного, на Петра І-го і інших чолових предствників колишньої февдальної або царської Росії, ми маємо багато доказів. Тут наведемо лише деякі у формі запитів. Як пояснити той факт, що в тридцятих роках російські еміґранти у Франції, на Далекому Сході почали масово приймати совєтське підданство та вертатись на «родіну«? (1) Чи змінився тоді жорстокий режим в СССР? Чому в тому самому часі не було вже майже одного випадку повороту на «родіну» українця чи білоруса, а навпаки — хвиля нових втікачів котилася на захід? Як же ж тоді пояснити те, що Й. Сталін 24-го травня 1945 р., на бенкеті в Москві з приводу закінчення другої світової війни, говорив суперпатріотичну промову про хоробрість, витривалість і керівну ролю російського народу? (2) Як пояснити зміни в лінґвістичних науках, які прийшли в 1950 році, які поставили російську мову в упрівілейоване положення? Як пояснити, що на місці всіх чужих вчених, яких еліміновано з наук СССР в 1947-1952 рр., або яких ролю в розвитку наук послаблено, прийшли виключно московські імена? Відповідь може бути одна і її, вагаючися дуже довго, змушений був дати цитований вже вище Е. Кренкшов словами:

1)Росіянин, протоєрей М. Медвєдєв у своїй книжечці: «Критика Русской Идеологии», виданій в Шангаю, в 1947 році, все, що діється в СССР, пояснює минулою російською історією та прикметами російської людини, він пише: «В Шангаю, для прикладу, більша половина (росіян — примітка наша) взяла совєтське підданство».

2) Й. Сталін сказав між іншим у цій промові: «Товариші, дозвольте мені одну більше чарку: останню. Я п'ю за здоров'я совєтського народу, а особливо за здоров'я російського народу. Я п'ю особливо за здоров'я російського народу, бо в цій війні він виявився видатною нацією між іншими народами, які належать до Совєтського Союзу. Я п'ю за здоров'я російського народу, бо в цій війні він здобув загальне признання серед народів нашої країни, як керуюча сила Совєтського Союзу».

«Сталін і його історики відкрили етап для менше чи більше відкритого повороту велико-російської експансивної політики, яка має відбуватися зі всією силою в теперішній час. Московія при допомозі марксистського жарґону має оправдати себе, як визвольна сила у всьому світі. Росія є визволяючою силою внутрі СССР, а СССР є визволяючою силою всього світу». (1)

* * *

Під час війни піднялися та скріпилися теж значно приватно-власницькі нахили та елементи, що їх Ґ. Маленков називає «залишками приватно-власницької моралі та способу думання». Ці «залишки» були й є постійно живі на території СССР і вони мають своє джерело в психіці людини. Під час війни вони зросли значно на території СССР, не в малій мірі під впливом совєтської пропаґанди, яка, щоб здобути симпатії селянства, яке було до режиму настроєне вороже, почала поширювати неофіційно поголоски про можливість привернення приватної власности в різних ділянках господарства, після закінчення війни. Коли ж після закінчення воєнних дій цієї обіцянки совєтських аґентів не здійснено, селяни самочинно почали, де була змога, збільшувати свої присадибні господарства і зменшувати число днів та годин, випрацюваних для колгоспів. Такі тенденції були підтверджені цілим рядом втікачів з-поза залізної заслони в повоєнних роках. Про них також часто писала

1) E. Crankshaw: «Cracks in the Kremlin Wall», ст. 131.

совєтська література. Так для прикладу А. Караваєв у збірнику «Народное Хозяйство», ч. 2, за 1948 рік писав:

«Серед кологоспників є ще сильні індивідуалістичні настрої і дрібновласницькі тенденції: багато колгоспників не приймають активної участи в колективній праці й часто навіть не випрацьовують обов'язкового мінімуму трудоднів; в таких колгоспах грубо порушується устав сільсько-господарської артілі.

«Місцями приватне господарство колгоспників з допомічного переміняється в основне джерело їх доходів. На місце правильного поєднання приватних і загальних інтересів колгоспників приходить їх протиставлення. Це приносить великі втрати господарству артілі, всій масі совісних кологоспників і соціялістичному господарству». (1)

3. Перший бій і його наслідки

Після закінчення другої світової війни, ЦК ВКП (б) мусів побачити, що не дивлячись на зовнішню перемогу, все положення внутрі СССР є дуже складне та нагадує те, що було під кінець двадцятих років. Совєтський режим був сильно загрожений. Цим разом небезпека приходила від:

1) західніх духово-ідейних впливів на широкі маси населення СССР, на літературу й науки СССР, де захитувалися різні основні положення ідеології марксо-большевизму;

2) сильних національно-визвольних революційних рухів українців, білорусів, балтійських, кавказьких і азійських немосковських народів, від їх яскраво протибольшевицьких і протимосковських кличів та ідей;

1) А. Караваев: «О дальнейшем укреплении сельскохозяйственной артели», стаття в книзі «Народное Хозяйство СССР», збірник ч. 2, Госпланиздат, Москва, 1948, ст. 312.

3) приватно-власницьких елементів, а зокрема від селян, що вспіли під час війни скріпити свої сили.

Не були теж повністю заспокоєні амбіції російських військових кол, а зокрема найвищого старшинства, що сильно скріпило свої позиції під час війни та стало серцем відродженого російського супернаціоналізму.

Й. Сталін черговий раз рішається на протинаступ. Головні його удари виміряні були цим разом проти: 1) національно-самостійницьких сил немосковських народів, 2) західніх духових та ідейних впливів, 3) проти приватно-власницьких елементів, а зокрема індивідуалістично настроєнних селян.

Перші нищівні удари прийшлося прийняти національно-революційним силам немосковських народів СССР. Ними були партизансько-повстанські рухи українців, білорусів, литовців, лотишів та інших народів. На цьому відтинку, хоч Кремлеві й вдалося зробити деякі проломи, то все ж таки опір цих сил показався дуже сильний, бо вони мали своє коріння у загальному незадоволенні населення окупацією, а їх найсильнішою зброєю були їхні яскраві соціяльні й національні гасла. (1)

Погроми пішли одночасно на «буржуазно-націоналістичні» прояви в літературі, науці та побуті немосковських народів. Все, що написано було у свобідніших умовах під час війни й мало якийнебудь натяк на самостійність чи духову незалежність тих народів від Москви, — мусіло бути усунене.

Цю чистку, якій підлягала вся література й наука України, Білорусії, народів Прибалтики й Кавказу, може найкраще ілюструвати те, що діялося на українських землях. Про це дещо пізніше писав О. Корнійчук:

1) Цікавіший опис цієї боротьби знайде читач у статтях проф. Л. Шанковського: «Позалаштункова боротьба за владу в СССР». «Сводоба», чч. 215-219, жовтень 1953 р.

«Українські рядянські письменники, як і письменники всіх народів нашої Батьківщини, розгорнули рішучу боротьбу за ідейну чистоту радянської літератури, за піднесення її ідейного і художнього рівня.

«На Україні ця боротьба ускладнюється тим, що тут крім фактів безідейности, аполітичности і пошлости в літературі, засуджених в рішеннях ЦК ВКП (б), (1) в творах окремих українських письменників і літературознавців мали місце й небезпечні рецидиви буржуазного націоналізму, буржуазно-націоналістичних перекручень і помилок. Центральний Комітет КП(б)У в постановах про нарис історії української літератури, журнали «Вітчизна» й «Перець», репертуар українських театрів — викрив, піддав гострій критиці і засудив ці перекручення й помилки.

«В «Нарисі історії української літератури», випущеному Інститутом Літератури Академії Наук УРСР, а також в ряді робіт літературознавців — Возняка, Кирилюка, Косарика та інших питання української літератури трактуються з буржуазно-націоналістичних позицій. Автори іґнорували спільність розвитку російської і української культур, всіляко замазували вплив передової російської літератури на українську літературу, вихваляли реакційні, контрреволюційні твори, реставрували розгромлену в свій час «теорію» єдиного потоку розвитку української літератури.

«В ряді художніх творів, що з'явилися в роки війни і в перші післявоєнні роки («Українська хата» «Як Тарас їхав по Україні» — О. Кундзіча, «Софія» Л. Смілянського та ін.) романтизувались реакційні сторони минулого, ідеалізувалися патріярхальні пережитки в побуті людей Радянської України, іґнорувалися нові риси радянської людини. В циклі віршів Т. Масенка «З далеких доріг» культивувалося схиляння перед буржуазним заходом.

1) Постанова з 14-го серпня 1946 року.

«Боротьба з буржуазними націоналістами має в українській літературі свою велику і повчальну історію. Під керівництвом ЦК ВКП (б) і особисто товариша Сталіна більшовики України, на чолі з Лазарем Мойсейовичем Кагановичем, в 1926-1927 рр. розгромили «хвильовизм» — цю аґентуру українського фашизму в літературі...

«Бацилі хвильовизму і тепер подекуди ще живуть в середовищі деяких українських літераторів і продовжують шкодити успішному розвиткові нашої літератури. Боротьба з проявами націоналістичної ідеології лишається і тепер одним з найважливіших завдань української радянської літератури...

«Під впливом історичної дійсности, в умовах нашої багатонаціональної радянської держави національний характер втрачає дедалі риси своєї окремішности, відчужености, вбирає в себе риси, виховані в ньому радянською дійсністю...

«Український нарід, його інтеліґенція, ми — письменники — пишаємося тим, що нам припала честь сприйняти найпередовішу культуру в світі (підчеркнення наші) назвати її своєю близькою, рідною — культуру російського народу, культуру Чернишевського, Бєлінського і Леніна». (1)

Літературно-науковій творчості письменників і науковців України, Білорусії, Литви, Латвії, Естонії, Грузії, Туркестану, важко було вложитися в нове насвітлювання історії царської Росії, де московську державу представлялося як «об'єднуючу силу», а Івана Ґрозного, Петра І-го — як речників вселюдського поступу і добродіїв для немосковських народів. Вимоги до тих письменників і науковців зростали в міру того як треба було скоро пристосуватися до ще одної вимоги,

1) О. Корнійчук: «Література Радянської України перед великим ювілеєм», «Радянська Україна», Орган Центрального Комітету КП(б)У, Верховної Ради і Ради Міністрів Української РСР, за 2-ге серпня 1947 р.

до боротьби проти проявів західніх впливів, які знов у великій скількості викрито в першу чергу в західніх республіках СССР. Це положення ще більше ускладнювалося тим, що вони у насвітлюванні історичних фактів, побуту та в розвитку культури своїх народів мусіли на кожному кроці підчеркувати не лише «благодійні» впливи російського народу, але одночасно зобов'язані були придержуватися строго всіх засад марксизму про те, що вся історія й культура їхніх народів була строго клясовою та була відбиткою всіх законів «наукового соціялізму«.

Як у практиці виглядало та які наслідки дало примінення цих трьох принципів до духової творчости немосковських народів СССР, найкраще може свідчити те, що діялося в українській літературі. Малий образ цієї картини ми подамо на підставі уривків зі статті Леоніда Новиченка — Юрія Дольд-Михайлика під заголовком «Відповідальний обов'язок українських радянських письменників»:

«Найзапекліший і найлютіший ворог народу — український буржуазний націоналізм — вірно служить сьогодні американським імперіялістам, які, готуючи аґресивну війну проти нашої Батьківщини, намагаються підігрівати пережитки націоналізму в СССР, сподіваючись цим ослабити єдність радянських народів. Ось тому рішуча боротьба проти націоналістичної скверни (очевидно немосковських народів — примітка наша), в яких би формах вона не виявлялася, є першорядним обов'язком кожного радянського письменника.

«На прикладі порочного вірша В. Сосюри «Любіть Україну» партійна критика з великою силою показала всю тлетворність облудних націоналістичних ідейок, їх глибоку ворожість нашій соціялістичній дійсності, їх згубність для кожного радянського митця.

«Редакційна стаття «Правды» вчить нас того, як треба розпізнавати прояви ворожої ідеології в літературі і завдавати їм нищівного удару. Конкретний розгляд «Правдою» порочного вірша В. Сосюри особливо ясно показав, що впливи буржуазно-націоналістичної ідеології в літературі нині проявляються насамперед у прагненні замовчати новий соціялістичний зміст життя українського народу, применшити велич його завоювань, здобутих під проводом партії Леніна-Сталіна; в намаганні протиставити ідеям дружби і братерства радянських народів ворожі ідейки національної замкнутости й відокремлености; в ідеалізації минулого, у прикрашуванні всього віджилого та відсталого; у спробах принизити або обійти мовчаням видатну роль російського народу і його культури в розвитку братніх соціялістичних націй...

«Саме загострене почуття відповідальности за творчість кожного літератора дало змогу виявити та справедливо розкритикувати ідейні та художні помилки в таких творах як «Жінка біля Золотих воріт» Л. Первомайського, «На ярмарку» Ю. Яновського, «Наливайко» Івана Ле та ін...

«Через півтора року наша країна відзначатиме велику історичну дату — трьохсотріччя Переяславської ради. Немає сумніву, що ця дата буде відзначена рядом хвилюючих творів, в яких яскраво показуватиметься нерушима дружба російського і українського народів-братів...

«Мало нових книг виходить у видавництвах, мало нових творів друкується в журналах та й те, що друковане, часто невисокої якости. Особливу ж тривогу викликає становище драматургії, кінодраматургії і в галузі створення текстів для масових пісень.

«Фалшива немарксистська теорія безконфліктности завдала серйозної шкоди нашій драматургії, дезорієнтувавши багатьох драматургів і працівників театру. Звідси й результат: за останній рік—два українська драматургія майже не розвивалася, а нечисленні нові п'єси, поставлені театрами, як правило, швидко сходили зі сцени. Проте поки що й зараз не видно спроб вивчати

конфлікти в самій дійсності, підходити до їхнього розкриття з позицій соціялістичного реалізму.

«Усім відомо, яке велике значення має літературна критика в боротьбі за ідейну чистоту і високу художню досконалість нашої літератури. Тим часом, не зважаючи на окремі вдалі роботи українських критиків і літературознавців, ця ділянка продовжує недопустимо відставати. Окремі критики (Ю. Кобилецький, Ю. Бурляй, С. Шаховський), замість того, щоб допомогти нашій громадськості викрити порочні твори, самі їх навперейми захвалювали. Тепер же, коли всі письменники заходились виправляти припущені помилки, — ці критики мовчать.

«На роботах багатьох критиків все ще позначається відсутність бойової цілеспрямованости, недостатня увага до питань художньої форми, невміння перевіряти літературні твори самим життям. Критика часто замикається в рямки самої тільки української літератури, не розглядає її явищ у широких взаємозв'язках з процесами всієї багатонаціональної радянської літератури, і насамперед російської. Критики і літературознавці України ще не створили робіт про вплив великої російської літератури на творчість українських письменників, — а таких робіт наполегливо вимагає читач». (1)

Боротьба проти західніх духових та ідейних впливів на населення СССР, на частини Совєтської Армії в окупованих країнах Европи, на літературу й науку СССР, що її, як і боротьбу проти «буржуазного націоналізму» немосковських народів Совєтського Союзу, відкрила постанова ЦК ВКП (б) з 14-го серпня 1946 р., (2)

1) Леонід Новиченко, Юрій Дольд-Михайлик: «Відповідальний обов'язок українських радянських письменників», «Радянська Україна», 6-го липня 1952 року.

2) Постанова ЦК ВКП (б) з 14-го серпня 1946 року про журнали «Звезда» і «Ленинград» була формально засудженням «пошлих і безідейних» писань Зощенка та Ахматової. У практиці вона була сигналом до боротьби проти національно-самостійницьких ідей немосковських народів у літературі, проти західніх впливів та сіоністичних ідей в СССР.

виявлялася теж нелегкою. Ці впливи на лише, не дивлячись на всі ізоляційні протизаходи, (1) все більше просякали в душу бійців і старшин окупаційних частин совєтської армії, але вони задержувалися кріпко в різних галузях наук, а закрема в біологічних науках, фізіології та медицині, частинно в економічних науках, де сприяв їм фермент, про який була вже мова.

В 1946 році не вдалося теж Кремлеві розв'язати труднощів на відтинку селянського питання. Засуха в південно-західніх районах СССР, брак сільсько-господарських машин, недостача робочої сили на селі, що прийшла у висліді великих втрат в населенні під час війни, які зложилися на низький урожай у всьому СССР та викликали частинний голод в Україні, сприяли скорще зростові ворожої постави селянства до режиму, як навпаки. Не без впливу на ці настрої залишалася діяльність національно-революційних груп і відомості, які просякали зі заходу про заможне життя селян Німеччини, Австрії, Чехословаччини, Болгарії, тощо. Строгі кари, які накладалося на селян за «розкрадання» колгоспного майна на підставі окремо виданої постанови Ради Міністрів СССР і ЦК ВКП (б) з 19-го вересня 1946 р., не лише не кінчали конфлікту селян з режимом, але його ще більше ускладнювали.

Важке становище ЦК ВКП (б) ще більше драматизувалося тим, що діялося на відтинку наук Совєтського Союзу та ідеології марксо-большевизму. Цілий ряд наук знайшовся в стані якогось дивовижного імпасу та застою. Про кризу творчости в галузі філософії говорив відкрито А. Жданов в дискусії совєтських філософів у 1947 році... Її ствердив Й. Сталін в галузі лінґвістики словами:

«Причиною застою в совєтській лінґвістиці є не «формалізм», що його винайшов Н. Марр і його «учні», але аракчеївський режим і теоретичні прогалини в

1) Інструктаж проти цих впливів почався вже перед закінченням війни.

лінґвістиці. Аракчеївський режим встановлений був Н. Марром та його «учнями». Н. Марр та його найближчі приятелі були тими, які запровадили лінґвістику в теоретичну плутанину. Виключення цієї пошести вилікує совєтську лінґвістику, і випровадить її на широку дорогу, дасть змогу совєтській лінґвістиці зайняти перше місце у світі». (1)

В інших науках, як в економіці, фізіології та в біології виникли сильні розбіжності думок і протиріччя. Що гірше, ці думки, як ми бачили в аналізі дискусій на біологічні та економічні теми, а згодом у короткій студії розвитку марксо-большевизму, захитували або зривали підвалини «наукового соціялізму». На тлі загального критичного положення режиму та його ідей, в обличчі концентричного наступу на нього ворожих йому внутрішніх і зовнішніх сил та ідей, для ЦК ВКП (б) небезпечними ставали також ті відхилення в науках від пануючої ідеології, які існували раніше, що мали бути прикриттям для «свободи» наукових дослідів в СССР, яку так довго брали за правду різні науковці та письменники Заходу. Те, що було допустиме для реклями в минулому, мусіло бути зняте тепер, щоб зберегти існування загроженого режиму. Цим моментом, а не лише зростом західніх впливів на біологічні науки СССР під час війни, можна пояснити те, чому в 1948 році на наказ ЦК ВКП (б) знесено попередню конкуренцію різних течій в біологічних науках та всі «проти-мічурінські» напрямки визнано нагло ворожими для «совєтського народу» й матеріялізму.

Й. Сталін, побачивши, що боротьба з національно-революційними силами і ідеями на території СССР затягається, що зломання селянства, яке з тими революційними силами часто співпрацювало, забере багато часу, зрозумівши, що західні впливи на все життя СССР є сильніші чим він думав, і що західнього світу не можна

1) Joseph Stalin : « Marxism and linguistics », New York, International Publishers, 1951, ст. 38.

буде взяти голими руками, бо він поволі прозріває від захоплення совєтською «демократією», ствердивши, що одним з факторів усіх неуспіхів в боротьбі проти ворожих для режиму сил на території СССР є крайня слабість, підірваність і слаба атракційна сила ідеології марксо-большевизму, звертає свою увагу на потребу усуцільнення та загострення своєї ідеологічної зброї. У висліді цього рішення прийшли дискусії в науках СССР, які, як ми вже бачили вище, мають пряме відношення до ідеології «наукового соціялізму».

Методи й засоби, з допомогою яких відновлювано суцільність, актраційність і непорочність ідеології «наукового соціялізму», а з ними й «оживлювано» науки СССР, ми вже частинно бачили в попередніх розділах. До цієї проблеми повернемось ще в черговій частині нашої праці. Тут лише хочемо ще зупинитися над долею та ролею, яку в післявоєнній кризі большевицького режиму відограв посилений війною російський «націоналізм».

В 1946 році, що був одним з найбільше критичних років в історії Совєтського Союзу, не було особливих звернень чолових людей уряду чи партії в сторону російського супер-націоналізму. Промову Й. Сталіна з того року, що він її виголосив на передвиборчих зборах сталінської виборчої округи міста Москви, де він сильно підчеркнув, що у війні перемогла мудра політика партії та совєтський устрій, пояснює дехто, як от цитований нами Е. Кренкшов, як своєрідний зворот до большевизму і тактичний відворот по лінії інтересів світового комунізму від наголосу на «російське». Ми головну причину тонусу тієї промови, який сильно відмінний від окликів на честь російського народу в 1945 році, бачили б не там, але в тому, що совєтський режим був тоді сильно загрожений. Цим можна теж пояснити холодніше відношення до совєтських маршалів і генералів, яких у той час відсунено в тінь: вони могли серед загального захитання совєтської системи стати носієм якоїсь палатної революції.

Та була це лише тактична сталінська мовчанка. Зміни йшли далі: всі головні органи ЦК ВКП (б) ставали далі суто московсько-російськими і з них зникали майже зовсім колишні імена немосковських національностей; совєтська преса України, Білорусії чи Литви нагиналася старанно не лише по лінії наголосу на марксобольшевизм, боротьбу проти заходу, але й і прославлювання російської історії й культури.

Московсько-російський шовінізм у критичний час совєтського режиму мав черговий раз стати тою силою, яка допомогла Кремлеві рятувати тюрму народів. В заплату за це російські учені, Сеченіни, Мічуріни, Павлови, Бєлінські, Чернишевські мали зайняти місце видатних західніх науковців, від яких очищено науки СССР під час дискусій в роках 1947-1952. ЦК ВКП (б) скоро зробив з москаля супер-людину, якої описи є так само монументально переборщені як описи в Третьому Райху ґерманських чеснот». (1) Москаля зроблено винахідником всього, що ціннішого мала людська історія. Щоб скріпити форсовну русифікацію України, Білорусії, прибалтійських, кавказьких та азійських народів СССР, яка провадилася за царату, в дискусії на лінґвістичні теми за російською мовою визнано офіційно це право.

---

1) Klaus Mehnert: «Stalin versus Marx», ст. 121.

V. РЕЗУЛЬТАТИ ДИСКУСІЙ В НАУКАХ СССР

1. Перші підсумки

Попередні розділи дали нам достаточний матеріял і відповідь на запит, що було причиною активізації ідеологічного відтинку в СССР в роках після другої світової війни, та розшифрували нам, що треба розуміти під такими висловами Г. Маленкова як «прояви буржуазної ідеології», «звички та традиції, ворожі совєтській державі», «ідеї та сентименти, що походять від капіталістичних країн або знутра, від залишків, що ворожі совєтській державі», тощо.

Наші дотеперішні досліди виявили причини, які зложилися на те, що в доктрині «наукового соціялізму», а слідом за тим і в большевизмі, є цілий ряд положень, які ідуть у розріз з фактами життєвої дійсности та з відкриттями модерних наук. Ми побачили, що цей конфлікт проходить крізь весь розвиток ідеології марксобольшевизму і всю історію СССР, який останньо виявився в гострій кризі пануючої доктрини.

Ми розкрили, що під «проявами буржуазної ідеології» треба в основі розуміти ідеї національно-визвольних рухів немосковських народів Совєтського Союзу, а під словами «звички та традиції, які є ворожі для совєтської держави», «ідеї та сентименти, що походять від капіталістичних країн або знутра, від залишків, що ворожі є для совєтської держави», під «приватно-власницькою мораллю» криються небезпечні для Кремля

ідейні впливи Заходу на населення СССР і нові труднощі ЦК ВКП (б) на відтинку селянського питання в роках після другої світової війни.

На підставі наших матеріялів ми могли б вже рішуче ствердити, що вся активізація ідеологічного відтинку СССР в повоєнних роках, а в тому й дискусії на теми філософії, біології, фізіології, лінґвістики й економіки, були в першу чергу виявом кризи совєтської системи і марксо-большевицької ідеології. На пожвавлення ідеологічної роботи в повоєнних роках, на концентрацію великої уваги на нього зі сторони ЦК ВКП (б) могли мати без сумніву вплив такі чинники як бажання Й. Сталіна залишити по собі совєтську імперію більше сконсолідованою чим вона була досі, дати під кінець свойого життя нові «геніяльні твори» марксо-большевизму, але все це були вже другорядні, а не першорядні причини.

Зі всього розвитку нашої праці, де акцент кладеться на розвиток ідеології марксо-большевизму, ми бачили як В. Ленін, ствердивши недокровність економічних законів «наукового соціялізму», почав «оживлювати» їх суб'єктивно-емоційними принципами й гаслами. Ті нові елементи, що дали большевицькому рухові деяку силу, не були в наслідок різних причин органічно освоєні ідеологією марксо-большевизму. Так для прикладу В. Ленін, підчеркнувши значення національного питання і його ролю у суспільно-політичному розвитку, залишався далі при старій марксистській тезі, що нація, це є лише форма соціяльного змісту, а держава є продуктом капіталізму. Відмітивши значення суб'єктивно-волевих елементів у суспільному розвитку, Ленін не достосував відповідно до них марксистського матеріялістичного об'єктивізму, а залишив його у старій формі. Все це у висліді дало найбільш трагічний елемент у виявах кожної ідеології: — внутрішню роздвоєність, конфлікт різних принципів. Так в час, коли атракційна сила большевизму, а особливо його пропаґандивних кличів, зросла, до старих дефектів марксизму приєднався новий — захитання єдности й органічности в будові доктрини та роз'єднаність її складових заложень.

Й. Сталін, ідучи слідами свого учителя Леніна, став підмінювати об'єктивно-матеріялістичні закони К. Маркса і Ф. Енґельса, радше у практиці життя чим в теорії, принципами капіталізму та духом російського супернаціоналізму. Це ще більше скріпило внутрішні протиріччя в самій ідеології марксо-большевизму та породило явні дисонанси між її програмою і практикою, для прикриття яких створено поняття «соціялізм СССР як переходовий етап до комунізму». Зовнішньо цей конфлікт виявився найбільш клясично в непорозуміннях і в протиріччях між економістами СССР, що про них була мова в першому розділі нашої праці.

Тепер перед нами постає автоматично запит — чи вдалося дискусіям усунути всі слабості марксизму, які він дістав при свому народженні, а згодом у формі нових елементів теорії та практики большевизму?

Розглядаючи всі дискусії як одну цілість, що спрямована була на ремонт ідеології марксо-большевизму, приходиться ствердити, що були вони виміряні правильно в усі її найслабші місця, що їх можна би схопити у слідуючих головних точках:

1) захитання концепцій в галузях точних наук, на яких був побудований марксизм;

2) яскрава очевидність, на прикладах життя СССР і всього світу, що різні положення марксизму як клясова боротьба, діялектика стрибків як основний чинник людського розвитку, вчення, що база зумовлює цілковито надбудову, є дуже переборщені;

3) розрив практики із принципами та гаслами марксизму-большевизму на території Совєтського Союзу.

Якими методами та з яким успіхом вилікувано всі ці місця?

Перейдім по черзі лікування слабих місць.

Коли точні науки підважували основи «наукового соціялізму», то практично було дві можливості виходу зі складного становища: визнати явно неправильність тих основ і пристосувати положення доктрини до найновіших осягів наук, або — створити враження, що осяги тих наук є неправильні, усунути ці концепції, що підважували марксизм і цим шляхом зберегти доктрину від конечної перебудови.

Вибір між цими двома дорогами був складний. Справді Ф. Енґельс, немов передбачивши таке становище, сказав, що «соціялізм змінятиме свою форму з кожним новим науковим відкриттям», але чи можна було його зміняти тоді, коли строгої матеріялістичної причиновости, кличів про клясову боротьбу — треба було Кремлеві для того, щоб кріпко вхопити у свої руки непокірне селянство, щоб з їх допомогою розложити національно-самостійницькі рухи на території СССР та штовхнути на боротьбу проти західніх великодержав мільйони їх власних громадян? Зрештою, чи той же Ф. Енґельс сам не відійшов від своєї засади, коли почав безпощадну кампанію проти ворожих марксизмові наукових напрямків далеко раніше? Чи не зобов'язувало большевиків твердження, що всі науки мають бути строго партійні?

І ЦК ВКП (б) вибрав цей другий шлях. Напрямки, які підважували фундамент марксо-большевизму, мали бути визнані «ненауковими», «буржузними», «ворожими совєтському народові та совєтській державі» й викинені за борт життя в СССР. Це зроблено клясично в біологічних науках та у фізіології.

Дещо важче було усунути другу і третю слабість. Тут не можна було застосувати такої простої операції як у першому випадку, але треба було шукати інших, складніших методів. Їх виявом і приміненням була дискусія на лінґвістичні теми.

2. Ґенеза й наукова сторінка дискусії на мовознавчі теми

Дискусія на мовознавчі теми, яка відбулася весною 1950 року, належить до особливих як під оглядом своєї ґенези так і по своїй науковій та ідеологічній сторінці.

В дискусії на лінґвістичні теми криза совєтських наук так тісно сплітається з кризою ідеології марксо-большевизму та з концесіями для російського імперіялізму, що їх важко від себе відділити. Ця пов'язаність не дає змоги дати ясну відповідь на те, котрий з цих трьох факторів був вирішальним у її виникненні. Чи була вона лише засобом, формою для розв'язання складних питань марксо-большевизму, і Я. Марр та його учні стали лише жертвою гри на ідеологічній сцені? Чи застій у лінґвістичних науках, який ствердили всі дискутанти, а з ними і Й. Сталін, принесли органічно потребу дискусії на мовознавчі теми, яку використано одночасно для потрібних ідеологічних змін? Чи може поштовхом для дискусії, у якій розв'язано одночасно наукові та заогнені ідеологічні питання, було те, що дотеперішня пануюча лінґвістична концепція Я. Марра було виразно спрямована та невмісна у новий, відкритий курс Кремля сприяння російському імперіялізмові? Це є ребус, який важко розв'язати.

За першим припущенням промовляло б те, що в дискусії на мовознавчі теми зроблено деякі виправлення в ідеології марксо-большевизму. За другими — наявна очевидність кризи лінґвістичних наук, а за третім не лише нові концесії, які зроблено для московсько-російського імперіялізму, але й те, що основна маса московських лінґвістів, яких національним аспіраціям не відповідала мовна концепція Я. Марра, не прийняла участи у святкувані 85-тої річниці народження і 15-тої річниці смерти Я. Марра, що для тоталітарної системи совєтського типу було неабиякою та багатомовною маніфестацією.

Не виключено, що кожний з цих трьох чинників заважив у виникненні дискусії на мовознавчі теми.

Зрештою для розгляду наслідків, які вона принесла, мотив для її ґенези не має поважнішого теоретичного значення.

Зі становища об'єктивних лінґвістичних наук концепція Я. Марра, яка була пануючою в СССР більше 25 років (переломові праці й статті Я. Марра появилися в 1923-1924 роках) була дійсно якимсь антинауковим монструм, що постав у висліді застосування основних положень марксо-большевизму до мови. Це вчення про мову, яке знайшло повне одобрення ЦК ВКП (б), мало слідуючі головні елементи:

1) Мова, як і вся культура та цивілізація, були для марксиста Марра лише витвором продуктивних сил і суспільно-економічних відносин, себто одним з елементів надбудови;

2) Кожна мова в концепції Я. Марра мала клясовий характер і развивалася як продукт певної кляси;

3) Всі основні зміни, розвиток та збагачення мови відбувалися на базі марксистської діялектики та приходили у формі нагальних вибухів, стрибків;

4) До розвитку мов застосовано не лише матеріялізм у формі перебільшеного впливу засобів виробництва, але й одночасно думку про пантаґенезу Лямарка-Дарвіна і всі мови розвинулися від кількох і тих самих стандартних слів;

5) Всі мови, їх багатство слів і речень розвивалися під впливом схрещування.

Остання точка була вислідом не так діялектичних законів марксизму як радше випливала зі своєрідного суб'єктивізму ленінізму, з його тодішньої національної політики. Російській мові ні в цій точці ні в цілій концепції не дано якогось особливого становища, не оправдано її минулого русифікаційного курсу, але навпаки — його засуджено, вказавши на те, що у висліді схрещування мов не перемагає одна, але багатіють різні. Я. Марр присвячував відносно мало уваги російській

мові, але він цікавився більше кавказькими групами мов (звідси й назва його концепції — яфетська теорія). І все його вчення, коли так можна сказати, було марксистсько-немосковське, з виразними нотками симпатій до мов і культур кавказьких і тюрських народів.

Для характеристики вчення Я. Марра, його розвитку та зросту опозиції до нього ми зацитуємо деякі уривки зі статті проф. варшавського університету Марґарети Шлявх, що під заголовком «Совєтська лінґвістична контроверсія» появилася в «Нью Йорк Ворлд Ревю». (1) Вона пише:

«В часі Жовтневої Революції був учений Н. Я. Марр, який працював на полі кавказьких мов, що їх він називав яфетською групою мов. Він мав великий запас інформацій і великий запал для свого предмету... Він кинувся разом з іншими на досліди багатьох лінґвістичних груп в СССР, на приготування граматик і текстів для великого числа мов, які досі їх не мали. Він також віддавався студіям марксистської філософії, щоб ознайомитися з головними принципами, які допомогли новому урядові оформити блискучу роботу на тому полі, де він працював...

«Він атакував, не розбираючи та зі все зростаючою їдкістю, методи та осяги попередніх шкіл. Великі осяги індо-европейських спеціялістів, включно з осягами російських і їх західньо-европейських попередників, були засуджені гуртом як «буржуазно-ідеалістичні» і «реакційні» продукти. Марр засудив порівнюючі методи, з допомогою яких ці спеціялісти устійнили різні особливості споріднених мовних груп, і обвинувачував їх у містичному ідеалізмі, коли вони наявно виказували, що колишні «батьківські мови» вияснюють подібність між різними групами мов, що існують сьогодні.

«Перш усе він твердив, що в найбільш ранніх періодах розвитку людства, коли перші звірі-люди

1) Стаття в різних місцях є виразно марксистська.

вчилися жити зі собою на базі спільної праці, народи порозумівалися з допомогою відповідної жестикуляції та інших німих засобів. Мова слова — він твердив — була пізнішим твором примітивної пануючої групи жреців-маґів; вони зберігали цей винахід як клясовий привілей так довго, як можна було перед широкими німими масами населення. Так мова на його думку — розвинулася як зброя в клясовій боротьбі і належала до «надбудови» суспільства (як марксисти технічно вживають цього вислову).

«Марр запевняв, що він випрацював і знав певно, які були перші склади людської мови. Вони були «саль», «бер», «йон» «рош»: не менше й не більше, а лише ті (Марр ніколи не дав доказу для свого твердження). З тих т. зв. чотирьох «елементів» згідно з його твердженням розвинулися всі мові, які постепенно ділилися на різні групи а тоді — в певний час і в певних місцях — розвивалися нагальними стрибками в нові мовні системи.

«На підставі тверджень Марра нагальні поступи в мові творили б новий «ступневий розвиток» мови. Перехід від простих речень, від простих слів, що зв'язані були зі собою без граматичних правил, до речень з граматичною складнею і морфологією — мали б репрезентувати такий ступневий поступ, започатковуючи нову «родину» мов. Згадана «революційна» зміна, на підставі тверджень Марра, створювалася технологічним поступом, а особливо відкриттям та вжитком таких металів як мідь і залізо між примітивними народами. Ті, що зробили відкриття, ішли вперед до нової мовної стадії, залишаючи інші частини людства за собою з їх старим рівнем мови. Звідси й походять різні стадії мовного розвитку, які ми знаходимо ще сьогодні...

«Культ, який оточував Марра, був такий великий, що навіть після його смерти ті, що не погоджувалися з його думками, відсувалися на бік в тому розумінні (як не тепер виявилося), що їм важко було друкувати свої

статті чи вишколювати студентів зі становища інших поглядів...

«Панування послідовників Марра було вперше сильно загрожене, коли «Правда» 9-го травня 1950 р. видрукувала довгу статтю А. С. Чібакова, яка атакувала всю школу та захищала «порівнюючий» метод (що його вживала індо-европейська група лінґвістів — примітка наша). Автор похвалив безсумнівні заслуги Марра, але піддав його доктрину критичній аналізі. Коли мова є частиною надбудови, коли вона є лише продуктом кляси, то як вона могла постати в передклясовому суспільстві, в початковій стадії людського розвитку? — питав Чібаков. (Цю саму точку висунув в тридцятих роках Кузнецов.) Що більше, Чібаков обвинувачував школу Марра, що вона намагається спростити пов'язання між економічними факторами і лінґвістичними явищами. Він відкинув думку Марра про те, що штучна інтернаціональна мова є конечною передумовою для реалізації безклясового суспільства. Він сильно не погоджувався з «стадіяльною теорією» розвитку мови, яка в практиці устійнила гієрархію лінґвістичних структур і засуджувала деякі мови до того, що вони мали залишатися на «низькому» ступні безперервно. І врешті він відкинув чотири відвічні елементи і все, що було з них випроваджено.

«У довгій відповіді (15 травня) Мєщанінов не зробив нічого іншого як лише коротко повторив основні твердження Марра, стверджуючи деякі недостачі в їх формуловці, і в подробицях виправив тези Чібакова.

«В половині червня появилося 14 досить довгих статтей в «Правді». Деякі автори (як Чемоданов, 23 травня і Кудрявцев, 13 червня) боронили Марра; інші (як Булаховский, 13 травня) обмежилися до оборони старих порівняльних методів, або нарікали за колишні зміни та новаторство (В. Віноградов, 6-го червня). Часто піднімалося питання: чому ми дозволили, щоб ця доктрина була насаджена, створюючи стан застою нашої праці?

«Група молодих науковців попросила тоді Сталіна, щоб він відповів на цілий ряд питань, біля яких крутилися непорозуміння. Він це зробив 20-го червня»... (1)

Не дивлячись на постійний зріст опозиції до лінґвістичної теорії Марра, все ж таки ні до 1950 р., ні навіть до першого виступу Й. Сталіна в мовній дискусії ніхто не поважився на території СССР її повністю захитати. Той стан і причини, що лежали не так по стороні лінґвістів, як на боці режиму та ідеології марксо-большевизму, виразно підкреслив у свому покаяльному слові керівник Відділу літератури й мови при Академії Наук СССР, чоловий представник вчення Марра після його смерти, проф. Мєщанінов. Після того, як Й. Сталін розбив безпощадно лінґвістичну концепцію Марра, він писав:

«Більшість совєтських лінґвістів, а особливо я, були так твердо переконані, що мова є одним з елементів надбудови, що ми навіть не пробували застановлятися над дефініціями надбудови, її відношення до бази, які є визначені в клясичних творах Маркса-Леніна. Звідси випливали помилки наших теоретичних тез.

«Визнання того, що мова є елементом надбудови неминуче привело до неправильного ствердження про її клясовий характер, про її розвиток стрибками і послідовно до неправильної оцінки ролі, яку відограє схрещування у формуванні мови та її розвитку.

«Крайнє переоцінення ролі Марра в розвитку совєтської лінґвістики, винесення його на становище одиноко позитивної людини не лише на цьому полі, але також у цілому ряді посвоячених дисциплін (він винесений був ЦКВ КП (б), Леніном та Сталіном — примітка наша), випливали з того. Ці й інші помилки самого Марра та його учнів, а особливо мої, практично привели до застою совєтської лінґвістики. Ми боялися як пошести,

1) Prof. Margaret Schlauch: « The Soviet Linguistics controversy », « New World Review », New York, August 1951.

примінити до мови порівнавчо-історичну методу, думаючи наївно, що така метода неминуче привела б до повороту формально-ідеалістичних ідей наук минулого століття. Ми не були спроможні зрозуміти правильно основи мови, і її особливий зміст...» (1)

Про своєрідну непохитність вчення Марра, що мала своє джерело в ідеології марксо-большевизму, писав також проф. Віноґрадов, який належав до тих, що найбільше були ним невдоволені:

«Перед публікацією статті Й. Сталіна, без огляду на різні напрямки й погляди, всі совєтські лінґвісти стояли у своїй праці на становищі, що мова є соціяльним елементом надбудови...». (2) І очевидно, що зміни могла зробити лише та установа, яка уважалася одиноко компетентною «вияснювати» ідеологію марксо-большевизму, робити в ній поправки та давати право гомадянства в СССР тим чи іншим науковим концепціям. Тим чинником було ЦК ВКП (б) чи вірніше Й. Сталін.

Зміни, які зробив Й. Сталін, коли їх розглядати зі становища лінґвістичних наук, можна звести до слідуючих головних точок:

1) Мову не можна віднести ні до елементу бази ні до надбудови або до витвору засобів виробництва;

2) Мова у свому розвитку була постійно всенаціональна та на неї мали вплив різні чинники духового, соціяльного та політичного характеру;

3) До мови не можна застосувати клясового принципу. Вона (мова) не розвивається нагальними стрибками, але шляхом довгої еволюції;

1) « The Soviet Linguistic Controversy ». Translated from the Soviet Press by John V. Murra, Robert M. Hankin and Fred Holling. Columbia University Slavic Studies.
« King's Crown Press », New York, 1951, ст. 92.

2) «Програма марксистської лінґвістики», «Правда», 4-го липня 1950 р., ст. 3.

4) Схрещування мов веде не до посилювання мов, що беруть у ньому участь, але до перемоги однієї, яка виходить побідником.

Щоб дещо насвітлити ті зміни, ми наведемо деякі уривки зі статті Ф. Хрустова «Клясичний зразок творчого розвитку марксо-ленінізму»:

«Й. Сталін науково довів, що мову не можна віднести ні до розряду знарядь виробництва, ні до розряду бази, ні до розряду надбудов, що сфера дії мови надзвичайно широка, майже безмежна, бо вона зв'язана з усіми галузями життя і діяльности людей — від виробництва до бази, від бази до надбудови. Цим пояснюється, що мова може однаково обслужувати як старий, умираючий лад, так і новий, що піднімається, як експлуататорів, так і експлуатованих. Інакше не може бути. Мова для того й існує, вона для того і створена, щоб служити суспільству як цілому, в ролі знаряддя спілкування людей, щоб вона була спільною для членів суспільства і єдиною для суспільства, однаково обслужуючи членів суспільства незалежно від їх клясового становища. Досить тільки зійти мові з цієї загальнонародньої позиції, досить тільки стати мові на позицію віддання переваги і підтримки якоїнебудь соціяльної групи на шкоду іншим соціяльним групам суспільства, щоб вона втратила свою якість, щоб вона перестала бути засобом спілкування людей в суспільстві, щоб вона перетворилася в жарґон якоїнебудь соціяльної групи, деґрадувала та прирекла себе на зникнення...» (Сталін — примітка наша).

«Розкриваючи закономірності виникнення та розвитку мови як суспільного явища, Й. В. Сталін піддав нищивній критиці теорію стадіяльного розвитку мови, яку проповідували Марр і його учні. Антимарксистська (від 1950 року — примітка наша) теорія стадіяльного розвитку мови висуває необхідність раптових вибухів, як умову переходу мови від старої якости до нової. Й. В. Сталін показав, що ця теорія відриває історію

мови від конкретної історії суспільства і виходить з утотожнення мови з надбудовою. Але було б глибоко помилково думати, вказує Й. В. Сталін, що розвиток мови відбувався так само, як і розвиток надбудови, тобто шляхом знищення існуючого і побудови нового.

«Марксизм-ленінізм (знов же від 1950 року — примітка наша) не визнає раптових вибухів у розвитку мови, раптової смерти існуючої мови і раптової побудови нової мови. Для ліквідації існуючої мови і будови нової національної мови потрібні століття...

«Далі Й. В. Сталін повністю розбив антинауковий погляд Н. Я. Марра та його учнів про те, що схрещування мов являє собою нібито одиничний акт вирішального удару, який дає свої результати протягом кількох років. Схрещування мов, учить Й. В. Сталін, є довгий процес, що триває сотні років. Тому, ні про які вибухи не може бути тут мови. При цьому Й. Сталін показав повну неспроможність та антинауковий характер твердження, згідно з яким нібито в результаті схрещування двох мов утворюється нова третя мова, не схожа ні на одну із схрещених мов і якісно відмінна від кожної з них. В дійсності при схрещуванні одна з мов виходить звичайно переможцем, а друга мова втрачає поступово свою якість і поступово відмирає. Так було, наприклад, з російською мовою, з якою схрещувалися в ході історичного розвитку мови ряду інших народів і яка виходила завжди переможцем, продовжувала посуватися вперед і вдосконалюватися за внутрішнім законом свого розвитку...

«Показуючи далі закономірності виникнення і розвитку національної мови, Й. В. Сталін піддав нищівній критиці глибоко помилкову, шкідливу теорію Марра про «клясову» мову, згідно з якою реальною вважається клясова мова, а загально-народня мова розглядається як фікція. Ця помилка виходить зі змішування мови з надбудовою. Й. В. Сталін переконливо показав, що спільність мови є одною з найважливіших ознак нації.

що мова є не клясовою, а загальнонародньою. загальнонаціональною...». (1)

Немає сумніву в тому, що лінґвістична теорія Й. Сталіна, звільнена від різних положень про бази, надбудови, клясову боротьбу, від перебільшених колись впливів засобів виробництва і від інших діялектичних законів, є ближча до наукової правди як попередній продукт Марра та ЦК ВКП (б). Звільнення теорії про мову від оков марксо-большевицької ідеології надало їй (мові) свіжости та пов'язало її з життям. Та проте помилковим було б думати, що вона сьогодні є вільна від фатального «партійного» розуміння всього життя та наук. Виправляючи старі збочення. Й. Сталін вніс одночасно нові. Мабуть, щоб виправдати русифікаційний курс, який відкрито ведеться на території СССР вже від кінця 20-тих років. щб заспокоїти перебільшені амбіції російських шовіністів, Й. Сталін в нову теорію мови вбудував абсолютне твердження про перемогу однієї мови та про відмирання другої у висліді схрещування мов. Він писав:

«Послідовно мішання не виливається в новій, третій мові; радше одна з мов залишається зберігає свою граматичну систему, продовжує розвиватися згідно з її внутрішнім законом розвитку, коли інші мови втрачають свою якість і поступово відмирають.

«Правдою є, що запас слів побідної мови дещо збільшується коштом заникаючої мови, але це радше її скріплює чим послаблює. Такий був випадок для прикладу з російською мовою, яка на протязі історичного розвитку змішалася з мовами інших народів. але вона завжди виходила побідником...». (2)

Сталінська теза про перемогу однієї мови у висліді схрещування мов є під оглядом науковим дуже сумнівної вартости та вона надто поверхово схоплює різні соціологічні процеси. Перш за все — кожна мова є своєрідною функцією та тісно зв'язується з життям якогось народу або нації, що ствердив, як ми бачили вже вище й Й. Сталін. Коли ж так, то якась мова не може відмерти у висліді якогось схрещування. але як результат знищення, відмирання або повної духової чи політичної асиміляції якогось племени чи народу. По-друге, коли правдою було б, що у висліді схрещуваня двох чи більше мов перемагає одна, то як тоді пояснити те. що кількість мов виявляє тенденцію радше збільшуватися чим маліти? Або для прикладу — як вияснити такий конкретний випадок, що у висліді зустрічі високо розвиненої римської мови з мовами інших напівдиких племен під кінец панування римської імперії не перемогла сильна римська, але розвинулося декілька нових мов? Потретє, російська мова, якщо навіть в деяких випадках і виходила побідником над іншими мовами, то ця побіда побудована була на насильному підбитті інших народів і на їх систематичній культурній і політичній асиміляції. Історія царської Росії, де заборонялося писати на деяких мовах, є для цього блискучим прикладом.

1) Ф. Хрустов: Клясичний зразок творчого розвитку марксизму-ленінізму. ««Радянська Україна», ч. 145, 20-го червня 1952 р.

2) J. Stalin: «Marxism and Linguistics». International Publishers, New York, 1951. ст. 28.

3. Нові ідеологічні зміни

Як же ж розв'язано ідеологічні проблеми в дискусії на мовознавчі теми, а зокрема наявну очевидність, що різні положення світогляду марксо-большевизму є крайньо однобічні та не в силі вияснити різних фактів життя?

«Арбітраж» Й. Сталіна в конфлікті між лінґвістами СССР мав без сумніву на меті прислонити або усунути ці розбіжності. І вже сам факт, що мову визволено від різних законів марксо-большевизму, викликав в нутрі СССР та на Заході враження, що роля засобів виробництва, бази, клясової боротьби, діялектичних стрибків, які, як ми бачили вище, були в марксо-большевизмі

доведені до абсурду, дещо послаблюються. Це переконання скріпилося ще більше, коли в статті Й. Сталіна на мовознавчі теми вплетено було цілий ряд думок і висловів, які можна було пояснювати як основні зрушення в дотеперішньому марксо-большевицькому розумінні рушійних сил і законів розвитку суспільного життя. Так для прикладу, коли йде про надбудову, то Й. Сталін сильно підкреслив, що вона, хоч і породжується базою, «але це зовсім не значить ,що вона пасивна, невтральна, байдуже ставиться до своєї бази, до долі кляс, характеру ладу. Навпаки, з'явившись на світ, вона стає величезною активною силою, активно допомагає своїй базі оформитись і зміцнитись, вживає всіх заходів до того, щоб допомогти новому ладові доконати й ліквідувати стару базу, старі кляси». (1)

У відношенні до переборщеної марксистської діялектики Й. Сталін сказав, що «закон переходу від старої якости до нової шляхом вибуху не може бути застосований не тільки до історії розвитку мови, — але він не завжди може бути застосований також і до інших суспільних явищ базового або надбудовного порядку.... (2)

Але Й. Сталінові, як і колись В. Ленінові, не вистачило відваги піти на основні зрушення й зміни світогляду марксо-большевизму. Щобільше, він навіть не виявив тієї сміливости, яка була в його учителя. Перші його рухи в напрямі змін до наукового об'єктивізму вже на самому початку заломалися, здеформувалися по лінії протаскування в ідеологію тої чи іншої тактичної або пропаґандивної думки. Це найкраще видно на операції, яку зроблено на стрибках. Й. Сталін, підчеркнувши правильно те, що не всі зміни в суспільстві проходять шляхом нагальних зламів, не відніс цієї

1) J. Stalin : « Marxism and Linguistics », International Publishers, New York, 1951, ст. 10.

2) Там же, ст. 27.

думки до всіх народів, але негайно додав «він (закон про перехід від старої до нової якости шляхом вибуху — доповнення наше) обов'язковий для суспільства, поділеного на ворожі кляси. Але він зовсім не обов'язковий для суспільства, яке на має ворожих кляс». (1)

Що значить це доповнення?

Цитований вже нами Ф. Хрустов по лінії офіційних совєтських вияснень так пояснює нам цей додаток:

«З цього виходить, що в умовах радянського соціялістичного суспільства, яке здійснює нині поступовий перехід до комунізму, були, є і будуть мати місце численні стрибки, революції в розвитку суспільства, особливо в розвитку техніки, виробництва. Але ці стрибки, революції не мають вибухового характеру. Вони свідомо готуються і проводяться соціялістичною державою, большевицькою партією і всім радянським народом...». (2) Коротко — вибухові, революційні ломки всюди поза СССР, ну й очевидно поза народніми демократіями типу Польщі, Чехословаччини, Румунії, Мадярщини, Болгарії чи Китаю.

Лише по лінії тих пропаґандивно-тактичних махінацій, а не серйозних змін по лінії об'єктивних наук можна також повністю зрозуміти сталінську операцію на надбудові. Її зроблено більше активною для того, щоб виявити, що культура й цивілізація в СССР мають змогу сильно впливати на розвиток продукційних сил; вона одночасно ще більше вищупліла («надбудова відбиває зміни в розвитку продуктивних сил не відразу і не прямо, а після змін у базі, через відбиття змін у виробництві в змінах у базі. Це значить, що сфера дій надбудови вузька і обмежена» — Й. Сталін), щоб цим

1) Там же, ст. 27.

2) J. Stalin : « Economic Problems of Socialism in the U.S.S.R. » Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1952, ст. 57.

виказати, що капіталізм повалити не лише можна, але й це зробити легко.

Найбільш оригінальним є те, що Й. Сталін, немов налякавшися власного «реформаторства» марксизму в лінґвістичних науках, вже в дискусії на економічні теми зробив наглий поворот до різних ортодоксальних положень цієї доктрини. Цей зворотній рух ми розглянемо в черговому підрозділі.

4. Зворот до ортодоксального матеріялізму

Різні фактори марксистського матеріялізму, яких силу сповидно послаблено в дискусії на лінґвістичні теми, набули її знова в економіці. Перш за все віджила та її підчеркнено знову з притиском — вирішальність засобів виробництва у суспільному розвитку всіх часів і народів. У листі до А. І. Ноткіна, що датований днем 21-го квітня 1952 року, Й. Сталін між іншим писав: «Продукційні сили є найбільш рухливі й революційні сили продукції. Вони беззаперечно порушують розвиток продукційних відносин, і то навіть при соціялізмі. Лише після якогось часу продукційні відносини достосовуються до характеру продукційних сил».

Роля бази, яка нібито меншала під час дискусії на мовні теми, віджила також повністю в економіці та по-старому стала вирішальним детермінуючим чинником для відносин між людьми, їх свідомости, дій, способу життя, для їх моралі, права, культури та суспільно-державних інститутів. У листі до Л. Д. Ярошенка, що має дату 22-го травня 1952 року, Й. Сталін повторив стару фразу Маркса про те що «у суспільній продукції свого життя люди входять в точні відносини, які є неминучі й незалежні від їхньої волі, в продукційні відносини, які відповідають певній стадії розвитку їх матеріяльно-продуктивних сил. Сума тих продукційних відносин творить економічну структуру суспільства,

на якій піднімається правова та політична надбудова, і якій відповідають форми соціяльної свідомости». (1)

До підставових положень матеріялізму старанно пристосовано поодинокі економічні закони «соціялізму СССР», погляд на економічні закони та їх ролю у суспільному житті взагалі. В процесі дискусій і їх підсумках еліміновано як «немарксистські» всі течії й погляди в політичній економії Совєтського Союзу, які підчеркували примат людської волі, держави чи партії перед об'єктивними економічними закономірностями. Ті течії, як ми вже бачили вище, пробилися закрема дуже сильно в праці Н. Вознесенського про воєнну економіку і в тезах Варґи про елементи державного плянування, які прийшли в капіталізм під час другої світової війни.(2)

Одночасно відкинено теж тези другого крила, якого речником можна уважати Л. Ярошенка, яке твердило, що в СССР немає потреби ломити собі голову над економічними законами, бо всі вони зводяться до «раціональної й наукової організації продуктивних сил у суспільному виробництві». Ця концепція — по свому зовнішньому вигляді строго матеріялістична — не мала відповідних трансмісій, якими ортодоксальний марксизм передає дію засобів виробництва на базу, а згодом на т. зв. надбудову. Про ці дефекти Й. Сталін висловився слідуючими словами: «Починаючи з правильної ідеї про те, що продукційні сили є найбільш революційними силами продукції, товарищ Ярошенко зводить цю ідею до абсурду, заперечуючи вагу продукції й економічних відносин при соціялізмі; і замість повнокровної соціяльної продукції він дістав підрізану, сухорляву техніку продукції — щось подібне до Бухаріна «Техніки про соціяльну організацію». (3)

---

1) J. Stalin : « Economic Problems of Socialism in the U.S.S.R. », ст. 71-72.

2) Дивись — додаток до журналу «Мировое хозяйство и мировая политика», ч. 11 за 1947 рік, ст. 4.

3) J. Stalin : « Economic Problems of Socialism in the U.S.S.R.», ст. 71.

У висліді дискусії на економічні теми на території СССР здобули знова повне та виключне право громадянства старі ортодоксально-марксистські погляди на суть і ролю економічних законів у суспільному житті. Пригляньмося ближче їм, щоб ми могли оцінити, наскільки вони згідні з науками і в якій мірі ідеологія марксо-большевизму впливає на їх здеформування.

Й. Сталін, як і його попередники Маркс-Енґельс-Ленін, під час дискусії на економічні теми визнав за економічними законами таку саму об'єктивність, точність і детермінуючий вплив, як їх мають природознавчі закони. Вони, економічні закони, існують на його думку «незалежно від людської волі». Про це він пише:

«Марксизм розглядає закони науки — чи є це закони природознавчих наук чи закони політичної економіки — як відбиток об'єктивних процесів, які відбуваються незалежно від людської волі». (1)

Одиноку різницю між економічними й природознавчими законами він бачить у тому, що перші не є такі тривалі під оглядом часу, як другі. Економічні закони є, на його думку, дійсні лише для «певного історичного періоду, після якого вони уступають місце новим законам». Але й ця зміна, як твердить Й. Сталін, відбувається незалежно від волі й діяльности людини; старі закони втрачають свою силу й уступають своє місце новим тому, що постають нові економічні обставини, а нові закони «не є утворені волею людини, але вони випливають з нових економічних умов». (2)

Чи дійсно економічні закони є так само строго об'єктивні й незалежні від людини та людської волі? Чи одинока між ними різниця лежить одиноко в часі, у якому вони діють?

Зачнімо з другого запиту, з різниці в довжині часу дії між економічними й природознавчими законами. Чи

1) J. Stalin : « Economic Problems of Socialism in the U.S.S.R. », ст. 6.

2) Там же, ст. 8.

правдиве твердження, що всі економічні закони є дійсні лише для певного історичного періоду, після якого вони уступають місце новим?

Так і ні. В політичній економії ми маємо під цим оглядом дві групи законів. Одні з них є обмежені часом у своїй дії, а другі такого обмеження на знають і, якщо так можна висловитися, є вічними. Для прикладу візьмім т. зв. закон оптімум, який твердить, що кожне підприємство має певну границю, до якої оплачується його розбудовувати, збільшувати інвенстиції в нього, а вийшовши поза цю границю, дальші вклади не дають вже пропорційних наслідків. Чи не був цей закон діючий як кілька тисяч років тому так і сьогодні? Чи не виходячи з нього, другий п'ятирічний плян Совєтського Союзу закликав до будови малих та середніх підприємств, кінчаючи зі запамороченням гіґантоманією у першій п'ятирічці, яка себе не виправдала?

Очевидна різниця між природознавчими й економічними законами лежить не так в часі їх дії, але у їх відношенні до людини та в силах, які їх породжують. Зовнішнім виявом різниці є те, що належать вони до двох різних груп наук; перші до природознавчих, а другі до суспільних. З тим номінальним чи формальним поділом зв'язані істотні відмінності між закономірностями у житті природи й суспільства. Закони природи є точні, незмінні, строго об'єктивні в тому розумінні, що людина на має на них зовсім жодного впливу або цей вплив є мінімальний. Тут сфера людини обмежена до того, щоб ці закономірності пізнавати і в міру своїх сил користуватися ними; в одних випадках вона (людина), опираючись на знанні явищ, процесів і законів природи, намагається їх безпосередньо використати для себе, в других трансформує малі частини енергії й сил природи, а ще в інших випадках намагається зберегти лише себе чи своє майно перед шкідливими діями природно-матеріяльного світу. В багатьох випадках людина показується крайньо безсилою в боротьбі з різними явищами й процесами природи, не дивлячись

на те, що вона часто знає їхні причини та закони. Візьмім для прикладу боротьбу людини за радикальне пересунення віку її смерти. Протягом останніх десятків років медицина зробила великі поступи: знайдено джерела різних недуг, що спричинюють смерть, створено тисячі ліків проти них, вишколено десятки тисяч лікарів, але проте вік смерти людини пересунено незначно.

Інакше є в галузі суспільного життя, куди належить також народнє господарство. Тут в основі не природа, не її закони, але людина є суб'єктом дій і всі закони є радше висловом закономірностей в її почуваннях, рухах і діях чим виявом природно-матеріяльного об'єктивізму.

Джерело своєрідного об'єктивного характеру законів у суспільних науках, а в тому і в політичній економії, лежить деінде, не в природознавчих науках. В астрономії, геології, фізиці, хемії, біології існують поза волею людини та її почуваннями певні правила, які можна вичисляти з математичною точністю і які — застоновані в кожному індивідуальному експерименті, коли людина є в силі його зробити, — дають однаково точні результати. Природа, звідки ці правила взяті або виведені, дає часто кожного дня приклади на їх точність, строгість і об'єктивність у кожному індивідуальному випадку. Для прикладу: притяганню землі, що про його силу й точне вичислення дії вчить нас закон фізики про ґравітацію, підлягають усі тіла без виїмку, що знаходяться у сфері впливів землі. Інакше є з почуваннями й діяльністю людини. Неможливо вичислити такі строгі й математично точні правила її рухів і діяльности. За тих самих умов одна одиниця в суспільному житті може поводитися та діяти інакше як друга. Коли напр. вибухне війна, одна людина може негайно кинутися на закупи різного краму, друга може цього не робити, думаючи що війна скоро закінчиться або що не буде браку дібр під час війни. Між тими, що рішилися на негайні закупи, будуть одні, що купуватимуть більше харчів, а другі звернуть увагу на тривалі добра як

холодільні, авта, радіоапарати телевізійні апарати, думаючи, що продукція танків, гармат, рушниць, військових авт мусить найскорше відбитися на цих галузях. Подібність акцій і реакцій людини на явище війни ми не зможемо розкрити в поодиноких випадках, але в поведінці тисяч чи мільйонів людей. Коли взяти народню масу, то сотні чи тисячі здержаться від збільшених закупів, але мільйони кинуться на товарові доми й склепи та будуть купувати різний крам.

Серед тієї панічної маси виділяться три виразні групи: одна присвятить більшу увагу споживчим добрам, друга ужитково-тривалим, а третя нерухомостям і засобам виробництва. У висліді збільшеного негайного попиту на різні добра з'являться напевно такі явища як зріст цін, спад ощадностей населення, збільшення закупів на кредит, а все це разом зложиться на гостру інфляцію в народньому господарстві.

Чи знаємо ми наперед як високо піднесуться ціни? Чи зможемо збагнути яка сильна гарячка охопить весь народньо-господарський організм?

Ні! Ми не знаємо. Ми можемо вичислити точно на підставі фізичних законів, як високо підніметься та куди точно потрапить вистрілена з кріса куля, але не можемо точно знати яка буде натуга психічних реакцій людської маси. І політична економія подає лише фактори, які складаються на інфляцію та описує її стандартний розвиток.

Суспільно-економічні закони «родить» в більшості людина у своїх психічних і волевих акціях чи реакціях як суспільна група. Вони можуть, але не мусять бути викликані або здетерміновані матеріяльними факторами чи обставинами як це є у світі природи. Положім крапку над і та скажім відкрито, що економісти не лише в СССР, але й поза ним, не лише марксисти, але й різного роду ідеалісти, напродукували не лише забагато «залізних економічних законів», але й фальшиво, — зробивши

з економічних законів відношення між різними економічними добрами, їх числом чи масою, забуваючи часто що за тими реляціями стоїть людина, яка їх «творить і міняє» у своїй психіці.

Візьмімо для прикладу інфляцію. Ми кажемо, що інфляція є захитанням рівноваги між скількістю дібр і послуг з одної сторони та грошей чи купівельної сили населення з другої. Логічно кажемо, що інфляційний процес починається тоді, коли при незначних змінах по стороні гроша в народньому господарстві спадає стовп дібр і послуг, або навпаки, — коли нагально підноситься скількість гроша в обігу при тій самій масі дібр і послуг. Але чи не маємо ми часто випадків, коли при великій скількості гроша і при малій масі дібр і послуг інфляції немає? Або, коли при приблизно тому самому рівні гроша й дібр раз інфляція з'являється, а другий раз її немає? Хай за приклад послужить нам господарське положення в Німеччині під кінець тридцятих років нашого століття і в 1949-1950 роках в ЗДА.

У зв'язку зі зброєннями та з особливою технікою їх фінансування в Німеччині під кінець тридцятих років була в обігу велика маса гроша, а дібр і послуг було відносно мало. Проте внутрі країни інфляції не відчувалося. Головною причиною такого стану була, будьмо об'єктивні, не раґуляція розподілу, але здисциплінованість німецького населення й віра як не в біжучу то в майбутню велику купівельну силу німецької марки.

Не мусимо зрештою сягати аж так далеко і до подій, до яких у силу різних причин нашій ґенерації важко буде зайняти об'єктивне становище. Ілюстрацією може нам бути положення народнього господарства ЗДА напередодні і в перших цісяцях після вибуху кореанської війни. В 1949 році і в першій половині 1950 на території ЗДА було приблизно таке саме відношення між скількістю дібр і гроша, а проте в 1949 році ми мали повільний спад і вирівнювання плеса цін від попередніх забурень, коли після вибуху кореанської війни з'явилися

негайно всі симптоми гострої інфляції, не дивлячись на те, що не було об'єктивної загрози браку дібр. (1)

Повищий приклад, а таких можна б навести більше, говорить яскраво про те, що економічні закономірності, які економісти сформували часто в реляції економічних дібр, ними не вичерпуються. Зрештою й самі маси фізично-матеріяльних дібр не є в більшості випадків незалежні від волі людини, не дивлячись на те, що в їх продукції мається часто діло з силами та опором природи. В кризових моментах суспільства можуть мобілізувати всі свої сили, резерви й матеріяльні ресурси, щоб збільшити продукцію дібр і послуг.

Прикладом може нам послужити тут також народнє господарство ЗДА, де в роках 1950-1952 сильно поширено сирівцеву базу та все виробництво, а це дало змогу покрити всі потреби населення та зброєнь. Опираючись на цьому поширеному виробництві, през. Айзенгауер міг весною 1953 року знести всю реґуляцію цін без загрози сильного інфляційного рецидиву.

Іншим істотним моментом у різниці між економічними і природознавчими законами є різна можливість впливати на них з боку держави.

Елементи, що складаються на закономірності в народньому господарстві, легше, глибше та повніше піддаются впливам державних органів як процеси природи. Треба ствердити, що природа невразлива на силу держави, на ту чи іншу форму державного устрою чи на суспільно-економічну систему; вона дає найбільше сконцентрованій тоталітарній державі стільки саме можливостей впливати на себе, що її має ліберальна система чи навіть поодинокі підприємства. Інколи держава може мобілізувати великі людські та матеріяльні сили на боротьбу зі стихійними силами природи, але проте вона часто, як кожна одиниця чи приватне під-

1) Я. Шумелда: Сучасна інфляція, її джерела та розміри інфляційної загрози в майбутньому. «Свобода», ч. 200-208, серпень-вересень 1951 р.

приємство, стає безсила перед ними. Держава, як і приватні підприємства, може — для прикладу — відкрити великі роботи по реґуляції рік, може засадити цілі полоси лісом, щоб боротися проти виливу рік, та проте сама маса дощу, нагальність його опадів, топлення снігу тощо, будуть у великій мірі далі поза її контролею і при елементарних нагальних зривах природи всі ці заходи можуть показатися невистачальними, а то й іграшкою в руках природних сил і законів.

Інакше є в галузі закономірностей у народньому господарстві, що сильно вразливі на всю діяльність державних органів, а зокрема на їхню соціяльну та економічну політику. В галузі економіки держава в більшості випадків має змогу кардинально зміняти різні елементи, які складаються на дію того чи іншого економічного закону, їх збалянсувати, зневтралізувати або обминути. Приміром, досить законодавчим актом впровадити в народнє господарство контрольовані ціни та створити для цього відповідні засоби та органи, щоб в практиці життя припинити гру вільноконкуренційних стихійних цін і зневтралізувати основну частину законів, яким вони підлягають.

На цій нормуючій ролі держави опираються в більшості всі зміни, які відбуваються в ліберальних економічних системах. Цією нормативною функцією можна пояснити ту особливість економічних законів, що вони «відмінно від законів природи — є не такі тривалі, що більшість з них діє лише в певних історичних періодах, після яких вони уступають місце новим».

На цій особливості побудоване те явище, яке економісти СССР намагалися оформити може й невдало, висловами про те, що совєтська держава має силу «трансформувати», «повалювати», і «формувати нові економічні закони».

Сильний вплив «совєтської держави», що під ним треба розуміти московський централізм і тоталітаризм у всіх галузях життя, Й. Сталін пояснив не тотальним плянуванням всього господарського життя Совєтського

Союзу, не фактичною переміною «народнього господарства СССР» в якийсь потужний, кермований з Москви трест-концерн, але тим, що «... совєтський уряд не мав заступити одної форми експлуатації другою, як це було в революціях раніше, але повалити експлуатацію в цілому; по-друге, що з уваги на відсутність в країні готового зразку совєтської економіки треба було від початку творити нову соціялістичну форму економіки»1)

Таке вияснення не можна брати поважно, бо воно є наскрізь пропаґандивне та нелогічне. Поперше, совєтський уряд, як це ми доказуємо у своїй праці «Совєтська економічна система», не лише не зніс визиску, але довів його до найбільше брутальної та безоглядної форми. По-друге, саме той факт, що совєтський уряд мав творити нову форму соціялістичної економіки вказує якраз на примат політики (форма волі) над економікою.

Щоб применшити ролю плянування в економіці СССР, яке підважує тезу про те, що життя кожної країни, а в тому й СССР, є повністю здетерміноване економічними законами, Й. Сталін зробив його лише похідною фунцією «об'єктивного економічного закону про зрівноважений, пропорційний розвиток національної економіки». Він пише:

«Наші п'ятирічні пляни не можна змішувати з об'єктивним законом про зрівноважений, пропорційний розвиток національної економіки. Закон про зрівноважений розвиток національної економіки виріс у протиставленні до закону про конкуренцію та анархію продукції, який стратив свій вплив. Він став у нас дійсним, бо соціялістична економіка може розвиватися лише на базі економічного закону про зрівноважений розвиток національної економіки. Це значить, що закон про зрівноважений розвиток національної економіки дає можливість нашим плянувальним органам добре плянувати

1) J. Stalin : « Economic Problems of Socialism in the U.S.S.R. », ст. 9.

соціяльну продукцію. Але можливість не можна змішувати з дійсністю, Це дві різні справи. Щоб можливість перемінити в дійсність, — треба студіювати цей економічний закон, майструвати, вчитися примінити з новним зрозумінням і зложити такі пляни, які повністю відповідали б вимогам цього закону. Не можна сказати, що вимоги цього закону є повністю відбиті в наших п'ятирічних плянах». (1)

Тут маємо до діла з «діялектичною логікою», яка каже, що «соціялістична економіка може розвиватися лише на базі економічного закону про зрівноважений розвиток національної економіки», але одночасно «вимоги цього закону не є повністю відбиті в наших (совєтських — примітка наша) п'ятирічках».

Звідки прийшло таке протиріччя?

Його джерелом є перш за все те, що совєтська економіка не керується засадою про «пропорційний, зрівноважений розвиток національної економіки», але стоїть під знаком безперервних потужних зброєнь і скорого розвитку зв'язаної з тими зброєннями важкої промисловости і зброєння визначують всі пропорції (відношення між легкою й важкою промисловістю, капіталовклади в поодинокі галузі народього господарства, розподіл суспільного продукту, тощо), та всі реляції економіки СССР. Далі — те, що Й. Сталін називає «законом», є важким до здійснення ідеалом кожного народнього господарства, кожної економічної державної політики, яка намагаються досягнути «пропорційного, зрівноваженого розвитку національної економіки». Совєтський Союз, не зважаючи на все його плянування, чи на зовнішньо стабільну форму його економіки, є сьогодні дуже далеко від того ідеалу, який Й. Сталін називає помилково законом і тому не дивно, що «вимоги його не є повністю відбиті... в п'ятирічках».

До матеріялізму та «соціялізму в СССР» пристосував теж Й. Сталін інші закони економіки, а зокрема

1) Там же, ст. 11.

закон вартости, закон товарової продукції, закон зисків і надвижки вартости. Всі ці закони, як знаємо, були на думку Маркса-Енґельса продуктом капіталізму та мали зникнути разом з його поваленням. Коли ж вони діяли далі у совєтській системі, коли цілий ряд інших капіталістичних принципів прийшов в тридцятих роках на зміну марксистським засадам, то цей стан треба було якось теоретично виправдати та підбудувати.

На думку Й. Сталіна закони товарової продукції, вартости й зисків є обмежені та вложені у своїй діяльності в певні межі на території СССР. Законові «надвижки вартости», який як він каже, був створений Марксом для того, щоб «узброїти працюючі маси... інтелектуальною зброєю для повалення капіталізму», він з одної сторони відмовляє права громадянства на території СССР, а з другої сторони — немов би його діяльність у Совєтському Союзі оправдує.

У «Заввагах до економічної дискусії» він писав: «Дивно говорити сьогодні про «конечну» і «надвижку» праці (що складаються на надвижку вартости — примітка наша): хоч за наших умов праця робітників для поширення продукції, поліпшення освіти та публічного здоров'я, для організації оборони, тощо, є сьогодні так само потрібна робітничій верстві, що є при владі, як і праця, яка зуживається на постачання особистих потреб робітника та його родини». (1)

Сталін з обуренням і погрозою, що не можна вже більше «толерувати неточности», відкинув твердження деяких совєтських економістів про те, що тому, що соціялістична суспільність не знищила товарової форми продукції, ми є на дорозі до відродження всіх економічних катеґорій, які є характеристичні для капіталізму: праця як товар, надвижка вартости, капітал, капіталістичний профіт, середні норми зисків, тощо. Навпаки — він твердив, що весь розвиток СССР не лише опертий на

1) J. Stalin : « Economic Problems of Socialism in the U.S.S.R. », ст. 22.

строгих марксистських економічних законах, але він іде також послідовно до повного здійснення марксистської програми, себто до реалізації комунізму. Для повного його здійснення треба ще лише:

1) піднести ще вище все суспільне виробництво, а зокрема продукцію засобів виробництва;

2) піднести колгоспну власність до рівня державної власности та заступити товарообмін продуктообміном;

3) зменшити час праці кожної людини та піднести всебічно фізичні й розумові здібності кожного члена суспільства.

На жаль, немає в нас місця, щоб тут зупинитися в подробицях над теоретичною та практичною стороною марксистського ідеалу, марксистських законів і сталінських тверджень. Ми сподіваємося, що до цих проблем ми вернемось ще в іншій праці. Розвиткові совєтської економіки в практиці ми присвятили свою працю про совєтську економічну систему. Там ми прийшли до висновку, що перемішання капіталістичних принципів господарства з марксизмом з одної сторони, з московським централізмом і тоталітаризмом з другої, — дає у висліді повне здеформування цих капіталістичних засад і прийомів. У тій праці ми ствердили, що у висліді цього змішання на території СССР створився та далі розвивається особливий тип економічної системи, у якій модерна техніка й раціональні засади господарства зливаються з античним невільництвом, з терором і примусом до праці та де централізм і тоталітаризм, що забарвлені модерними соціяльними гаслами, досягають нечуваних досі в людській історії розмірів. І врешті, що коли дивитися об'єктивно на сучасний стан економіки СССР та коли міряти її критеріями марксизму, її образ радше подібний до моменту, коли в ній мала вибухнути «пролетарська революція» чим до »полоси постепенного переходу від соціялізму до комунізму...».

По лінії дослідів нашої праці перед нами постає чергове питання:

Який був вплив дискусій на різні ділянки наук СССР? Чи потрапили вони визволитися з попереднього застою, аракчеївських режимів, які там панували?

5. Совєтські науки після операції

Не треба вже здається додаткової аналізи, але на підставі всіх попередніх матеріялів можна ствердити, що дискусії на були поштовхом для наук Совєтського Союзу, але радше старанним вложенням їх в рамки марксо-большевизму та його вимоги. Про деяке побудження можна говорити лише в галузі лінґвістичних наук, про що ми вже говорили вище. В кожному іншому випадку зроблено лише велике обстриження всього, що не вкладалося в ложе марксо-большевицької ідеології. Ця операція відбувалася в повній згоді, з поглядом марксистів на науки, які мають бути на об'єктивні, але партійні. Про цю партійність писав свого часу Ленін:

«Матеріялізм включає в себе, так би мовити, партійність, зобов'язуючи при всякій оцінці події прямо та відкрито ставати на точку зору певної суспільної групи» (1). Під тою суспільною групою треба тепер очевидно розуміти марксо-большевицький рух, його ідеологію та інтереси Москви.

У світлі переведеної вище аналізи дискусій безглуздими виглядають різні твердження про те, що у висліді «інтервенції ЦК ВКП (б) в різні галузі наук... відограли велику ролю в розвитку наукової думки», що викорінено аракчеївські режими, брак критики, відсутність зудару думок і т.п. Перш за все, головна причина слабости наук СССР, а зокрема духових і суспільних, — лежала в сильному тиску на них пануючої ідеології, чи — висловлючи цю думку інакше — у вимушеній партійності наук. З партійности наук законо-

1) Ленін: «Твори», IV вид., т. I, ст. 381 .

мірно й послідовно випливало те, що в СССР не було змоги для об'єктивної наукової критики, для свобідного зудару думок, що панувала нетерпимість і брак толеранції ти процвітали під опікою партії аракчеївські групи та режим.

В дискусіях на наукові теми принцип партійности наук не лише не послаблено, але його ще більше закріплено, реалізуючи його на практиці та поширивши його відкрито на природознавчі науки. Коли ж не усунено диктату ідеології марксо-большевизму над науками, то й не можна було позбутися того, що з нього випливає, а саме відсутности свобідного зудару думок, недостачі толеранції до наукових течій, які в марксо-большевизм не вкладаються, і не можна було викорінити аракчеївських режимів, які процвітають на базі виключности й нетерпимости монопольної, тотально пануючої доктрини. Зроблено лише те, що в таких обстановинах зробити можна: одні аракчеївські групи та режими заступлено другими.

«Свобода критики«, «зудар думок» і «самокритика» під час дискусій на наукові теми послужили лише ЦК ВКП (б) для того, щоб повністю викрити та засудити збочення й відхилення в різних галузях наук від ідеології та політики Москви. Отже критика була й залишається засобом для того, щоб служити партії, а не наукам.

6. Вплив дискусій на інші фактори кризи

Який же вплив мали дискусії на духові, психічні та наукові впливи Заходу, на національно-визвольні сили і приватно-власницькі елементи, які, як ми бачили вище, викликали загальну післявоєнну кризу совєтського режиму, поглибили духову та ідеологічну кризу в СССР та заставили Кремль до боротьби з ними на ідеологічному відтинку?

Дискусії й неперебірчива кампанія проти західніх ідейних і наукових впливів були фактично одним зі засобів для здвигнення високих китайських мурів на кордонах СССР, які одночасно скріплено другими — на кордонах народніх демократій з капіталістичними державами. Колишні шляхи, якими Захід проміновував на СССР під час та безпосередньо після війни, герметично замкнено. Щоб зберегти існування совєтського режиму, своєї «найбільше передової культури та суспільного ладу», Москва змущена була перейти знову до цілковитої духової та наукової ізоляції від Заходу.

Чи зменшило це західні впливи на територію СССР?

Бе сумніву, що так. Але, на нашу думку, цих можливостей не виключено зовсім. Мільйони людей на території СССР, а особливо ворожі Москві та марксо-большевизмові немосковські народи звертатимуть постійно свої очі на Захід та шукатимуть за його ідейним і науковим добром. Культ московських Павлових, Сєченових, Бєлінських і задушлива атмосфера, що створюється в Україні, Білорусії, на Кавказі, у Прибалтиці, під впливом московсько-большевицької культурної політики, буде їх до того ще більше побуджувати. Ті народи, будучи по своєй психіці, культурі та історичних традиціях «західніми», потребуватимуть органічно цього зв'язку зі Заходом.

Західні впливи пробиватимуться одночасно шляхом тих технічно-організаційних можливостей і засобів, що їх створюватимуть західні держави. Організаційно-технічний сприт в найширшому розумінні цього слова та відповідно спрямована зовнішня політика будуть мати тут велике значення.

Штучна та насильна консолідація совєтського ідеологічного та наукового відтинку, ізоляція від Заходу, послабили без сумніву теж деякі обставини, які посередньо сприяли національно-визвольним рухам поневолених Москвою народів. Перш за все закінчився вже період відкритого борсання на науковому та ідеологіч-

ному відтинку, який використовували національно-революційні сили. Одночасно зменшилися значно можливості популяризувати на сторінках офіційних совєтських видань ті чи інші ворожі для марксо-большевизму або Москви ідеї та думки, що мало місце під час та після війни. Але впарі з тим національно-визвольні сили дістали деякі нові моменти, які повинні скріпити їхні позиції. Ними є в першу чергу те, що марксо-большевизм виявив остаточно своє московське обличчя, своє бажання остаточно розгромити селянство (заповідження конечности удержавлення колгоспів і присадибних господарств як передумови для дальшого руху до комунізму), а дискусії на наукові теми розвіяли всякі надії на те, що матеріялізм може еволюціонувати, наближаючися ідейно до інших світоглядових концепцій. Сприяючим чинником для національно-визвольних сил буде дальша активізація національного питання, яка проходить у всьому світі.

Сила національно-визвольних рухів на території СССР та небезпека, яку вони уявляють собою для сучасного режиму, найкраще видна для самої Москви. «Правда» у статті «Проти ідеологічних перекручень в літературі» (липень 1952 р) писала:

«Нашій країні не страшний ніякий ворог поки існує і «здравствує» незрушима дружба народів радянської вітчизни». На всю складність національного питання в СССР, на живучість і велику динамічну силу національно-визвольних ідей вказує найкраще короткий епізод боротьби за владу між Маленковом і Берією. Берія, наскрізь реально думаюча людина, яка мала перегляд всіх сил в СССР, рішився опертися на національні настрої поодиноких національних груп немосковських народів СССР. Він у тій карті бачив шанси на гру. Те, що Берія помилився в часі, що Маленков скорше схопив його за горлянку, було його особистою помилкою.

На вагу українського питання в нутрі СССР вказує виразно те, що після смерти Й. Сталіна, коли ЦК ВКП (б) боявся якогось революційного вибуху народніх мас,

заговорили не лише про піднесення життєвого стандарту широких мас населення, але одночасно Кремль почав «українізувати» уряд УРСР та признався до того, що була непотрібно ведена насильна русифікація західніх областей України.

Національно-визвольні сили немосковських народів зможуть поважно скріпитися коштом зросту невдоволення селянства. Дискусія на економічні теми розвіяла всі сумніви та неясності щодо долі приватного сектору в СССР: приватно-власницький сектор призначений на цілковите знищення. Цим вибито останні ілюзії, які ще дехто мав на селі чи в місті про можливість тривалих нових концесій Кремля для приватно-власницьких стремлінь. Так радше загострено чим відпружено стан війни між селянством і Кремлем, який у різних формах існує вже поверх 30-ти років. Вислання на цей відтинок Хрущова, спрямовування на село робітничих бриґад, є не лише виявом волі Кремля збільшити сільсько-господарську продукцію чи висловом браку там робочої сили, але й підтвердженням нових труднощів з непокірними селянами.

ДУМКИ ПІД КІНЕЦЬ ПРАЦІ

Активізація ідеологічного відтинку в СССР в роках 1945-1952 була без сумніву, як це звичайно буває з кожним суспільним явищем, викликана цілим рядом факторів. На неї могли мати вплив такі чинники як — бажання Й. Сталіна дати під кінець свого життя нові «ґеніяльні» твори марксо-большевизму, загострення відносин між Сходом і Заходом, чи крайнє занедбання ідеологічної роботи в минулих роках, але головну причину того явища ми бачили б у глибокій і затяжній кризі ідеології марксо-большевизму, яка в прихованій формі існувала та поглиблювалася протягом майже всього панування большевицької влади, а яка відкрито та з великою натугою вибухла в роках після другої світової війни.

Ця ідеологічна криза післявоєнних років виявилася у слідуючих головних формах і на слідуючих найважніших відтинках:

1) в різних галузях наук, які під довгим натиском монопольно пануючої марксо-большевицької доктрини, виявили прояви цілковитого упадку й застою (філософія та лінґвістика), або в яких поширилися сильно ідеї та концепції, які підважували наукові теорії, що на них був побудований марксизм (в політичній економії, біології, фізіології та медицині);

2) на сторінках офіційних совєтських журналів і часописів, де виявилося спірне й розбіжне трактування світоглядових і програмових питань, що їм дано Кремлем официйну назву «помилок» і «збочень»;

3) в літературі, а зокрема в літературно-мистецькій творчості в Україні, Білорусії, Грузії, Туркестані та на терені інших немосковських народів СССР, де масово викрито ідеї та напрямки, що були ворожі до офіційних директив Кремля або, де під тиском складних вимог ЦК ВКП (б) з'явилися всі ознаки повної стаґнації;

4) в загальному зневіренні серед партійних лав у правильність марксо-большевицької доктрини, в наявному збайдужінні і вихолощенні;

5) в сильному поширенні на території СССР — ворожих до пануючої доктрини, системи та тактики — ідей і суспільно-політичних концепцій, яких головними центрами були національно-визвольні рухи на території Совєтського Союзу, соціяльні верстви, що невдоволені режимом, і просякаючі різними шляхами ідейні, наукові та літературні впливи Заходу.

По своїй зовнішній формі та по своєму змісті, післявоєнна ідеологічна криза мала в собі багато ознак і прикмет, які виявлялися в ускладненнях і труднощах на території СССР в двадцятих і тридцятих роках на відтинку наукової, літературної та партійно-ідеологічної творчости. Та проте вона особлива була натугою, розмірами та специфічними обставинами, серед яких ті ускладнення та труднощі відбувалися.

Основні причини, які зложилися на післявоєнну ідеологічну кризу в СССР, треба шукати по двох основних лініях:

1) дефектів у сформуванні марксизму та їх дальшого розвитку;

2) особливих процесів і обставин, які під час та після другої світової війни проявились на території СССР.

Неґативний вплив на сформування марксизму та на дальші ускладнення в ньому мали такі головні моменти:

1) молодий вік К. Маркса та Ф. Енґельса (двадцяті роки життя) при створенні головних тез їхньої доктрини,

який не дав їм змоги переварити ідейні, суспільні та наукові подразнення і впливи в глибині власного життєвого досвіду, довшої обсервації, та в калейдоскоп наукового об'єктивізму;

2) сліпа, радикально пристрасна партійно-політична заанґажованість обох основоположників «наукового соціялізму», яка вплинула на те, що різні галузі наук схильні вони були трактувати як додаток та засіб до побудови та здійснення партійно-політичної програми;

3) бурні індустріялізаційні процеси західньої Европи, а зокрема — своєрідної під оглядом економічного та політичного розвитку — Англії, які переходово дещо притемнили справжню картину рушійних факторів людських спільнот, які переакцентували ролю технічно-економічних факторів у суспільному житті, перебільшили ролю боротьби кляс і виявили цілий ряд осліплюючих, але переходових тенденцій суспільного розвитку (скорий розклад родинного життя, скупчування всього майна суспільства в руках горстки підприємців і купців, нагальний зріст зубожіння широких мас населення, тощо), які згодом були послаблені або збалянсовані іншими суспільними силами;

4) претенсійність блискучих і епохальних, але проте весняних і неповних, відкрить в галузі точних, а зокрема природознавчих наук, які дали поштовх до виникнення в галузі історіософії, філософії та в інших науках, однобічних матеріялістично-причинових напрямків.

Ці головні чотири чинники зложилися на те, що марксизм з'явився на світ з такими головними дефектами:

а] зі звихненими філософічно-світоглядовими положеннями (перебільшення економічно-технічних чинників, недоцінення релігійного, суб'єктивного, психічного, культурного, національного факторів, переакцентування клясового, діялектично-стрибкового первня, тощо);

в] з програмою й тактикою, яка була у великій мірі відбиткою індустріялізаційних процесів західньої Европи та деяких наукових теорій їхньої доби та не мала в собі вогню справжнього, повного життя та дотику до тих суб'єктивних первнів, які його творять і складаються на його справжній зміст;

г] з опертям на теорії в різних галузях наук, які у світлі пізніших дослідів почали показуватися фалшивими або однобічними.

Так марксизм уже при своєму народженні попав у конфлікт з Богом, життям і науками.

По лінії цих первородних гріхів марксизму виринули згодом різні труднощі й ускладнення в пізніших періодах діяльности цього руху, які творили своєрідний ланцюг і тісно зі собою пов'язувалися. Той процес подібний був до розвитку деяких недуг людського організму, які, опираючися на якісь глибокі дефекти людського тіла, постійно відновлюються, поглиблюються та викликають дальші ускладнення.

Ці три головні дефекти перейшли з марксизмом у большевизм і СССР. Ленінові вдалося дещо прислонити ці слабості. Зокрема в галузі тактики та в стратегії захоплення влади він висунув теорії та кличі, які мали збалянсувати слабість економічних законів, які на підставі тверджень Маркса-Енґельса мали привести майже до автоматичного перетворення капіталістичного суспільства в «комуністичне». Тими ін'єкціями ленінізму були:

1) теорія про імперіялізм, що мала оправдати негайне захоплення влади марксистами, не дивлячись на стан соціяльно-економічних процесів;

2) наголос на струнку, ціпку та залізну організацію комуністичної партії, яка подумана була очевидно як засіб для насадження «пролетарської революції» згори;

3) підчеркнення ролі селянства та національно-визвольних рухів у процесі боротьби «пролетаріяту» за здобуття влади.

На нашу думку — «доповнення», які впровадив в марксизм В. Ленін, що їх загально схоплюється під назвою ленінізму, не були належно доцінені дослідниками марксистського руху. Устами Леніна велика частина марксистів сходу Европи заявила, що вона рішається радше на «пролетарську революцію», насаджену згори, чим на сумнівне вичікування на процеси, які мали б прийти згідно зі законами історичного матеріялізму. На ці позиції поступово перейшли (за малими виїмками) інші марксистські групи у всьому світі. Так питому вагу цього руху в боротьбі за владу в кожній країні *пересунено з механічних законів на живих людей, їх дію, організацію, гнучку та безоглядну тактику.*

Ленінізм збільшив шанси марксистів на захоплення влади в різних країнах, але він не змінив марксистського світогляду та програми, які залишилися з первородними дефектами. Конфлікт з Богом, життям і науками залишався в ньому далі і він виявився клясично — немов у калейдескопі. — коли марксистський світогляд і програму примінено до практики життя на території бувшої імперії Романових.

Дві хвилі бравурного наступу марксизму на території СССР (в роках 1917-1921 і в 1928-1933), що їх завданням було форсовне здійснення його програми в різних ділянках життя, заломилися та принесли позиції, які в багатьох випадках дуже далекі, а то й протилежні до намічених цілей.

Другий відворот, якого тягар припадає на роки безпосередньо перед та під час другої світової війни, приніс зі собою в галузі економіки, соціяльного життя, частинно в галузі літератури й мистецтва, такі принципи політики Кремля, які часто були колись марксистами строго засуджені та які важко було виправдати теоріями марксизму (економіка — «єдиноначаліє» в керівництві підприємст ами, контроля рубля за виробництвом, рентабільність підприємств, соціяльне життя — сильно диференціовані заробітні платні й велика матеріяльна різниця між поодинокими суспільними групами, боротьба за скріплення родини, література — зворот до московсько-російських літературних традицій). Закономірно мусіли прийти труднощі в погодженні тієї практики з марксистською програмою й вони після закінчення другої світової війни виявилися зо всією силою.

До цих труднощів прийшли ще інші. Слабий у своїх основах марксизм *почав скоро підлягати на території СССР асиміляції національної ідеї, національних рухів, з яких у висліді різних причин переможним вийшов московсько-російський імперіялізм.*

Процес стоплювання марксизму з московсько-російським імперіялізмом на території СССР належить до найбільше складних соціологічних і історіософічних явищ, яке розвивається на наших очах. Оцінюючи об'єктивно всі елементи, що заанґажовані в цьому процесі, всі його рушійні сили та обставини, серед яких він розвивається, *ми є того переконання, що є це органічний шлях, на якому два відмінні але проте споріднені зі собою первні зливаються в одну цілість, що їй на ім'я: московський імперіялкомунізм.*

Цей процес вніс у духове життя СССР нові ферменти. Московський імперіялізм хоч і поставився толерантно до свого партнера, хоч і зрозумів його вагу для свого власного походу в нутрі СССР і назовні, то все ж таки він не міг толерувати тих ідей чи теорій в галузі мови, історії, літератури чи партійної ідеології, які виміряні були проти нього. Їх постепенно, під різними мотивами, ЦК ВКП (б) усував. Одночасно по лінії цього «союзу» марксизму з московським імперіялізмом треба було постійно нагинати всю біжучу наукову, літературну, мистецьку, економічну та політичну творчість, де знов прийшли різні ускладнення.

Ленінська санація марксизму, що без неї цей рух не уявляв би собою сьогодні жодної поважнішої сили,

стала, на нашу думку, джерелом нових труднощів, які вже пробиваються, а які згодом можуть мати фатальні наслідки для марксистської ідеології. *Це є внутрішній конфлікт між крайнім марксистським причиновим матеріялізмом і ленінським суб'єктивізмом, між якими немає відповідного мосту та гармонії.* На конто цього роздвоєння ми віднесли б не лише конфлікт, який прийшов між «суб'єктивістами» й «об'єктивістами» в політичній економії після другої світової війни, але також частинно відступи й наступи в усій внутрішній політиці Кремля, що були своєрідним чергуванням і перемогою або відступом одного з тих первнів.

В роках після другої світової війни всі ці ферменти й ускладнення дійшли до великої напруги, створюючи відкриту кризу марксо-большевицької ідеології, поодиноких галузів наук та духово-літературної творчости СССР. На це зложилися дві головні причини:

1) розвиток кожного суспільного процесу, що стремить до якоїсь розв'язки;

2) обставини, які цей процес прискорили та на тлі яких він став зрілий та разюче очевидний.

Цими обставинами й факторами, які без сумніву прискорили вибух кризи, були:

1) зріст і скріплення під час та після війни самостійницько-визвольних рухів, ворожих до Москви і совєтського режиму, в Україні, Білорусії, в Прибалтійських країнах, на Кавказі та в совєтській Азії;

2) відродження під час війни, а зокрема на територіях, окупованих німцями, приватно-власницьких настроїв серед населення, особливо серед селянства;

3) впливи Заходу, які у різних формах і різними шляхами діяли на населення СССР під час та безпосередньо після закінчення воєних дій;

4) зміни у внутрішній політиці Кремля, які прийшли після закінчення війни (зріст ворожого відношення до західніх великодержав і поборювання західніх впливів на населення, на літературу й науки СССР, поборювання самостійницьких аспірацій і ідей немосковських народів Совєтського Союзу при одночасному скріпленні протекціонізму на користь московсько-російського націоналізму;

5) сильне послаблення совєтського режиму в цілому, на яке побіч чинників, про які ми згадали вище, зложилися великі спустошення в продукційних силах і майні СССР під час війни та засуха на південних теренах Совєтського Союзу в 1946 році, що принесла частинний голод серед населення тих районів.

ЦК ВКП (б) відчув загрозу, яка приходила для режиму в наслідок загальної ситуації в нутрі СССР, а особливо від труднощів на духово-ідеологічному відтинку, та приступив до їх поборювання. Головними засобами для цього були:

а) адміністраційні заходи,

б) «дискусії» в різних галузях наук СССР.

Адміністраційні заходи виявилися в трьох головних напрямках:

1) поліційних мір для здушення самостійницько-революційних рухів на території СССР, для здавлення впливів Заходу і для опанування непокірного села, що були трьома головними джерелами й бастіонами ворожих до режиму сил і ідей;

2) постанов партії та всесоюзного уряду про поборювання напрямків у літературі, науках, чи в інших ділянках духової творчости, що не вкладалися в післявоєнний курс політики Москви;

3) посилення цензури й критики, які мали допомогти у поборюванні розбіжностей та в унапрямленні наукової і літературної творчости.

Заходи ці в цілому нічим не відрізнялися від тієї практики, яку Кремль стосував у двадцятих і трид-

дцятих роках. Всі вони не дали бажаних для Москви результатів, а в галузі літературної творчости вони причинилися до витворення проявів повного застою в цій ділянці.

Далеко більше замітними та оригінальними були дискусії на теми філософії, біології, фізіології, лінґвістичних і економічних наук, що відбулися в 1947-1952 роках.

Дискусії, що по своїй зовнішній формі були наукові, а по змісті суто партійно-ідеологічні, мали на меті:

1) усунути в різних галузях наук СССР, а зокрема в природознавчих, течії та думки, які підважували «наукові» основи марксизму або його поодинокі положення чи теорії;

2) прикрити слабі, звихнені, або наявно фалшиві положення у світогляді та програмі марксо-большевизму або в побудованих на них наукових теоріях;

3) зменшити диспропорції, які протягом останніх 20-ти років наросли між зобов'язуючою марксистською теорією і відмінною від неї практикою;

4) усунути деякі невигідні для московсько-російського імперіялізму теорії в галузях наук, що створені були в оперті на марксистську ідеологію раніше.

По лінії першого завдання на сесії біологів 1948 року засуджено як «буржуазні», «антинаукові», такі західні напрямки в біології як менделізм, морганізм і вайсманізм, які підважували різні тези вчення Лямарка й Дарвіна, що до них відкликався та на них опирався марксистський матеріялізм. В дискусії на фізіологічні теми засуджено з тих самих причин т. зв. клініцистів або прихильників західніх напрямків у медицині СССР. В галузі політичної економії вичищено «суб'єктивістичні» погляди Н. Вознесенського, Е. Варґи і інших, що теж не йшли в тон з матеріялістичною причиновістю.

По лінії другого завдання центр заходів сконцентровано на дискусії в лінґвістиці і в політичній економії, що їх предметом стали основні закони діялектичного та історичного матеріялізму (відношення матеріяльного до суспільного й духового, діялектика стрибкового розвитку, клясова боротьба й клясовий характер суспільства, закон концентрації капіталу, визиску, вартости й інші економічні закони марксизму).

Дискусія на теми лінґвістики дала деякі підстави для припущення, що ЦК ВКП (б) рішився остаточно в тих питаннях на повний ревізіонізм, себто на зміну чи виправлення цих фалшивих положень марксизму. Підставою для таких думок було:

1) повалення довго зобов'язуючої в СССР лінґвістичної теорії Марра, що побудована була згідно з принципами марксистської діялектики, клясової боротьби і на законі діялектичного стрибка;

2) ствердження Й. Сталіном при нагоді його виступу в дискусії на лінґвістичні теми, що діялектика стрибків не лише не зобов'язує розвитку мови, але й інших явищ бази й надбудови;

3) підчеркнення Й. Сталіном у цій же дискусії активної ролі надбудови (політичні й духові фактори) у суспільному розвитку.

На нашу думку дискусія на лінґвістичні теми була одним із виявів глибоко прихованого *конфлікту між ленінізмом і марксизмом. Ленінізм виявився у наступі, просаджуючи в лінґвістику елементи суб'єктівизму і московсько-російського імперіялізму*. Та проте ми не сміємо замикати очей на те, що поправки в марксизмі старанно обмежувано до території СССР, підчеркуючи, що надбудова зокрема сильна і діялектика стрибків немов завішена у своїй дії в країні, «де знесено всі форми визиску».

Так сталінський ревізіонізм вже навіть в дискусії на лінґвістичні теми покінчився, коли йде про марксо-большевицьку ідеологію, безуспішно та потонув в слабих

пропаґандивних гаслах. Але навіть і цих змін Й. Сталін немов налякався, бо вже в дискусії на теми політичної економії виявилася інша тенденція: доказати правильність підставових положень матеріялізму та ствердити, що весь розвиток СССР за панування большевиків є здетермінований та строго побудований на марксистських економічних законах.

Цей наглий зворот — є на нашу думку — *лише підтвердженням тих внутрішніх протиріч і труднощів, які переживає марксо-большевицька доктрина. Він одночасно підчеркує, що Кремль, як керівник марксистського руху майже в цілому світі, як протектор «народніх демократій» і метрополія багатонаціональної імперії, що їй на ім'я СССР, намагається далі зберігати за собою вивіску ортодоксального марксизму, що очевидно потрібна йому для його наступальних і розкладових цілей.*

На зміну тонусу в дискусії на теми політичної економії в порівнянні до дискусії на теми лінґвістики могла мати також вплив і та обставина, що ЦК ВКП (б) сконцентрував тут свою головну увагу на те, щоб усунути очевидні й драстичні розбіжності між марксистською теорією і совєтською дійсністю, які в багатьох випадках розвивалися діяметрально протилежно.

По лінії четвертого завдання збудовано нову сталінську теорію про мову, яка оправдує русифікаційний курс Москви в нутрі СССР і на теренах «народніх демократій». В дискусіях на теми філософії, біології і фізіології на місце західньо-европейських чи американських вчених поставлено рідних російському імперіялізмові Сєченових, Павлових і Бєлінських.

Ці скромні концесії в площині офіційної теорії на користь московсько-російського імперіялізму, які до речі є надто скромними у відношенні до концесій для нього у щоденній практиці, вказують на те:

1) що московсько-російський імперіялізм Кремль намагається приховувати перед зовнішнім світом;

2) що в заміну за різні концесії московсько-російський імперіялізм змушений є визнавати та піддержувати головні засади марксистсько-матеріялістичного світогляду.

Оцінюючи об'єктивно післявоєнні заходи Кремля для поборення післявоєнної ідеологічної кризи, приходиться ствердити, що:

1) пристосування різних галузів наук до вимог марксо-большевицької ідеології та тактики не визволило цієї доктрини від старих її дефектів. Воно прикрило їх лише сповидним авторитетом черговий раз знасилуваних, і цілим рядом пропаґандивних формулок, які не видержують іспиту об'єктивної наукової критики;

2) велика післявоєнна стрижка в науках і літературі СССР привернула лиш формально зовнішню суцільність цієї доктрини. Криза офіційної доктрини СССР була радше прислонена чим усунена. Вона жевріти буде далі по лінії своїх первородних і набутих дефектів, щоб при сприятливих обставинах вибухнути новим полум'ям.

ЦИТОВАНА В ПРАЦІ ЛІТЕРАТУРА

1. G. Malenkow : Report to the nineteenth Congress on the work of the Central Committee of the C.P.S.U. Supplement to « New Times ».

2. «Вопросы Философии», зб. I, 1947, Москва.

3) Доповідь акад. Т. Д. Лисенка на сесії Академії Сільськогосподарських наук, «Радянська Україна», 5-го серпня 1948 р.

4. « The situation in biological science ». Proceedings of the Lenin Academy of Agricultural Sciences of U.R.S.S., July 31-August 7, 1948. Complete stenographic Report. International Publishers, New York.

5. Julian Huxley : « Heredity East and West. Lysenko and World Science ». Edit. Henry Shuman, New York.

6. А. Жебрак: Лист до редакції «Правди», «Правда», 15.VII.1948 р.

7. Заключне слово академіка Т. Д. Лисенка по доповіді про становище в біологічній науці. ««Радянська Україна», 11-го серпня 1948 р.

8. « Death of a Science in Russia ». The fate of genetics as described in « Pravda » and elsewhere. Edited by Conway Zirkle, Prof. of Botany University of Pennsylvania Press, 1949.

9. «Вопросы Экономики», I, 1948 і IX, 1948.

10. The Economic Report of the President transmitted to the Congress — Junuary 1951. United States Government Printing Office. Washington.

11. Н. Вознесенский: «Военная Экономика СССР в период отечественной войны». ОГИЗ, 1948.

12. Проф. К.Н. Плотников: «Бюджет социалистического государства», Госфиниздат, 1948.

13. «Правда», 12.I.1953. А. Соболев: «До конца преодолеть субъективные ошибки в экономической науке».

14. « Communist Manifesto », by Karl Marx and Friedrick Engels. Authorized english translation edited and translated by Friederick Engels. Chicago, Charles H. Kerr and Company. 1946.

15. Ф. Енгельс: «Людвиг Фейербах і кінець німецької класичної філософії». Державне видавництво політичної літератури, Київ.

16. К. Маркс: «Капитал», т. III, Москва, 1938.

17. Ф. Енгельс: «Анти-Дюринг», Москва, ОГИЗ, 1945.

18. «Литературная газета», 15.X.1952: «Речь товарища Й. В. Сталина».

19. Werner Sombart : « Der proletarische Socialismus », t. I. Iena, 1924.

20. J. Stalin : « Economic Problems of Socialism in the U.S.S.R. ». Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1953.

21. Klaus Mehnert : « Stalin versus Marx, the stalinist historical doctrine » Translated from German. London, George Allen and Unwin Ltd., 1952.

22. Massimo Salvadori : « The Rise of Modern Communism ». Henry Holt Company, New York, 1952.

23. «Известия», 22.I.1946. Г. Ф. Александров: «Под великим знаменем Ленина-Сталина».

24. «Правда», 7.XI.1947. В. Молотов: «Тридцатилетие Великой Октябрьской Социалистической Революции».

25. «Советская Книга», 11-12.1950. Р. А. Астратян: «Учение Павлова — основа медицинской науки».

26. K. Michael : « Die qualitative Leistung und die Betriebsverhältnise der sowjetrussischen Industrie ». « Ostraum Berichte », Heft 2, 1935.

27. Dr. R. Schweizer : « Das Experiment der Industrieplanung in der Sowjetunion ». Berlin, 1934.

28. Edward Crankshaw : « Cracks in the Kremlin Wall ». New, York, The Viking Press, 1951.

29. David J. Dallin : « The real Soviet Russia ». New Haven, Yale University Press, 1947.

30. Stephen Graham : « Iwan the Terrible » New Haven, Yale University Press, 1933.

31. Протоіерей М. І. Медведев: «Критика Русской Идеологіи». Шанхай, 1947.

32. «Народное хозяйство СССР». Сборник 2, Госпланиздат, Москва, 1948 (А. Караваев: «О дальнейшем укреплении сельскохозяйственной артели»).

33. «Радянська Україна», 2.VIII,1947. О. Корнійчук: «Література Радянської України перед великим ювілеєм».

34. «Радянська Україна», 6.VII.1952. Леонід Новиченко, Юрій Дольд-Михайлик: «Відповідальний обов'язок українських радянських письменників».

35. Joseph Stalin: «Marxism and Linguistics», New York, International Publishers, 1951.

36. Prof Margaret Schlauch: «The Soviet Linguistics Controversy». «New World Review», New York, August 1951.

37. «The Soviet Linguistics Controversy». Translated from Soviet Press by John V. Murra, Robert M. Hankin and Fred Holling. Columbia University Slavic Studies. King's Crown Press New York 1951.

38. «Правда», 4.VII.1950. Проф. Виноградов: «Программа марксистской лингвистики».

39. «Радянська Україна», 20.VI.1952. Ф. Хрустов: «Класичний зразок творчого розвитку марксизму-ленінізму.

40. «Мировое хозяйство и мировая политика», 11, 1947. (додаток).

41. «Свобода», ч. 200-208, серпень-вересень 1951. Я. Шумелда: «Сучасна інфляція, її джерела та розміри інфляційної загрози в майбутньому».

42. І. Ленін: «Твори», IV вид., Москва.

ЗМІСТ ПРАЦІ

ЧАСТИНА I

Советська Економічна Система

	ст.
Передмова	7
Вступ	9
1. Основний закон соціялізму СССР	11
2. Модерна техніка й організація підприємств при капіталізмі і «соціялізмі»	15
3. Принципи для визначення головних рис економічної системи	19
4. Особливості економічної системи СССР	24
5. Побудники до праці й творчости при соціялізмі СССР	30
6. Знищення приватної власности й удержавлення засобів виробництва	37
7. Глибина й засяг встрявання ліберальної держави в господарське життя	43
8. Головні елементи інґеренції держави в господарське життя СССР	45
9. Советське плянування, його позитиви й неґативи	52
10. Циферні показчики матеріяльних успіхів советської економічної системи	57
11. Думки під кінець праці	67
Список цитованої в праці літератури	72

ЧАСТИНА II

Післявоєнна криза ідеології марксо-большевизму на території СССР

Передмова	77
Вступ (Активізація ідеологічного відтинку в СССР)	**80**
I. Розбіжності й протиріччя в науках СССР:	
1. Завваги до методи	85

2. Помилки Г. Александрова 87
3. Мічурінці проти вайсманістів-менделістів 88
4. Перемога ЦК ВКП (б) 93
5. Ґенеза конфлікту в політичній економії 97
6. Помилки Н. Вознесенского 101
7. Розбіжності на сесії економістів 109

II. Вогнища непорозумінь і конфліктів:

1. Шлях до перших джерел кризи 112
2. Передчасний твір 113
3. Вплив переходових індустріялізаційних явищ 117
4. Під враженням наукових осягів 123
5. Вразливі місця в доктрині марксизму 130
6. Ідеологічні злами марксизму в большевизмі 136

III. Безпосередні причини активізації ідеологічного відтинку:

1. Лицем до конкретних актів і обставин 147
2. Впливи другої світової війни 148
3. Перший бій і його наслідки 160

IV. Результати дискусій в науках СССР:

1. Перші підсумки 171
2. Ґенеза й наукова сторінка дискусії на мовознавчі теми 175
3. Нові ідеологічні зміни 185
4. Зворот до ортодоксального матеріялізму 188
5. Совєтські науки після операції 201
6. Вплив дискусій на інші фактори кризи 202

Думки під кінець праці 206

Список цитованої в праці літератури 218

P. I. U. F. 3, rue du Sabot Paris, 6